

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ

ФИЛОЛОШКИ ФАКУЛТЕТ

Јована Д. Бојовић

**ДИЈАЛЕКАТСКА ПОДЛОГА ПРЕТЕРИТА У
КЊИЖЕВНОМ ТЕКСТУ ГРИГОРИЈА
БОЖОВИЋА**

докторска дисертација

Београд, 2021.

UNIVERSITY OF BELGRADE

FACULTY OF PHILOLOGY

Jovana D. Bojović

**THE DIALECTOLOGICAL BASIS OF THE
PRETERITE TENSE IN THE LITERARY
WORK OF GRIGORIJE BOŽOVIĆ**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2021.

УНИВЕРСИТЕТ В БЕЛГРАДЕ
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЙ ФАКУЛЬТЕТ

Йована Д. Бойович

**ДИАЛЕКТИЧЕСКИЙ ФОН ПРЕТЕРИТОВ В
ЛИТЕРАТУРНОМ ТЕКСТЕ ГРИГОРИЯ
БОЖОВИЧА**

Докторская диссертация

Белград, 2021.

Ментор: проф. др Михаило Шћепановић

ванредни професор, Филолошки факултет Универзитета у Београду

Чланови комисије:

Датум одбране: _____

Велику захвалност дугујем свом ментору проф. др Михаилу Шћепановићу, као и проф. др Милошу Ковачевићу на указаном поверењу и стручним примедбама током израде докторске дисертације.

Хвала проф. др Софији Милорадовић на драгоценим саветима и стручној помоћи у разрешавању многих нејасноћа.

Дубоку захвалност дугујем мојој породици на неизмерној помоћи и подршци у истрајавању на овом великом истраживачком и стваралачком путу.

*Мојим родитељима,
Драгиши и Снежани.*

ДИЈАЛЕКАТСКА ПОДЛОГА ПРЕТЕРИТА У КЊИЖЕВНОМ ТЕКСТУ ГРИГОРИЈА БОЖОВИЋА

Сажетак

Докторска дисертација *Дијалекатска подлога претерита у књижевном тексту Григорија Божовића* бави се системом претериталних глаголских облика српског језика на примеру путописне и приповедне прозе Григорија Божовића, која је просторно и тематски везана за подручје Ибарског Колашина. Тема докторске дисертације стога, на плану временске категорије значења, подразумева анализу четворочланог претериталног система српског језика – имперфекта, аориста, плусквамперфекта и перфекта у контексту синтаксичких прилика испитиваног идиома и других говора зетско-сјеничке дијалекатске области.

Корпус за ово истраживање представља збирка путописа и приповедака *Мој дивни Колашин* у којој су прикупљене приповетке и путописи из Ибарског Колашина настали почетком XX века. Грађа обухвата делове управног говора, који представљају претежно дијалекатски маркирану језичку грађу, и сегменте ауторског наратива писане књижевним језиком.

Циљ рада јесте да се пружи што потпунија и системска лингвистичка дескрипција претериталних глаголских облика (имперфекта, аориста, плусквамперфекта и перфекта) на примерима језичке грађе прозе Григорија Божовића. Приступ је синтаксо-семантички, као и стилистички у сегментима који су значајни за поједина значења и функције глаголских облика, те смо језичке јединице осветлили са више аспеката. На дијалектолошком плану, употребу глаголских облика у ексцерпираним примерима говорника Ибарског Колашина поредимо са стањем у осталим суседним идиомима зетско-сјеничког дијалекта, како бисмо овај тип говора лоцирали у дијалекатском систему према блиским и структурно сродним говорима и дошли до сазнања колико се употреба претериталног система базира на дијалекатској подлози. Такође, указивање на елементе (не)језичког контекста од извесног је значаја за наше истраживање, пре свега, са дијалектолошког аспекта. Са друге стране, неопходно је било установити колико се употреба претериталних времена у књижевном тексту Григорија Божовића, у својим основним карактеристикама и квалификацијама, подудара са оном у књижевном језику.

С обзиром на неистраженост теме, као методолошко решење послужила нам је комбинација устаљених традиционалних поступака и оних методолошких приступа из новије литературе. Теоријско-методолошки оквир наших истраживања тако обухвата комбинацију релевантних лингвистичких критеријума, као и оних контекстуалних, стилистичких, који ће омогућити да профилишемо глаголска времена за изражавање прошлости, мотивисаност њихове употребе, најдоминантнија семантичка обележја. Наш циљ је да, применом темпоралних, аспектских и прагматичко-стилистичких параметара, издвојимо примарне специфичности, као и оне диференцијалне које глаголске облике дефинишу и чувају им место у претериталном систему истраживаних форми – разговорног стила и наративног режима приповедања. Када су у питању семантичко-прагматички, па и стилистички ефекти њихове употребе, глаголске облике смо посматрали у корелацији са другим граматичким јединицама и у односу са другим глаголским облицима, указујући на све релације и ефекте њиховог функционисања на плану дискурса.

Имајући у виду сложеност овог дела синтаксичког система у једном говорном типу и још већу проблематику реконструисања записаног стања у једном књижевном тексту, дошли смо до најзначајнијих појединачних карактеристика и уопште до осветљавања

функционисања четворочланог претериталног система, као резултата велике фреквенције свих облика тог система. Утврдили смо да је у језику Григорија Божовића прошлост тананије изнијансирана оним облицима глаголских времена, који као граматичке категорије данас нису присутне у књижевном језику. Тако је анализом представљен већи инвентар значења, односно синтаксо-семантичких одлика, као и ефеката прагматичке и стилистичке природе, у односу на употребу ових глаголских облика у језичкој норми која је данас актуелна. Божовић је овим поступком (живим категоријама имперфекта, имперфекатског плусквамперфекта) надоградио књижевни језик у коме се реченична предикација прошлих радњи углавном изражава перфектом. Поред аориста, који је још увек жива категорија у неким дијалектима и у књижевном језику, имперфекат и имперфекатски плусквамперфекат јесу стилске доминанте језика Григорија Божовића и дијалекатски су маркиране (посебно конструкција *хоћах + да + презент*). Истраживање је показало да се ове употребе тумаче као особеност његовог стила заснованог на дијалекатској подлози, али и на књижевном стваралаштву на коме се формирао и на које се увек позивао. Поменуте синтаксичке категорије су део његовог језичког осећања, те се писац њима служи у прецизном диференцирању прошлих радњи.

Граматичка разноликост којом се истиче његов књижевни текст с почетка XX века у складу је са језичким нормативима српског језика, те пружа могућности за испитивањем системских обележја глаголских облика и њихових функција, јер је управо књижевни текст погоднији за сагледавање различитих језичких ситуација, различитих релација језичких елемената у одређеном дискурсу, те и различитих ефеката који тим путем настају.

Кључне речи: српски језик, претеритални систем, дијалектологија, говор Ибарског Колашина, зетско-сјенички дијалекат, синтаксичка анализа, Григорије Божовић.

Научна област: филологија

Ужа научна област: српски језик, синтакса, дијалектологија

УДК

THE DIALECTOLOGICAL BASIS OF THE PRETERITE TENSE IN THE LITERARY WORK OF GRIGORIJE BOŽOVIĆ

Abstract

The doctoral dissertation titled *The dialectological basis of the preterite tense in the literary work of Grigorije Božović* focuses on the system of preterite verb forms in the Serbian language, in the example of the travel writing and narrative prose of Grigorije Božović (the collection of works titled *My wonderful Kolašin*), which is spatially and thematically tied to the area of Ibarski Kolašin. The topic of the doctoral dissertation thus, on the plane of the temporal category of meaning, includes an analysis of a four-part preterite system in the Serbian language – the imperfect tense, the aorist, the pluperfect, and perfect tense in the context of the syntactic circumstances of the studied idiom and other speeches of the Zeta-Sjenica dialectal area.

The corpus for this research consisted of a collection of travel logs and short stories titled *My wonderful Kolašin* (in Serbian: *Moj divni Kolašin*), which included narratives and travel writing from Ibarski Kolašin dating back from the beginning of the 20th century. The material includes parts of reported speech which predominantly represent dialectically marked language material, and segments of the author's narrative written in the literary language.

The aim of the dissertation was to provide as more complete and systematic linguistic description of preterite verb forms (the imperfect tense, the aorist, the plusquamperfect, and perfect tense) in examples of the linguistic material taken from the prose work of Grigorije Božović. The approach taken is a syntactic-semantic one, as well as stylistic in those segments which are of greater importance for certain meanings and functions of verb forms, which is why these linguistic units have been analysed from a variety of different aspects. On the dialectological plane, the use of verb forms in the excerpted examples by speakers from Ibarski Kolašin are compared to the that of the neighbouring idioms of the Zeta-Sjenica dialect, in order to locate this type of speech in the dialectical system based on related and structurally similar speeches, and to gain insight into the extent to which the use of the preterite system has a dialectological basis. What is more, determining the elements of the (non)linguistic context is of significance for this research, primarily from a dialectological aspect. On the other hand, it was necessary to determine how much the use of preterite tenses in the literary text of Grigorije Božović, in its basic characteristics and qualifications, matches the one in literary language.

Considering the lack of research on the topic, the methodology of choice in this dissertation was a combination of established traditional procedures and methodological approaches from more recent literature. The theoretical-methodological framework of this research, therefore, includes a combination of relevant linguistic criteria, both contextual and stylistic, which will enable us to profile the tenses used to express the past, the motivation for their use, and their most dominant semantic features. The aim is to apply temporal, aspect, and pragmatic-stylistic parameters to single out primary specificities, as well as any differential ones which define these verb forms and retain their place in the preterite system of the analysed forms – the spoken style and the narrative regime of storytelling. When it comes to the semantic-pragmatic, and even stylistic effects of their use, the verb forms were studied in correlation with other grammatical units, and in comparison to other verb forms, indicating all their relations and the effects of their functioning on the discourse plane.

Bearing in mind the complexity of this segment of the syntactic system of a spoken language, and the even greater problem of the reconstruction of the written form of a literary text, it was possible to obtain the most significant individual characteristics, and in general gain insight into the functioning of the four-part preterite system, resulting from the high frequency of use of all the forms found within it. It was determined that in the language of Grigorije Božović the past is

more delicately nuanced by means of tenses which are not often found as grammatical categories in the literary language of today. Thus, the analysis provided a greater inventory of meaning, that is, syntactic-semantic features, as well as effects of a pragmatic and stylistic nature, compared to the use of these verb forms in the current linguistic norm of today. Božović, by making this choice (by using viable categories of the imperfect tense, the imperfect pluperfect tense), added to the literary language in which the sentence predication of past actions is usually expressed in the perfect tense. In addition to the aorist, which is still a viable category in some dialects and the literary language, the imperfect tense and imperfect plusperfect tense are stylistical dominants of the language of Grigorije Božović, and are dialectically marked (especially in the structure *hoćah + da + prezent*). The research has proven that these uses are interpreted as an idiosyncrasy of his style, with a dialectological basis, but which are also based on the literary opus which influenced his work and to which he always referred. The aforementioned syntactic categories are a part of his linguistic feeling, and so the writer uses them to precisely differentiate between past actions.

The grammatical diversity which highlights his literary text from the beginning of the 20th century is congruent with the linguistic norms of the Serbian language, and offers the possibility of studying the systemic features of verb forms and their functions, since literary text is more suited to the analysis of different linguistic situations, different relations between linguistic elements in a certain discourse, and the different effects which emerge as a result.

Key words: the Serbian language, the preterite system, dialectology, the speech of Ibarski Kolašin, the Zeta-Sjenica dialect, syntactic analysis, Grigorije Božović.

Scientific field: philology

Scientific discipline: the Serbian language, syntax, dialectology

САДРЖАЈ

I. УВОД.....	1
1.1. О предмету и приступу теми истраживања.....	1
1.2. Циљеви, задаци и методе истраживања.....	3
1.3. Досадашња проучавања синтаксе претериталних глаголских облика у српском језику.....	7
1.4. Структура рада.....	15
II. ПИШЧЕВ ЖИВОТ, ДРУШТВЕНО-ИСТОРИЈСКЕ ПРИЛИКЕ И ГЕОГРАФСКИ ПОЛОЖАЈ ИДИОМА ИБАРСКОГ КОЛАШИНА.....	17
2.1. ГРИГОРИЈЕ БОЖОВИЋ.....	18
2.1.1. Животни пут.....	18
2.1.2. Књижевно дело и његова рецепција.....	23
2.1.3. Истраживачка интересовања.....	27
2.1.4. Лингвистичка запажања Григорија Божовића.....	29
2.2. ИБАРСКИ КОЛАШИН.....	35
2.2.1. Историја и границе.....	35
2.2.2. Привредни и културно-духовни живот.....	37
III. ДИЈАЛЕКАТСКА ПОДЛОГА ЈЕЗИКА ГРИГОРИЈА БОЖОВИЋА.....	43
3.1. О говору Ибарског Колашина као матерњем дијалекту Григорија Божовића.....	43
3.2. О књижевном језику и језику књижевности.....	52
IV. СИНТАКСА ПРЕТЕРИТАЛНИХ ОБЛИКА.....	57
4.1. Имперфекат.....	58
4.2. Аорист.....	87
4.3. Плусквамперфекат.....	115
4.4. Перфекат.....	132
V. ЗАКЉУЧАК.....	153
5.1. О имперфекту.....	154
5.2. О аористу.....	155
5.3. О плусквамперфекту.....	156
5.4. О перфекту.....	157
VI. СКРАЋЕНИЦЕ.....	159
VII. ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА.....	160
VIII. БИОГРАФИЈА.....	178

I. УВОД

1.1. О предмету и приступу теми истраживања

Предмет нашег проучавања јесте систем претериталних глаголских облика српског језика на примеру путописне и приповедне прозе Григорија Божовића (збирке *Мој дивни Колашин*), која је просторно и тематски везана за подручје Ибарског Колашина. У фокусу нашег истраживања је анализа четворочланог претериталног система српског језика – имперфекта, аориста, плусквамперфекта и перфекта. Термин *претерит*¹ у наслову дисертације односи се, дакле, на прошло време и користимо га у ширем значењу, обухватајући њиме, поред перфекта, и друге претериталне глаголске облике – аорист, имперфекат и плусквамперфекат. Пажња је у истраживању усмерена на временску употребу поменутих глаголских облика, тако да су посматрани на плану временске категорије значења. Поред тога, употреба претериталних глаголских облика биће осветљена у контексту синтаксичких прилика у суседним говорима зетско-сјеничког дијалекта. Претпостављамо да ће овакав приступ истраживању допринети реконструисању подлоге народног језика као основе на којој се надограђује књижевни израз Григорија Божовића. На нивоу дискурса, поред синтаксо-семантичких карактеристика, у овом раду се испитују и описују стилска обележја претериталних глаголских облика у стилски маркираним микродискурсима на плану нарације, а који захтевају потпунији приступ.

Мало је дијалектолога који су се бавили синтаксичком структуром говора одређеног ареала, чиме је индиректно изостала дескрипција језичко-стилских функција претериталних глаголских облика у говорном и наративном изразу, те тако истраживачима остаје да их прате преко језика писаца и њихових јунака. С обзиром на то да ни говор Ибарског Колашина није довољно истражен са синтаксо-семантичког становишта, овим радом желимо да допринесемо прецизнијем одређивању положаја овог идиома на дијалектолошкој карти. Процесом утврђивања дијалекатске подлоге књижевног изрази Г. Божовића, а имајући у виду различите ставове у дијалектолошкој литератури о статусу говора Ибарског Колашина, делимично ћемо осветлити део његове структуре и функционисање једног дела синтаксичког система. Говор Ибарског Колашина у литератури се одређује као зетско-рашки говорни тип и везује се за простор области зетско-сјеничког дијалекта, конкретније за североисточни део зетско-сјеничког дијалекта (М. Божовић 1998: 16; П. Ивић 2009: 49).

За разлику од истраживања територијално раслојене лексике у делима српских писаца, анализа синтаксичке проблематике посебно је осетљиво подручје истраживања ове врсте – дијалекатске подлоге реченичне предикације, јер „Писана реч се не ствара *ad hoc*, истим процесом као говорна, и у исто време она није фотографија говорне речи. Она се и данас увек дотерује, било из музичких разлога (у широком смислу те речи), било ради каквог другог ефекта, ма каквог, макар то био и ефекат „верног подражавања говора“, што опет није репродукција већ продукција“ (Грицкат 1954: 15). Интеракција „лицем у лице“ односила би се на чин комуникације два лица којима је (поред визуелног контакта) заједничка временска и просторна категорија као јединствене категорије, које омогућавају овакав вид комуникације, односно процес споразумевања (Радовановић 2003: 59). С обзиром на то да се наш предмет проучавања односи на језик писца, на језик чија је основна функција

¹ „Општи термин претерит (лат. *praeteritum*) опет се не може усвојити за ово једно, када он одговара свим временима за прошлост“ (Стевановић 1986: 605). С. Стојановић, у својој студији, под претериталним облицима подразумева оне облике који се односе на прошлу ситуацију „независно од референтне тачке или перспективе“ (2018: 117).

стваралачка, ми језик (конкретније – поједине синтаксичке јединице) анализирамо у контексту интеракцијског чина писац – читалац, у коме као читаоци и, истовремено, истраживачи тог језика декодирамо поруку коју шаље писац. Фокусирајући се на оне синтаксеме које су предмет нашег истраживања, посредно осветљавамо функцију и правила њихове употребе у стваралачком процесу, потпуно свесни да се њихова употреба у поменутом контексту не подудара сасвим са употребом у разговорном стилу. Како „пошиљалац поруке“ – писац и „прималац поруке“, односно читалац / истраживач нису директно повезани временским, просторним, визуелним ни акустичким контактом², посебно истичемо категорију временске дистанце (од скоро 100 година) у поменутом интеракцијском чину, јер она условљава начин реконструисања стања при анализи језичког материјала прозе Григорија Божовића као нашег примарног лингвистичког корпуса. У временском одсеку од једног века, а под утицајем, са дијалектолошке тачке гледишта, многих значајних елемената нејезичког контекста³, систем глаголских облика не мења се на функционално-семантичком пољу, али се интензивније мења на плану виталности и фреквентности употребе тих глаголских облика. Заступљеност одређених глаголских облика на синхронном плану није иста као на почетку XX века, када су Божовићеве приповетке и путописи записани. Боравећи на простору Ибарског Колашина, тј. обилазећи његове крајеве скоро 30 година, а у дискусијама са оцем, као матерњим говорником идиома поменуте области и професором српског језика и књижевности (са развијеним језичким осећањем), а који је на терену у непосредном контакту са говорницима овог идиома скоро 60 година, сведоци смо многих промена на различитим језичким пољима чак и у мањем временском распону него што је распон од једног века. Приликом теренског рада 2013, 2020. и 2021. године било је скоро немогуће пронаћи становнике⁴ који својим говором у истој мери осликавају, на пример, све оне дијалекатске особености присутне у говору старијих говорника⁵, мојих предака – бабе и деде, прабабе и прадеде – рођених у другој половини XIX и почетком XX века, што само сведочи о брзини којом је говорни тип овог ареала губио и губи своју првобитну форму или „верзију“. То је, једним делом, период када је живео и стварао Григорије Божовић и када је својим књижевним текстом сведочио о периоду пре Другог светског рата, посредно уносећи оне црте сачуване у говору Колашинаца из периода када није било великог спољног утицаја књижевног језика и када је у сеоским срединама уопште било говорника који су чували првобитни лик овог говора. Слојеве народног говора у нашој грађи могуће је пронаћи, пре свега, у деловима управног говора његових књижевних јунака⁶ из Колашина. Наиме, документаристичко-исповедни карактер Божовићеве прозе потврђују искази које смо издвојили у наставку текста, док ћемо аутентичне делове управног говора наводити у

² О свим видовима и чиниоцима интеракције пошиљалац – прималац поруке, видети: Радовановић 2003: 54–71.

³ О свим нејезичким, односно друштвеним и културно-образовним елементима, чији је непосредни утицај на састав и форму једног народног говора од извесног значаја, биће речи у поглављима о ареалу Ибарског Колашина, као и у поглављу о Григорију Божовићу у коме износимо податке из пишевог живота, што такође има утицаја, пре свега, на колективни, а потом и на индивидуални језички идентитет. О језику и идентитету и њиховом односу, о профилисању идентитета, у: Бугарски 2010: 11–41.

⁴ Последица миграционих кретања узрокованих егзистенцијалним, политичким, историјским приликама јесте нестајање једног народног говора и свих оних црта које су биле диференцијалне у односу на неке друге говоре. О пореклу становништва и миграционим струјама, видети: Лутовац 1954: 46–56.

⁵ У науци је, крајем прошлог века, истицан пример Ибарског Колашина у коме досељеници чувају дијалекат предака, односно њихове претходне постојбине (П. Ивић 2018 X/2*: 369–370)

⁶ Поред закључних напомена из научних студија које цитирамо у даљем тексту, као још једну потврду аутентичности Божовићевог књижевног текста наводимо извод из родослова Радосављевића из Ћуковца (брњачке махале) о коме Д. Мићовић записује: „Радосав је имао два сина: Јосива и Младена. Јосив је био чувен човек као „Јосив Јанић“, он је тај надимак носио по баби Јани. И Радосава су звали Јанић, па је то и Јосив наследио“ (1986: 111). Ради се, дакле, о чувеном Јосифу Јанићу из Брњака, омиљеном Божовићевом јунаку кога Г. Божовић, само у издању које користимо за наше истраживање *Мој Дивни Колашин*, помиње 14 пута именом и презименом (в. Божовић 2019: 437–440; 458–460).

одређеним поглављима анализе глаголских облика. Када Божовић евоцира своја сећања („Било је то док сам још био дете“ (2019: 458)), он запажа да чувени Јосиф Јанић „изговара речи као сваки колашински сељанин“ (2019: 517), те живописно и веродостојно преноси његове монологе; затим, напомиње да „Лонци заседава диван старац Јосиф Јанић из Брњака“ (...) „Говори крупно и брзо, а једним дивним језиком којим још ретко ко говори у Колашину: речник му је онај из Вукове Збирке и Даничићеве Библије“ (2019: 457). Још је Г. Божовић записао, на почетку XX века, да се ради о језику „којим још ретко ко говори у Колашину“, што указује на прилике из XIX века када је код досељеника, а преко језика, у већој мери била изражена веза са њиховом претходном постојбином (в. П. Ивић 2018 X/2*: 369–370). Аналогно овој тврдњи, али узимајући у обзир и околности наведене у претходним редовима – да ситуација на синхронном плану није идентична оној с почетка XX века, као и да је у питању другачији однос интеракцијског истраживања основе дијалектског израза, покушавамо да укажемо на ограничења у компаративном приказу саодноса закључних истраживања Божовићевог текста и дијалекатског материјала. Стога ће нам највише значити материјал истражених говора зетско-сјеничког дијалекта из приближно истог периода, као илустративна потврда пронађених синтаксо-семантичких одлика претериталних глаголских облика.

Корпус за ово истраживање представља збирка путописа и приповедака *Мој дивни Колашин*⁷ у којој су прикупљени приповетке и путописи⁸ из Ибарског Колашина настали почетком XX века. Грађа обухвата делове управног говора, који представљају претежно дијалекатски маркирану језичку грађу, и сегменте ауторског наратива писане књижевним језиком. Ексерцирани примери наше језичке грађе представљају извор за дескрипцију синтаксичких прилика у систему претериталних глаголских облика, за језичко-стилску анализу, а потом и за осветљавање њихове дијалекатске подлоге кроз компарацију са стањем у суседним идиомима зетско-сјеничког дијалекта. Аутентичност идиома који се у путописима јавља у форми управног говора је велика, јер је Григорије Божовић писац коме је идиом Ибарског Колашина матерњи, те су његови књижевни текстови оцењени као драгоцен прилог и истинско сведочанство језичког блага и дијалекатског идиома (в. Јевтовић 2005: 221; Радовић Тешић 2015: 473–474). Он је и у томе доследан, као што „не избегава да буде експлицитан, да покаже своје колашинско осећање и колашинску нарав“ (Бојовић 2019: 10).

1.2. Циљеви, задаци и методе истраживања

Циљ рада јесте да се пружи што потпунија и системска лингвистичка дескрипција претериталних глаголских облика (имперфекта, аориста, плусквамперфекта и перфекта) на примерима језичке грађе прозе Григорија Божовића, а која се односи на простор Ибарског Колашина. Приступ ће бити синтаксо-семантички, као и стилистички у сегментима који су значајни за поједина значења и функције глаголских облика, те ћемо језичке јединице осветлити са више аспеката. С друге стране, на дијалектолошком плану, употребу глаголских облика у ексерцираним примерима говорника Ибарског Колашина поредимо са стањем у осталим суседним идиомима зетско-сјеничког дијалекта, како бисмо овај тип говора лоцирали у дијалекатском систему према блиским и структурно сродним говорима и дошли до сазнања колико се употреба претериталног система базира на дијалекатској подлози. У обзир треба узети како ауторске делове текста, тако и форме управног говора које су

⁷ Г. Божовић (2019): *Мој дивни Колашин*: приче и путописи из Старог Колашина, приредио и предговор написао Драгиша Бојовић, Зубин Поток: Стари Колашин.

⁸ Објављујући збирке својих књижевних текстова, као и записе у различитим часописима, Григорије Божовић је свој опус жанровски класификовао као приповедачку прозу и, с друге стране, као путописну прозу (видети: Јевтовић 1996б: 35–168). У збирци *Мој дивни Колашин*, која је главни извор наше језичке грађе, у првом делу су дате приповетке (стр. 17–407, 504–506), док су у другом делу путописни записи (стр. 411–503).

претежно писане на дијалекту, јер би се тим путем функционисање глаголског система комплетније осветлило. Са друге стране, неопходно је установити колико се употреба претериталних времена у књижевном тексту Григорија Божовића, у својим основним карактеристикама и квалификацијама, подудара са оном у књижевном језику. Услед недовољне истражености дијалекатске синтаксе уопште⁹, потребно је да појаве које анализирамо поредимо и са стањем у савременом српском стандардном језику и да анализу спроводимо у складу са критеријумима истраживања стандардног језика. Оваквим методолошким поступцима свакако се доприноси свеобухватности лингвистичке анализе, лакшој класификацији ексцерпираних грађа и прецизнијој квалификацији специфичних обележја сваког глаголског облика. Идентични методолошки кораци присутни су у првој монографији у целости посвећеној систему глаголских облика у једном народном говору – *Синтакса глаголских облика у говору Тутина, Новог Пазара и Сјенице* (Вељовић 2018), те смо у анализи налазили потврду у поменутиим теоријско-методолошким поступцима. Методолошке узорне синтаксо-стилистичке анализе пружају нам радови М. Ковачевића, док смо се у анализи синтаксо-семантичких карактеристика глаголских облика углавном ослањали на студије Ј. Вуковића, М. Ивић, П. Ивића, С. Танасића, В. Станојевића и још многих других (в. Литература).

С обзиром на то да се дијалекатска подлога глаголских облика у књижевном делу једног писца као тема није засебно обрађивала до сада у нашој литератури¹⁰, као основни методолошки поступци послужили су нам управо они који су већ устаљени у објављеним студијама о претериталним глаголским облицима (о њиховој књижевној и дијалекатској употреби). Као методолошко решење послужила нам је, заправо, комбинација традиционалних поступака и оних методолошких приступа из новије литературе. Имајући у виду сложеност овог дела синтаксичког система у једном говорном типу и још већу проблематику реконструисања записаног стања у једном књижевном тексту, покушаћемо да укажемо на начин функционисања поменутих глаголских облика и макар делимично осветлимо њихово упориште у народном говору.

Пре приступа самој анализи претериталних глаголских облика у књижевном тексту Григорија Божовића, из његових путописа и приповедака о Ибарском Колашину (у: *Мој дивни Колашин*) ексцерпирани смо примере тих глаголских облика. Како је управни говор ортографски – цртом или наводницима – одвојен од осталог дела текста, (1) прво смо методом ексцерпирања грађу издвајали из говора ликова, јер су такви делови књижевног текста у приметној мањини. Након тога, језичка грађа ексцерпирана је из ауторских делова текста. На тај начин, извршена је подела корпуса како бисмо кроз анализу стекли увид да ли структурно и тематски различити типови дискурса утичу на избор или захтевају употребу одређених глаголских облика.

Примарни задатак који поставља тема истраживања јесте (2) дескрипција синтаксичких околности у којима се јављају претеритални глаголски облици у књижевном тексту Григорија Божовића. Анализа синтаксичких прилика у систему претериталних

⁹ А. Собољев је скренуо пажњу на проблематику описаности различитих сегмената дијалекатске синтаксе, напомињући да се ради углавном о краћим одељцима у монографским описима појединих говора, синтаксичким упитницима, картама лингвистичких атласа и дијалекатским текстовима (1997: 10–11).

„Синтаксичка проблематика народних говора изузетно је комплексна, најмање обрађивана и стога недовољно осветљена. Дакако, дијалекатска синтаксичка грађа је поврх свега тога у опасности да прва нестане и тако ишчезне незабележена“ (Милорадовић 2003: 29).

„У вези с тим је М. Ивић забележила: „Наши дијалекти, међутим, нису довољно испитани са синтаксичке тачке гледишта тако да у том погледу немамо засада прави увид у стање ствари“ М. Ивић 1983: 183“, (према: Милорадовић 2003: 29).

¹⁰ У прегледу литературе указано је на радове у којима се уз синтаксо-семантичку анализу глаголских облика у језику одређеног писца у једном делу саопштава закључак о њиховој дијалекатској подлози – углавном без поређења и сагледавања синтаксичких прилика у дијалекту о коме је реч.

глаголских облика и њихових позиција методом дескрипције указаће на присутност и квантитет њихових одлика, односно функција у нашој језичкој грађи.

Такође, системско-дескриптивном методом биће указано на (3) семантичке компоненте претериталних глаголских облика у датим синтаксичким приликама. Анализа синтаксо-семантичких особености претериталних глаголских облика вршена је по угледу на теоријско-методолошке поступке савремених изучавања и у нашем раду користимо терминолошку апаратуру која је релевантна и утемељена у поменутих истраживањима. Циљ ових слојева истраживања је да укажемо на инвентар најфреквентнијих функционално-семантичких одлика како бисмо, у каснијем току анализе, могли ближе одредити припадност одређеној групи народних говора. Поред тога, на дискурзивном плану (у оним текстуалним целинама које су стилистички маркиране) биће указивано на прагматичко-стилистичке ефекте који су значајни за целокупну дескрипцију одређеног глаголског облика.

Теоријско-методолошки оквир наших истраживања тако обухвата комбинацију релевантних лингвистичких критеријума, као и оних контекстуалних, стилистичких, који ће омогућити да профилишемо глаголска времена за изражавање прошлости, мотивисаност њихове употребе, најдоминантнија семантичка обележја. Наш циљ је да, применом темпоралних, аспекатских и прагматичко-стилистичких параметара, издвојимо примарне специфичности, као и оне диференцијалне које глаголске облике дефинишу и чувају им место у претериталном систему истраживаних форми – разговорног стила и наративног режима приповедања.

Један од задатака нашег истраживања је да временске глаголске облике посматрамо као самосталне језичке елементе, али (4) када су у питању семантичко-прагматички, па и стилистички ефекти њихове употребе, потребно је посматрати их у корелацији¹¹ са другим граматичким јединицама и у односу са другим глаголским облицима, указујући на све везе и ефекте њиховог функционисања на плану дискурса. Тако ћемо их издвојити као аутономне јединице система коме припадају и утврдити домен употребе сваког глаголског облика са циљем дефинисања сличности и разлика у њиховој употребној вредности, како са дијалектолошког, тако и са стандарднојезичког аспекта. У ситуацијама специфичне употребе појединих глаголских облика, а којима су заједнички многи параметри минималне семантике, (5) супститутивним методом искристалисаће се употребна вредност као и дистинктивне црте употребе глаголских облика у одређеним контекстуалним околностима.

Потом ћемо (6) компаративним методом сагледавати издвојена значења глаголских облика у дијалекатским оквирима. Резултати оваквог истраживања показаће колико је употреба синтаксема које анализирамо идентична употреби у суседним говорима зетско-сјеничког дијалекта, што ћемо првенствено сазнати из конкретних теоријских расправа испитаних говора. Компарација са дијалекатским примерима послужиће нам у расветљавању присутних синтаксо-семантичких црта, с тим што ћемо увек узимати у обзир све специфичности и ограничења оваквог приступа о којима је већ било речи. Иако се једина монографија у целости посвећена глаголском систему односи на идиом зетско-сјеничког дијалекта, не можемо се ослонити искључиво на закључке овог истраживања, прво, јер идиом Тутина, Новог Пазара и Сјенице не можемо узети као репрезентативни идиом тог дијасистема, и, друго – јер се ради о истраживању савременог стања овог говора. Значајнија су нам стога истраживања са почетка XX века – синтаксички одељци у монографским

¹¹ „Дакако ово не значи да један облик било ког глаголског времена сам собом све каже. Он то означава тек у везама с другим речима и облицима, у везама с другим језичким елементима, у целој језичкој ситуацији, где је уопште једино могуће наћи решење синтаксичким проблемима, између осталих и синтаксичким категоријама глаголских времена“ (Стевановић 1986: 580)

О повезаности различитих појава и јединица у анализи одређеног система, рецимо глаголског система, писала је, пре М. Стевановића, М. Ивић 1958: 139.

опсима суседних идиома, као и забележен и сачуван дијалекатски материјал из Ибарског Колашина.

Са дијалектолошког аспекта, мора се узети у обзир још једна чињеница нејезичког контекста која има утицај на стање говора одређеног краја, а то је ситуација у Ибарском Колашину до Другог светског рата¹² када у селима овог ареала није било ТВ и радио-апарата¹³, што је омогућавало већу конзервацију одређеног лика народног говора. Продор језичких иновација омогућавало је школовање појединаца (средњошколско образовање стицано је у већим градовима изван овог ареала у Косовској Митровици, Новом Пазару), обављање војне службе, и тек у каснијем периоду, путем медија, утицај књижевног језика био је интензивнији. Стога ћемо употребу глаголских облика са претериталним значењем у нашем језичком материјалу, пре свега, поредити са дијалекатским материјалом из Ибарског Колашина, који се временски везује за почетак и средину XX века, а затим и са материјалом из објављених студија о зетско-сјеничком дијалекту, које су махом објављиване у истом периоду. Трудићемо се да употребу ових глаголских облика посматрамо у контексту истраженог и описаног стања у другим говорима зетско-сјеничког дијалекта, па да тим путем укажемо на сличности / разлике синтаксичких појава глаголских времена како бисмо, на крају, дошли до закључака о дијалекатској основи у употреби глаголских облика са претериталним значењем у књижевном тексту Григорија Божовића. Тиме ћемо делимично дати мали прилог и одговор на ставове о пореклу говора Ибарског Колашина. Као допуну илустративних примера синтаксо-семантичких одлика наводићемо и материјал сакупљен на терену из 2013, 2020. и 2021. године. Веома корисни дијалекатски материјали за поређење са нашом језичком грађом јесу они дијалекатски текстови из Брњака и околних села (махала) које је сакупио Драго Т. Мићовић (рођен 1917. године у селу Оклаце, грађу сакупљао деценијама закључно са 1986. годином), а у својој књизи наводи: „Приликом описа неког догађаја покушао сам да говорим онако како се говорило у то време у овом месту“ (1986: 6). Богату грађу из истог краја прикупио је, а 2007. године објавио Зоран Ковачевић (рођен 1940. године) у свом родослову, те ће нам ови дијалекатски материјали бити од великог значаја, поготово јер нису до сада били коришћени у лингвистичким истраживањима, као и грађа коју је прикупио етнолог Благоје Божовић (рођен 1915. у Придворици) и објавио у монографији *Народни живот у Ибарском Колашину* (1997). Иако нису лингвисти по струци, нама су значајни ови делови са дијалекатском грађом у којој је забележена употреба претерита (што не представља проблем за бележење и „нестручним“ појединцима), па је доступна грађа поуздана за поређење. Одређене синтаксо-семантичке црте претериталних облика пронашли смо у дијалекатској грађи коју је сакупила Биљана Сикимић у раду *Свакодневни живот у Ибарском Колашину* (2009: 117–149).

Како се наша језичка грађа не односи на класичан дијалекатски текст и како се не ради о употреби глаголских облика у живом говорном језику, већ о књижевноуметничком тексту и стваралачкој функцији језика којим се писац изражава, свесни смо немогућности уочавања и постављања тачних граница између књижевне употребе глаголских облика и оних дијалекатских наноса у изразу једног писца. Потврду о тешкоћама испитивања синтаксичке проблематике добијамо следећим цитатом И. Грицкат из њене монографије о перфекту без помоћног глагола: „Имајући пред собом чак и најбоље писце реалисте, са најчистијим народним језиком, ми још увек не можемо сасвим тачно да знамо докле иде језик говора а одакле почиње језик писања, који може имати за собом традиција. Слична

¹² Временски период до Другог светског рата узимамо као период стварања Григорија Божовића. М. Божовић (1998: 23–24, 27), такође изворни говорник идиома Ибарског Колашина, у монографском опису овог говора на коме је радио у периоду 1975–1980. указује на различите утицаје на говор становника овог ареала до Другог светског рата и на промене које су уследиле у каснијим годинама.

¹³ Село Бање и суседна села, конкретно, струју су добила 1984. године, док су Зубин Поток и села у ближој околини струју добила у периоду после Другог светског рата.

питања се не би постављала тако оштро у вези с фонетиком ни у вези с морфологијом. Синтакса је под ударцем; а међу свим синтаксичким проблемима српскохрватског језика наш проблем спада, бесумње, у најосетљивије“ (1954: 13).

Као најзначајнији задатак истраживања издвојили бисмо анализу временских глаголских облика аориста, имперфекта и плусквамперфекта, који су се, поред основног претериталног времена – перфекта, очували у језику Григорија Божовића и његових ликова с почетка XX века. Уколико узмемо у обзир чињеницу да се та глаголска времена за исказивање прошлих радњи у савременом српском језику ретко употребљавају или су скоро ишчезла, значај испитивања књижевноуметничких дела као извора језичке грађе од велике је важности. За потпуније лингвистичке закључке – за спецификацију прошлости у граматичким и стилистичким оквирима – потребно је испитати и језик писаца крајева у којима су поменути облици врло фреквентни.

Са дијалектолошког становишта, од значаја за саму анализу је и представљање ванлингвистичких околности које су утицале на развој писца као личности, те овакви сегменти истраживања подразумевају интердисциплинарни приступ – повезивање различитих друштвено-хуманистичких области и доступне архивске грађе.

1.3. Досадашња проучавања синтаксе претериталних глаголских облика у српском језику

Имајући у виду комплексност изучавања синтаксичког система уопште, као и велики број публикованих радова, у овом делу нашег рада указаћемо само на најбитније моменте у синтаксичким дескрипцијама глаголских облика у српском језику. Наш циљ није да дамо опсежан преглед студија и целокупних научних достигнућа из ове области, већ да укажемо на битна питања (синтаксичка и теоријско-методолошка) у досадашњој литератури, а која су значајна за нашу анализу. Хронолошки приказ србистичких и сербокroatистичких радова о претериталним глаголским облицима послужиће као развојни оквир лингвистичке мисли и методологије проучавања прошлих времена, у коме ћемо издвојити основне критеријуме којима су се истраживачи водили и значај резултата до којих су дошли. Овај део рада имаће карактер општег прегледа најдоминантнијих особености глаголских јединица, док ћемо, ради боље и систематске прегледности, у оквиру уводних делова поглавља о сваком појединачном глаголском облику указивати на конкретна питања о којима се највише полемисало у већ поменутим студијама о прошлим временима и у радовима који нису обухваћени овим прегледом.

На дијалектолошком плану, ствари су умногоме другачије, јер синтаксичка питања¹⁴ готово и да нису темељно обрађивана или су помињана узгредно, презентована у краћим одељцима монографских описа појединих говора и углавном осветљавана у односу на

¹⁴ Кроз балканолошку призму проучавања дијалеката, А. Собољев указује на стање синтаксичке проблематике присутно у науци до тог тренутка, те констатује да „постојећи извори података о синтакси балканских дијалеката нису многобројни, али су зато разнородни. То су краћи синтаксички одељци у монографским описима појединих говора, спискови „синтаксичких дијалектизама“ појединачних језика и синтаксички упитници, карте лингвистичких атласа, дијалекатски текстови“ (1997: 11). Он, такође, објашњава значај изучавања синтаксе са циљем описивања подударности и сличности балканских језика, а како би се указало и на разлике међу њима. Треба имати у виду чињеницу да је међу балканским језицима највише подударности у синтаксичкој структури (Собољев 1997: 9). Аутор тако указује на основни проблем и недостатке анализе синтаксе дијалеката: „сав корпус постојећих синтаксичких извора који су махом рађени диференцијално у односу на стандарднојезичке системе. Модерна пак дијалектологија одбацује традиционалан „диференцијалан прилаз“, који узима у обзир само разлике између норме и дијалекта. На такав начин се, прво, руши системско јединство описа, друго, не узимају се у обзир евентуалне функционалне разлике црта заједничких са стандардним. Савремена дијалектологија захтева да се „језички идиом представи у његовом пуном саставу““ (Собољев 1997: 11).

језички стандард (в. Собољев 1997: 10–11, П. Ивић 2001: 18, Милорадовић 2003: 29). У последњим деценијама највише је проучавана синтакса падежа¹⁵, док је пре неколико година објављена монографија која је прва у целости посвећена синтакси глаголских облика, и то у говору Тутина, Новог Пазара и Сјенице, а у којој су они осветљени како у поређењу са употребом у стандардном српском језику, тако и компаративним приступом у односу на остале дијалекте (в. Вељовић 2018). Пре ове монографије, дијалектолози, који су у првој половини XX века озбиљно приступили истраживању глаголских облика и посветили им већу пажњу приликом описа говора које су истраживали, јесу Ј. Вуковић у *Говору Пиве и Дробњака* (1938/39), П. Ивић у *Говору Галипољских Срба* (1953/54) и М. Пешикан у *Староцрногорским средњокатунским и љешанским говорима* (1965). То су свакако највреднији одељци дијалекатских студија, са аспекта дијалектолошке синтаксе, на чијим се научним поставкама и критеријумима заснивају и сегменти описа синтаксичких прилика у другим говорима, а које ћемо представити у наставку.

Почетке систематске анализе језичке грађе, која се заснивала на језику В. Караџића, треба тражити у граматизици (*Грамматика и стилистика*, односно *Грамматика хрватскога или српскога књижевног језика*) Т. Маретића (1899; 1931; 1963). Оно што је Т. Маретић први уочио, али је успео да конкретније дефинише А. Мусић (1926) јесу категорије *приповедања и разговора*, односно различите околности које утичу на темпорално дефинисање временских глаголских облика. На корпусу усменог књижевног стваралаштва – народних песама и приповедака, као и језика Вуковог и Даничићевог превода Светог писма, А. Мусић је карактеристике глаголских облика сагледавао управо кроз наведену опозицију, што га је донекле спутавало да „за сваку од анализираних морфолошко-семантичких глаголских категорија утврди *општа језичка својства* – без обзира на дистинкцију *приповиједање – разговор*“ (Милошевић 1978: 95). Иако Белић критички пише о поменутој Мусићевој подели, неки лингвисти су се, с друге стране, приклањали теоријским оквирима које је Мусић поставио. Тако С. Танасић упућује на значајну улогу дистинкције начина саопштавања приликом одређивања значења времена, позивајући се и на Падучеву (1990) и др. лингвисте: „Као што је у уводном дијелу овог рада истакнуто, код нас је Мусић увео разликовање разговора и приповиједања, али се на томе и завршило јер је теорија индикатива и релатива ову корисну дистинкцију потиснула углавном у заборав“ (1996: 149). Удаљавајући се од традиционалних погледа на синтаксу глагола, Ј. Вуковић се такође ослања на разлику приликом употребе: „Када се у чисто темпоралном смислу одмеравају глаголски облици по њиховој природи основне употребе, па, даље, по свим њиховим могућим употребама, треба водити рачуна о разликама начина како се употребе глаголских облика укључују у временске ситуације у обичном разговорном изразу и у изразу који није обичног разговорног типа (само сазнајног, како бисмо могли рећи), у причању, приповедању (у сваком говорном облику који по начину изражавања представља стил нарације)“ (Вуковић 1967: 374).

Пре Мусићевих и Белићевих радова, значајан је и рад Љ. Стојановића, *О значењу и употреби глаголских облика у реченицама* (1921: 188–210), у чијим ће појединим закључцима

¹⁵ Синтаксичка испитивања глаголских облика у дијалектологији немају конкретно установљену свеобухватну методологију истраживања, а додатан проблем представља и недовољна истраженост синтаксе глагола у народним говорима. Када пише о досадашњој испитаности синтаксе падежа у дијалектологији и теоријско-методолошким приступима, а што се може односити и на испитивања синтаксе глагола, С. Милорадовић такође истиче: „Постојање различитих теоријско-методолошких приступа у представљеним монографијама сведочи нам о томе да засад остајемо без дефинитивног решења за приступ који би у потпуности уважавао специфичности сваког дијалекатског корпуса и истовремено омогућио упоредивост података из свих дијалекатских јединица у оквирима српског језичког простора“ (2015: 529).

Поред нешто већег броја радова о синтаксичким деловима одређених дијалеката, у доменима српске дијалектологије до сада је урађено неколико синтаксичких монографија (само једна о синтакси глаголских облика): Р. Симић 1980, Милорадовић 2003, Урошевић 2015, Јуришић 2014, З. Симић 2018, Вељовић 2018. Дакле, прво целовито дијалектолошко истраживање синтаксичких прилика у оквирима синтаксе падежа објављено је 1980, док је у домену синтаксе глагола то учињено скоро четири деценије касније – 2018. године.

и А. Белић наћи упориште за даљи научни рад, као што је процена да глаголска времена могу бити *права* и *релативна*. У нашој литератури, Белићева подела (у раду *О употреби времена у српскохрватском језику*) на синтаксички *индикатив* и *релатив* представља прекретницу у методологији истраживања глаголских облика. Наиме, као тачку ослоњања према којој се одређују својства глаголских облика, у складу са основама теорије индикатива и релатива, узима моменат говора (Белић 1926: 102–132). Притом, синтаксичка категорија индикатива односи се на одмеравање радње према садашњости, док се, према синтаксичкој категорији релатива, радња одмерава према прошлости. Нешто касније, у раду *Прилози учењу о употреби времена у српскохрватском језику* (1938), из релативне употребе издваја посебну синтаксичку категорију – *модалну*. А. Белић објашњава карактеристике модалне употребе времена: „када се глаголски временски облик не употребљава у својој временској ситуацији. Ово значи: да се на пр. аорист употребљава не у аориској ситуацији, већ у каквој на пр. безвременској или презентатској итд.“ (1938: 179–180).

У нашој науци, Белићева подела на индикатив и релатив имаће одјека у многим каснијим радовима из области синтаксе глагола, па се тако појављује као научно упориште М. Стевановића у анализи глаголских облика, прво у монографији *Функције и значења временских глаголских облика* (1967), а потом и у *Савременом српскохрватском језику (граматички системи и књижевнојезичка норма)* (1986). У *Синтакси* (1986) углавном подржава Белићеве ставове и дескрипцију функција глаголских времена износи ослањајући се на теорију индикатива и релатива. За разлику од ранијих истраживања у овој научној области, М. Стевановић прецизније дефинише и пажњу усредсређује и на квалификативну и гномску употребу глаголских времена. Поред тога, његово одступање огледа се и у дефинисању темпоралног интервала у односу на који одређује начин употребе временских глаголских облика. Наиме, да ли је у питању индикативно или релативно значење глаголских облика, аутор не одређује на основу момента говора као једног тренутка у садашњости, већ „за оријентацију у одређивању времена радње, односно стања (или особине) ми узимамо временски период говорења, а не један тренутак, одн. моменат, због тога што су ти термини могли бити, и били су, и остају узрок многих неспоразума“ (Стевановић 1986: 579). Као једна од заслуга, у прецизнијем дефинисању синтаксо-семантичких одлика временских глаголских облика, приписује му се коришћење обимне и разноврсне језичке грађе. Он је у анализама користио и корпус књижевних дела и грађу других функционалних стилова, поред већ обрађиване грађе народних умотворина, што само доприноси систематичнијем и целовитијем опису система глаголских облика.

Другачије и нове погледе у анализи глаголских облика дао је Ј. Вуковић. У *Синтакси глагола*, његова истраживања крећу се у „широким оквирима лингвистичке стилистике“ (1967: 3), а као значајни помак у сагледавању целокупности ефеката које производе глаголски облици, Ј. Вуковић уводи моменат доживљавања времена. Напомиње, дакле, да категорије традиционалне лингвистике – категорије индикатива и релатива¹⁶ „постају све више уске“ и да их је потребно уклапати у шире оквире (Вуковић 1967: 7). Он се критички осврће на дотадашње резултате истраживања и у својој докторској дисертацији о говору Пиве и Дробњака, те доприноси новим аспектима сагледавања, пре свега, глаголских облика аориста и имперфекта. Тако је и на плану дијалектологије његов значај врло важан, јер је међу првима приступио синтаксичкој анализи дијалекатских материјала, без којих би истраживања глаголских облика остала непотпуна. Наиме, изучавање синтаксичког плана са становишта дијалектологије допринеће свеобухватној и правој слици ове језичке области. С обзиром на очуваност ових претериталних облика у дијалекатској грађи поменутог говора и његово језичко осећање, свакако му припада велика заслуга, пре свега, у најцеловитијем одређивању свих синтаксо-семантичких нијанси имперфекта. И не само по поменутом,

¹⁶ „Али савременије оријентисана истраживања ипак заобилазе индикативско-релативску теорију зато што се њена примена у анализи није показала довољно ефикасном“ (М. Ивић 1980: 98). Такође видети: Станојевић 2016: 215–216.

заслуге су свакако веће, јер његове анализе подразумевају сагледавање глаголских облика као део једног система у коме не функционише самостално, већ у корелацији са другим елементима. „Посматрати један глаголски облик у свим видовима његове употребе, значи пронаћи му све његове вредности које га карактеришу по односима према другим облицима, пронаћи му диференцијалне моменте према ком другом, и према којим другим облицима на ком било плану од овде обележених значењских категорија“ (Вуковић 1967: 354). Поред темпоралних и функционалних карактеристика, као на неопходном плану истраживања, Ј. Вуковић инсистира и на стилистичким, експресивним обележјима, јер „на линији основног његова стилистичког квалитета он ће добити по коју своју употребу несвојствену другом ком временском глаголском облику“ (1967: 356).

Овакве принципе теоријско-методолошког приступа изучавању временских глаголских облика (укључујући поред момента говора и момента вршења радње, и моменат референције) С. Танасић примењује и у *Синтакси савременог српског језика (Синтакса глагола)* (2005), те указује на значај опозиције појединачних радњи и мноштва радњи, те у својим анализама доприноси свеукупности и детаљнијем истраживању функција глаголских облика. Радње се одређују као референцијалне када се у „садашњости, прошлости или будућности везује за један моменат, за један временски одсек“, а као неререференцијалне су означене радње које се врше у низу временских интервала (Танасић и др. 2005: 347–348).

О перфекту без помоћног глагола у српскохрватском језику и сродним синтаксичким појавама (1954) И. Грицкат једина је монографија о претериталном глаголском облику у нашој литератури. Истраживала је семантичке нијансе овог глаголског облика на синхронном и на дијахронном плану, узимајући у обзир и примере из дијалеката који чине основицу књижевног језика. Поред тога, указивала је и на пропратне стилске нијансе напомињући: „Пошто примери намећу таква објашњења, њих треба давати, иако из њих *vice versa* не проистичу јасна и чврста правила о употреби одговарајућег граматичког облика“ (Грицкат 1954: 9).

Студија *Систем значења основних претериталних времена у говору Галипољских Срба* (1953/54) П. Ивића осветљава однос семантичких релација имперфекта, аориста и перфекта (са изузетком плусквамперфекта и модалних значења других претериталних облика). Иако се истраживање заснива на дијалекатској грађи говора Галипољских Срба, закључци анализа П. Ивића су наддијалекатског карактера. У овој студији, насталој током рада на докторској дисертацији о говору Галипољских Срба (в. П. Ивић 1994), аутор је успоставио семантичке односе аориста, имперфекта и перфекта, посматрајући сваку глаголску јединицу у односу према другој претериталној глаголској јединици, те је на крају закључио да је претеритална радња у аористу и имперфекту квалификована као догађај или процес, док је у перфекту само факат (П. Ивић 1953/54: 258). У завршним напоменама аутор износи темпоралне дефиниције претериталних времена, па је дефинисана још једна опозициона црта перфекта према аористу и имперфекту у контексту доживљености, односно недоживљености радње: „Аорист значи извршење радње у доживљеној прошлости у време на које се мисли („сад“ или „тад“); Имперфект значи несвршено трајање радње у доживљеној прошлости у времену на које се мисли („тад“); Перфектом се констатује реализација у прошлости радње која или није доживљена или се узима као факат (а не процес), без обзира на време остварења“ (П. Ивић 1953/54: 258–259). С обзиром на добру очуваност имперфекта и аориста, ова студија умногоме доприноси целокупној синтаксичкој дескрипцији система глаголских облика у српском језику.

Иако су се у многим истраживањима лингвисти делимично или потпуно ослањали на категоризацију индикативних и релативских радњи, М. Ивић у раду *Систем личних глаголских облика за обележавање времена у српскохрватском језику* (1958) сасвим одступа од поменуте теорије. Применом другачије методологије и структуралног метода у темпоралној детерминацији глаголских радњи, аутор ће осветлити комплетан систем личних глаголских облика, са посебним акцентом на специфичним својствима којима се дати

глаголски облик одликује. У анализи функционисања и семантичких релација у глаголском систему, М. Ивић се ослања на следеће критеријуме: D моменат – „моменат динамике“, T моменат – „одређивање радње према моменту говора“, A моменат – „радња схваћена као процес у току“, V моменат – „моменат везаности“ за конкретну ситуацију (1958: 140–146), те на крају представља глаголски систем као систем „опозиционих корелата“ (1958: 148).

Савременији теоријско-методолошки приступи срећу се у радовима В. Станојевића (2007, 2013, 2014а, 2016), у којима се аутор критички односи према сагледавању глаголских времена у оквирима теорије индикатива и релатива. У једном од радова – *Од неутралности до експресивности у употреби глаголских времена*, аутор кроз анализу, а ослањајући се на Ветов (2008) приступ временским глаголским облицима, указује да категорије индикатива и релатива нису базичне темпоралне категорије на основу којих би се објашњавале временске употребе глаголских облика (2016: 215–216). „Овome ћемо додати да је Белићева теорија о синтаксичком индикативу и релативу још више закомпликовала ствари, уместо да их поједностави, будући да је пажња истраживача више усмеравана на разграничење индикативних од релативних употреба него на трагање за емпиријски адекватном дескрипцијом основног значења појединачних глаголских облика“ (Станојевић 2016: 223). В. Станојевић у следећим параметрима, а „У складу са Ветовим приступом временским глаголским облицима“ (2016: 216), проналази упориште у дефинисању граматичког описа глаголских ситуација: 1) позиција временске перспективе (P) у односу на моменат говора (S), 2) темпорална локализација – однос глаголске радње (E) према временској перспективи, 3) аспектуална информација – фаза радње на којој је комуникативни акценат (Исто). Овим путем долази се до конкретних семантичких релација временског глаголског облика. У новијим истраживањима (квалификованим као „неораженбаховски“ (Станојевић 2016а: 193)), базираним на поменутом методу, долази се до „аспектуалне семантике глаголских облика“, поред темпоралне – која почива на Рајхенбаховој теорији (1947) (Станојевић 2014: 305). У анализу се укључују и дискурзивни параметри као семантичко-прагматички чиниоци који још експлицитније одређују лингвистички скуп релација, као функционалног потенцијала одређеног глаголског облика (Камп и Рајл 1993, према: Станојевић 2007: 124, Станојевић 2014: 306, Станојевић 2016а: 195–196).

Како у прегледу литературе о претеритима указујемо на студије Ј. Вуковића и П. Ивића, чије поставке и закључна разматрања у србистичкој литератури одавно прелазе ускодијалекатске границе, у делу о претеритима у зетско-сјеничким народним говорима указаћемо на критеријуме анализе и најзначајније резултате у монографији Б. Вељовић (2018), као и у већ поменутом синтаксичком одељку монографије о староцрногорским говорима М. Пешикана (1965). У поглављима о сваком претериталном глаголском облику детаљно ће бити представљена теоријска питања и решења свих полемичких размишљања како из већ поменутих студија, тако и из других синтаксичких одељака описаних говора дијалекта¹⁷ који је у основи нашег истраживања. У питању су још синтаксичка поглавља у: Стевановић 1933/34, Милетић 1940, Барјактаревић 1966, Вујовић 1969, Ћупић 1977 и Божовић 1998.

У монографији М. Пешикана, *Староцрногорски средњокатунски и љешански говори* (1965), употреба глаголских времена за прошле радње истраживана је искључиво у наративном дискурсу. Аутор у својој анализи разликује притом „причање сопствених радњи“ (1), „причање туђих радњи по сопственом запажању“ (2), „причање по чувењу кад је бар неке елементе догађаја говорно лице знало или за њих сазнало *још у то време*“ (3) и „причање искључиво по каснијем чувењу“ (4) (1965: 195). У контексту доживљаја самог приповедача и догађаја о којима се приповеда, аутор указује на семантичке особености

¹⁷ Синтаксичке прилике у домену претериталних глаголских облика у Ибарском Колашину, видети у одељку *О говору Ибарског Колашина као матерњем дијалекту Григорија Божовића*.

приповедачког презента, имперфекта, аориста, перфекта без помоћног глагола, приповедачког императива и плусквамперфекта (1965: 198–202).

У докторској дисертацији Б. Вељовић (2018) приказан је комплетан систем глаголских облика у једном идиому. Ове синтаксичке јединице описане су са свих аспеката, у свим синтаксичким функцијама (примарним и секундарним) и међусобним семантичким релацијама. Синтаксичка дескрипција глаголских облика дата је кроз диференцијални приступ у односу на њихову стандардну употребу, али и кроз компаративни увид у теоријска разматрања студија других дијалеката. Поред свега, глаголске јединице посматране су на плану ширих синтаксичких околности, те је указивано на најзначајније стилске ефекте који су доминантни на наративном плану (в. Вељовић 2018: 63–65). У анализи система претериталних времена, Вељовић (2018: 65) се првенствено ослања на досадашње резултате истраживања Ј. Вуковића 1967, Рајхенбаха, С. Танасића 2005 и П. Ивића 1957, те закључује да се говор Тутина, Новог Пазара и Сјенице одликује живом употребом свих претериталних облика и, самим тим, богатим дијапазоном њихових функција (2018: 402–403).

Када се говори о литератури везаној за проучавање књижевног израза писаца, у србистици су присутна изучавања различитих граматичких сегмената. Српски лингвисти су, када је у питању језик Григорија Божовића, такође анализирали многе његове елементе. После вишедеценијске паузе у бављењу књижевним делом Григорија Божовића¹⁸, проучавању језика Божовићевих прозних остварења први је приступио Д. Јовић (1992) у раду *Људи и њихов језик у делима Григорија Божовића*. Језиком и језичким особеностима у делу Г. Божовића бавили су се и М. Божовић (1993, 2006, 2016), Ристић (1994), Ђуровић (2006), Бојовић (2020). Често су предмет интересовања српских лингвиста и дијалектолога били ономастички подаци и лексика турског порекла (Јашовић 2006, 2008; Микетић – Микетић 2008), дијалекатска лексика (Радовић Тешић 2015; Богдановић 2016; Јашовић 2016; Бојовић 2020а), топоними (Микетић – Микетић 2016; Бојовић 2018), антропоними (Лилић 2016). Објављен је и *Речник фразеологизама Григорија Божовића* екскерпираних из збирке прича и путописа *Мој Колашин* (2005), а речник броји 580 фразеолошких јединица (Вучетић 2010: 75).

У последње две деценије, приповедна и путописна проза Григорија Божовића осветљавана је и са синтаксо-стилистичких аспеката. Пионир стилистичке анализе био је М. Ковачевић са радом *Стилске доминанте у Божовићевој причи Први пут у Новом Пазару* (2006), који ће многим бити полазиште у наредним стилистичким истраживањима језика и других писаца. У оквиру текстостилистичке анализе ове приче, поред других стилематичних јединица, анализирана је и употреба глаголских времена на дискурсном плану, односно акценат је првенствено на њиховој стилистичкој функцији у структурисању текста. Издвајајући више типова структурисања, М. Ковачевић указује на суоднос конкретног и општег у корелацији аориста и перфекта, односно презента. Овакво начело карактерише и микродискурсе са суодносом презента / аориста и имперфекта, а који је означен као стилистички ефектнији начин епифонемско-ентимемског структурисања (Ковачевић 2006: 79). Аутор притом истиче да је имперфекат (у саодносу са презентом) стилистички маркирана јединица и послужила је Г. Божовићу као „најпримјереније и најфункционалније средство одсликавања – и то доживљеног – нераскидиве повезаности прошлости и садашњости“ (Ковачевић 2006: 80). Поред овакве, већа ефективност постиже се у односу имперфекта и аориста: „При том аорист обиљежава доживљене радње ограниченог трајања, најчешће тренутне, док се имперфектом обиљежавају искључиво доживљене радње у трајању (процесу), што је Божовић искористио за више него функционално и експресивно представљање суодноса доживљеног појединачног као временски тренутног (обиљеженог аористом) према доживљеном трајном (обиљеженом имперфектом), дајући том суодносу

¹⁸ Године 2016. објављена је *Библиографија радова о Григорију Божовићу*, те се целокупно истраживачко интересовање за његово књижевно дело може видети у: Бојовић – Бојовић 2016б.

статус микродискурсног структурног начела“ (Исто). М. Ковачевић у овом раду указује на још један стилистички поступак у структурисању Божовићеве приче, а који се огледа кроз репрезентацију – када се у тексту презент употребљава уместо перфекта. С друге стране, у анализираној Божовићевој причи синтаксичка фигура ексалага најчешће је присутна при употреби аориста уместо перфекта, као и имперфекта уместо перфекта, а у издвојеним примерима најмање се постиже употребом имперфекта уместо презента (Ковачевић 2006: 85). Оно што, на крају, аутор закључује, а начелно је битно за нашу анализу, јесте да се језик управног говора разликује од говора писца, „првенствено по томе што је дијалекатски обојен“ (Ковачевић 2006: 89).

Глаголски облици с претериталним значењем у приповијецци Уклетва Григорија Божовића (2016) назив је другог рада М. Ковачевића о синтаксичким јединицама као језичким доминантама у књижевном језику Г. Божовића. За разлику од претходног рада којим је указано на стилистичке функције глаголских облика у обликовању приче, у овом раду аутор пажњу посвећује, пре свега, саодносу функције и значења претериталних глаголских облика. Како приповетку одликују два структурна слоја, М. Ковачевић посебно анализира претериталне глаголске облике у доживљајном делу приповетке, а посебно у догађајном (ретроспективном) сегменту. Први део анализе односи се на делове ауторског говора (ја-приповедач) и на употребу аориста као основног глаголског облика у изражавању прошлих доживљених радњи ограниченог трајања. Аорист упућује на (а) „доживљајни карактер догађаја“, (б) користи се у „осликавању непосредног саодноса приповиједача и лика – Копиловца“ (Ковачевић 2016: 376). Након аориста, природно је фреквентна и употреба имперфекта као доживљеног глаголског облика, и то углавном од глагола бити. Аутор посебно истиче категорију стања као одлике имперфекта при карактерисању лика / ситуације (Ковачевић 2016: 377). Поред доминантне употребе аориста и имперфекта, у доживљајним деловима приповетке, када приповедач „износи особине за које зна „по казивању“ и „причању“ других (...) писац употребљава приповиједачки презент“ и тиме „искључује доживљајни карактер изнесених особина“ (Исто). Такође, употреба презента, како је примећено у анализи ове приповетке, подобна је за исказивање хабитуалних особености. М. Ковачевић (2016: 379) запажа да у ситуацијама које не подразумевају доживљеност, писац употребљава и облике перфекта. У другом делу анализе, који се односи на догађајни / ретроспективни део приповетке, истиче се да је он углавном у форми слободног неуправног говора (он-приповедач). Као иманентне глаголске облике поменутог дискурса, Г. Божовић највише користи перфекат у комбинацији са потенцијалом и приповиједачким презентом (М. Ковачевић 2016: 381).

Употреба аориста и имперфекта у приповеткама Григорија Божовића (Ракић 2016) још један је рад о глаголским облицима за исказивање прошлости, заснован на корпусу приповедака из збирке Божовићевих прича *Робље заробљено*. У њему је анализирана употреба претериталних глаголских облика аориста и имперфекта „са аспекта њихове заступљености у приповеткама“ (Ракић 2016: 445). Аутор закључује да је веома фреквентна употреба аориста у поменутој збирци приповедака, док статистички подаци које износи указују да је употреба имперфекта пет пута мања (Ракић 2016: 448). На крају, Ј. Ракић износи податак да се као извесни стилиски манир у структурисању текста имперфекат углавном појављује на почецима приповедака, док се у наставку дискурса аорист јавља самостално или у комбинацији са имперфектом, перфектом, презентом (2016: 454).

У оквиру рада на овој докторској дисертацији, објављена су два рада о глаголским облицима у књижевном делу Г. Божовића: *Наративно употребљен презент у приповијецци Гредом Григорија Божовића* (Бојовић 2015) и *Доживљени глаголски облици у приповијецци Роб незаробљени Григорија Божовића* (Бојовић 2016в). Такође, лингвостилистичком анализом приповетке *Битољски богаљи* бавила се М. Мимовић (2015), као и јаким позицијама текста у Божовићевим приповеткама (Мимовић 2016).

С обзиром на то да се тема наше дисертације односи на глаголски систем претерита у језику једног писца, указаћемо на нека значајна истраживања прошлих времена на корпусу језика других писаца, пре свега због методологије истраживања, а и због резултата који су значајни за нашу анализу. Без претензија на свеобухватно приказивање испитивања језика писаца, студије на које указујемо предочиће нам теоријско-методолошке оквири које ћемо у нашем истраживању укључити. И на овом месту, истраживања ће бити представљена кроз призму општег прегледа, јер ћемо се у главном делу дисертације позивати на све битније закључке. Студија М. Стевановића о значењу имперфекта у Његошевом језику (1953/54) једна је од најцеловитијих студија о имперфекту и његовим семантичким одликама, на примеру Његошевог језичког израза. Стевановић пише о јединственим семантичким пољима који нису замењиви неким другим облицима, те допуњује дотадашњу дескрипцију значења овог глаголског облика, посебно инсистирајући на напоредности вршења имперфектом означене радње са неком другом радњом, као и на релативној употреби поменутог глаголског облика (1953/54: 65–66).

У студијама о наративним глаголским облицима у роману *Бајка Добрице Ћосића* (1969), о функцијама аориста и имперфекта код Борислава Радовића (1974) и о функцијама плусквамперфекта код Милоша Црњанског (на примеру *Романа о Лондону*) (1975), М. Радовановић указује на особене синтаксичке ситуације у језику поменутих писаца, чиме доприноси комплетнијем сагледавању глаголских облика у српском језику. При анализи наративних глаголских облика посебно узима у обзир многобројне ефекте „језичког окружења“ на плану нарације (Радовановић 1969: 49), па на исти начин (посматрајући шире језичко окружење) анализира богату грађу језика М. Црњанског, која се одликује честом употребом овог глаголског облика, са циљем указивања „функционалних и семантичких дистинктивности плусквамперфекта“ (1990: 183).

О употреби свих претерита на корпусу Јакшићеве прозе писао је Ј. Јерковић 1990 (прво објављен 1982. године), док је А. Пецо писао о претеритима у писаној речи Десанке Максимовић (1998). Ј. Јерковић је представио употребу претерита у делима једног војвођанског писца из периода XIX века. Статистичким методом указивано је на однос присутности аориста и имперфекта у појединим делима Ђ. Јакшића, али и перфекта, с обзиром на то да аутор није пронашао облике плусквамперфекта (Јерковић 1990: 180). Према појединим статистичким подацима које износи, Ј. Јерковић констатује да се аорист (имперфективних глагола) и имперфекат фреквентнији у односу на књижевна дела других писаца (Игњатовић, Атанацковић, Ненадовић) који потичу са подручја шумадијско-војвођанског дијалекта (1990: 182). А. Пецо даје општи преглед употребе претериталних времена у писаној речи Д. Максимовић, како би се сагледали принципи употребе појединих глаголских облика у односу на друге, ослањајући се притом на говорни идиом пишчевог завичаја, на „граматику коју писац носи у своме језичком осећању“ (1998: 61). Аутор, као врло битне предуслове у оваквим истраживањима, издваја нејезичке компоненте – пишчеву биографију и пишчево образовање (Пецо 1998: 59). Узимајући све лингвистичке и оне ванлингвистичке елементе у обзир, аутор, на крају, закључује да „писана реч наше песникиње не одступа, много, од наших језичких норматива“ (Пецо 1998: 78). Оба аутора, дакле, посматрају глаголске облика за исказивање прошлих радњи у контекстуалном окружењу језика писаца из датог периода и без компаративног увида у дијалекатски материјал области из које писац потиче. Дијалекатску подлогу осветљавају помоћу елемената који обликују њихов књижевни израз: „да би се могло приступити књижевном делу некога литерарног ствараоца, нужно је познавање и свега онога што је претходило настанку тога дела“ (Пецо 1998: 60).

Хронолошки бисмо овде издвојили и радове украјинског лингвисте В. Ярмач, које смо такође консултовали у изради дисертације, а која је писала о употреби плусквамперфекта у роману Драгослава Михајловића (2009), као и о семантичком потенцијалу претерита у

описима природе, изгледа и психолошког стања јунака књижевних дела у српској прози XIX века (2012).

В. Станојевић се бави наративним употребама аориста у Ћопићевој *Башти слезове боје* (2013а), те у анализи полази од познатих карактеристика овог глаголског облика из досадашње релевантне литературе, издвајајући посебно карактеристике „секвенцијалне“ и „самосталне“ употребе аориста. Аутор истиче да такође испитује „дискурзивне и неке (подв. Ј. Б.) стилске ефекте аориста у Ћопићевој *Башти слезове боје*“, издвајајући посебно својство темпоралне прогресије које је представљено као периферно у односу на нека друга својства (Станојевић 2013а: 169). Као стилске ефекте употребе аориста издваја: убрзање тока приче, доживљеност радње, динамичност нарације, емотивност у дијалозима, ефекти изненађења, реакције на неки подстицај (Станојевић 2013а: 177–179).

Б. Вељовић у раду *Употреба имперфекта и аориста у роману Преображење Војислава Лубарде* (2015) указује на фреквентност употребе и синтаксо-семантичких карактеристика, као и оних потенцијално диференцијалних према употреби у стандардном језику (2015: 163–164). Аутор доста опширну анализу базира на познатим одликама ова два глаголска облика из досадашње литературе, те долази до закључка о великој присутности аориста и имперфекта у роману *Преображење*, као о њиховим употребама аналогним онима из стандардног језика (Вељовић 2015: 181). Како се ради о књижевноуметничком делу у коме се као дијалекатска основа „идиома његових ликова“ јављају особености источнохерцеговачког дијалекта (области из које потиче и сам писац В. Лубарда) (Вељовић 2015: 163), ни у једном сегменту анализе не уочавамо компаративни приступ дијалекатском материјалу. На крају рада, притом, закључује се да „постоје одступања од стандардноштокавског стања“ (Вељовић 2015: 181). Иако аутор истиче – „Немали број потврда истога типа из народних говора, с друге стране, сведочи о томе да је реч о релативно широко присутној дијалекатској особини“ (Исто), потврде свега реченог из народних говора источнохерцеговачке области огледају се једино у позивању на дијалекатске студије А. Пеца (1964) и Халиловића и др. (2009) (Вељовић 2015: 168), као и на материјал призренског говора, говора Врњачке Бање и говора Галипољских Срба (Вељовић 2015: 180).

1.4. Структура рада

Уводно поглавље докторске дисертације састоји се од мањих потпоглавља у којима су дефинисани предмет истраживања, циљеви, задаци и методе анализе језичке грађе. У складу са предметом и постављеним циљевима приказани су теоријски оквири у којима ће се кретати наша анализа, као и теоријско-методолошки приступи заступљени у дијалектолошким радовима и радовима из савременог српског језика о претериталним глаголским облицима, али и из студија о изучавањима језика писаца.

Након Увода, пажња је посвећена животу и књижевном делу Григорија Божовића. Неистраженост теме захтевала је шири приступ и шире сагледавање различитих околности настанка приповедака и путописно-репортерских записа (самог књижевног израза), оних лингвистичких и ванлингвистичких (историјских, културолошких, социолошких) околности, али и позивање на архивску грађу, на сазнања из друштвених и хуманистичких наука. Такође, указано је на ставове критичара о његовом језику. На ширу слику Божовићеве компетенције, његовог језичког осећања посебно смо указали у потпоглављу о његовим лингвистичким запажањима присутним у објављеним књижевним текстовима.

На ове сегменте истраживања надовезује се следећа тематска целина у којој пажњу посвећујемо осветљавању аутентичности дијалекатског израза у књижевном тексту Григорија Божовића, као и значају проучавања његовог језика, а све у контексту опозиције

језик књижевности – књижевни језик. У другом потпоглављу, у светлу досадашњих резултата о говору Ибарског Колашина, применом фонетског класификационог критеријума – репартиције јата у корпусу из збирке *Мој дивни Колашин*, хтели смо да реконструирамо форму овог идиома (на прелазу ијекавско-екавског типа) са почетка XX века, те да приближније одредимо његов положај на дијалектолошкој карти и укажемо на основу Божовићевог израза. Резултати оваквог истраживања, значајни и за историјску дијалектологију, посредно осветљавају и основу употребе претериталних глаголских облика.

У структури дисертације издвајају се четири главна поглавља – о имперфекту, аористу, плусквамперфекту и перфекту. Доследном применом различитих теоријско-методолошких поступака у овим поглављима описујемо синтаксичке околности у којима се јављају претеритални глаголски облици, као и њихове најфреквентније семантичке црте. Сваки глаголски облик претериталног система посматран је као јединствен скуп темпоралних, аспектуалних и прагматичко-стилистичких релација. Такође, у њима је приказан саоднос Божовићевих примера и дијалекатских примера из говора Ибарског Колашина, као и суседних говора зетско-сјеничког дијалекта. Издвојене особености глаголских облика такође су упоређиване у дијалектским оквирима теоријских расправа описаних говора. Оваквим компаративним методом осветљене су синтаксо-семантичке одлике, али и сличности и разлике одређених синтаксичких појава као дела дијалекатског система који се преко књижевног текста имплементира у поља књижевне употребе. Посебно је значајно истраживање имперфекта, аориста и плусквамперфекта као живих категорија језика Григорија Божовића, за разлику од другачијег стања у неким другим народним говорима или од стања стандардне употребе данас.

У Закључку смо сумирали резултате анализа претходних тематских целина, те дошли до општих закључака истраживања и смерница за будућа истраживања.

II. ПИШЧЕВ ЖИВОТ, ДРУШТВЕНО-ИСТОРИЈСКЕ ПРИЛИКЕ И ГЕОГРАФСКИ ПОЛОЖАЈ ИДИОМА ИБАРСКОГ КОЛАШИНА

Током рада на докторској дисертацији, а због неистражености теме о којој пишемо, појавила се потреба да се обраде нека питања која су споредна, али ипак у непосредној корелацији са главном темом истраживања. Сматрамо да је значајно указати на околности и на чиниоце који су имали извештан утицај на формирање Григорија Божовића као личности и као писца – што битно осветљава језик којим он пише и његов стваралачки процес. У обзир узимамо најзначајније догађаје из његовог живота и образовања у контексту културно-историјских дешавања, тло на коме је поникао, његове многобројне компетенције и уверења. Елементи (не)језичког контекста од извесног су значаја за нас, пре свега, са дијалектолошког аспекта:

„Лингвистичка географија односно дијалектологија воде рачуна и о уделу нејезичких, друштвених и културних појава и односа у настајању, повећавању, смањивању или уклањању дијалекатских разлика и специфичности. (...) Тако дијалекатске разлике могу настајати или се могу увећавати захваљујући физичким, државним, економским, културним, верским, политичким, идеолошким, етничким, националним, и другим разграничењима, док на њихово смањивање, или чак уклањање, посредно или непосредно делују нејезичке појаве, процеси и односи као што су развијеност саобраћаја на датом језичком терену, покретљивост становништва уопште, миграције, организованост школског система и демократизација образовања, формирање, усвајање, ширење и неговање стандардног језика, постојање средстава за масовно информисање (радио, телевизија, новине), општа писменост становништва, урбанизација друштва, итд.“ (Радовановић 2003: 179)

Компоненте нејезичког контекста важне су „као комуникацијски релевантни делови општег и појединачног искуства, укључени у искуство комуникатора – као део матрице у коју се смешта комуникацијски односно говорни догађај“ (Радовановић 2003: 68). Свакако да овакав модус размишљања није резултат само нашег приступа језику једног писца, већ је у науци деценијама присутан у радовима истраживача. О врло сложеним релацијама начина на који се језик употребљава и порекла говорника, околности одрастања, образовања итд. у *Кембричкој енциклопедији језика* налази се потврда:

„Начин на који користимо језик може нашим саговорницима или читаоцима много да открије о нама самима – посебно о нашем регионалном пореклу, друштвеном окружењу, степену образовања, занимању, старости, полу и личности. Начин на који се језик користи да би изразио те варијабле толико је сложен да захтева посебно разматрање, али се овде може истаћи општи став да је једна од главних функција језика изражавање идентитета – сигнализација о томе ко смо и где припадамо“ (Кристал 1987: 13, према: Брборић 2015: 147–156).

У поглављима која следе (о крају из кога писац потиче и у коме је одрастао, о осталим биографским подацима, као и о његовој лингвистичкој компетенцији, параметрима дијалекатске диференцијације) изнећемо податке који ће нам открити комплексан пут развоја Божовићевог језичког идентитета¹⁹. Тако нпр. када испитује употребу претериталних времена у књижевном изразу Десанке Максимовић, А. Пецо (1998: 59) указује да у проучавању језика писца треба узети у обзир податке из пишчевог живота (место рођења и

¹⁹ За наше истраживање важни су нивои идентитета као колективитета (социолошки ниво) и идентитета као индивидуалитета (психолошки ниво) (в. Бугарски 2010: 13).

одрастања, па и стечено образовање). Начин писања одређује се, дакле, и историјским развојем писца као личности – „Говоря о языке писателя, мы должны помнить, что на самом деле говорим о способе его мышления как писателя, predetermined всей историей его развития как личности“ (Кравченко 2014: 21).

Следећа поглавља (и потпоглавља) осветлиће скоро све битније компоненте које су утицале на Божовићев књижевни израз и оправдати оцену књижевних критичара – да је Григорије Божовић „епски приповедач“ (Д. Недељковић, С. Чаковски, Б. Кнежевић у: Јевтовић 2004: 111, 155, 190). Овај неологизам, показаће се, обелодањује поступак његовог стварања, који укључује и језичке компоненте којима се писац служи, било да су оне у његовом језичком осећању или су стечене. Потврдиће се истинитост речи Б. Кнежевића у књижевној критици о Божовићевим приповеткама: „Нигде ваљда као у Божовићевом случају не вреди више правило по коме треба знати живот пишчев да би се познало његово дело“ (Б. Кнежевић, у: Јевтовић 2004: 187).

2.1. ГРИГОРИЈЕ БОЖОВИЋ

2.1.1. Животни пут

Једна река (Ибар) и две планине (Мокра гора и Рогозна), један инструмент (гусле) и два манастира (Црна Ријека и Дубоки Поток), добрим делом су определили животни пут и стваралачка стремљења Григорија Божовића. Рођење и одрастање у надалеко чувеном Колашину и непрестано враћање њему било је у знаку дивљења према његовим посебностима, а ове већ наведене, поред многих других, то заиста и јесу.

Рођен у Колашину, у селу Придворица, од оца Вукајла Божовића, проте и колашинског обер-кнеза и мајке Стојане, рођене Краговић, родом из Кобиље Главе. Божовић је, као неку врсту својеврсног кода, из завичаја примао оно што је у њему најизразитије и најчувеније. То су свакако етос јунаштва, патријархални морал, православна вера, национални понос и горштакча виспреност и уздигнуће.

У литератури се као датум пишневог рођења наводи 15. фебруар 1880. године.²⁰ Познато је, међутим, да је на „водици“ добио име Игњат. Под тим именом се наводи и у Поменику проте Вукајла из 1883. године, који је пронађен у Манастиру Дубоки Поток.²¹ Ако се узме у обзир да се „на знамењу“, односно на „водици“ даје име по светитељу који пада на дан рођења детета, може се са сигурношћу потврдити да је писац рођен 20. децембра 1879. године (по старом календару), односно 2. јануара 1880. (по новом), када се управо слави *Свети Игњатије Богоносац*. Овај датум (20. 12. 1879)²², као дан свог рођења, сам Божовић је саопштио иследнику који га је саслушавао у Београду крајем 1944. године (Јевтовић 1996: 15), што је и сачувано у пресуди од 29. децембра 1944. Наведени подаци јасно показују када је заиста рођен Игњат (Григорије) Божовић, а да је датум који се наводи у литератури (15. фебруар 1880) у ствари датум његовог крштења и уписа у црквене књиге у Дубоком Поток, када је и добио име Глигорије.²³ Тај датум, као и име Глигорије, ући ће у већину докумената

²⁰ Најобимнија пишнева биографија налази се у књигама Миленка Јевтовића. Види: Јевтовић 1998, 2004.

²¹ У литератури се овај извор помиње као *Споменар проте Вукајла Божовића* (Божовић 1986).

²² Када је рођен Божовић, Срби су користили *стари*, јулијански календар, а *нови*, грегоријански је уведен у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, 1919. године. Ако се ово има у виду, постаје јасно да Божовић прецизно наводи датум свог рођења – 20. децембар 1879. године.

²³ Видети: Д. Бојовић 2021а.

где се наводи пишево рођење. Облик Григорије (по којем је писац данас познат) среће се у првим његовим књижевним текстовима, од почетка XX века, и писац га од тада и употребљава у свим званичним документима.

Основно школовање Божовић је завршио у Косовској Митровици и Дубоком Потоку.²⁴ Године 1889. уписао је први разред у Косовској Митровици. До сада се истицало да је ту завршио и други разред, а трећи и четврти у Дубоком Потоку где је 1891. отворена прва колашинска школа (Јевтовић 1998: 20), а он је основно школовање завршио 1893. године.

Богословско-учитељску школу у Призрену Божовић уписује 1893. године, а завршио је, највероватније, 1899. године. Већ у Богословији Божовић показује велику љубав према књизи и изузетну марљивост, свестраност и амбициозност. Он је не само био одличан ђак, већ се истицао и другим активностима. На његово тадашње формирање нарочито је утицао професор Милан Ј. Гајић, који је од 1894. до 1896. године предавао српски језик и књижевност. О томе је он записао следеће: „У првој генерацији призренских богослова, која се јаче и слободније образовала и васпитала у националном духу књигом, били су: покојни патријарх Варнава, Гр. Божовић и др. Ту скоро Божовић ми је рекао: да ја нисам дошао у Призрен, он не би био данашњи Божовић“ (Споменица Дружине „Растко“, 1940: 77).

Школовање је завршио 1899. године, а још док је био ђак завршног разреда радио је као учитељ у Дубоком Потоку. Из Божовићевих личних досијеа може се видети да је учитељско службовање управо започео у Дубоком Потоку од 1. септембра 1898. до 1. новембра 1899. године.

Након завршене Богословско-учитељске школе, Божовић је имао две године паузе у школовању. То време је радио као писар код свог оца, а након очевог бекства у Куршумлију, 1900. године, обављао је неке очеве дужности. М. Јевтовић сматра да га је замењивао и на месту колашинског кнеза (1998: 22).

Позив за школовање у Москви стиже коначно 25. августа 1901. године од стране тадашњег српског посланика у Русији, познатог српског научника Стојана Новаковића. Божовић, дакле, након две године паузе, уписује Духовну академију у Москви. Током школовања, примао је стипендију српске владе и Светог синода Руске православне цркве. Молбу српској влади за новчану помоћ писцу слао је и његов отац, прота Вукајло (Јевтовић 1996: 31), а сам Григорије Божовић је молио Просветно-политичко одељење Министарства иностраних дела за додатну помоћ како би набавио литературу за израду кандидатске дисертације. Тема те дисертације, односно дипломског рада била је *Сава Немањић, први архиепископ и просветитељ Србије*. Ментор му је био професор др Анатолиј Спаски. Божовић је успешно одбранио рад 4. јуна 1905. године и добио звање кандидата богословља. Његов рад о Светом Сави је, у том времену, најобимнија студија једног српског аутора о Светоме Сави. Сам професор Спаски у реферату истиче да је Божовићев рад прилично опширно дело (445 страна у рукопису), те да се састоји од увода, три основна поглавља и закључка.

Након завршене Духовне академије у Москви, упућен је на рад у Призрен 1905. године и радиће овде до 1913, са премештајем у битољску Гимназију од 1908. до 1910. године. Божовића Министарство упућује у Призрен, у Богословско-учитељску школу, где је предавао патрологију и црквено право, а повремено и књижевност, као замена. О значају Божовићевог рада у Богословији оставио је сведочанство њен најпознатији ректор Стеван Димитријевић: „Од богослова су били нарочито корисни доласци за наставнике Војислава

²⁴ Постоје сачувана сећања пишевих рођака, међу њима и његове ћерке Стојане Анђелић, да је прве разреде основне школе Божовић похађао у Косовској Митровици (Јевтовић 1996: 26).

Катића, Григорија Божовића, а за кратко време и др Радивоја Јосића“ (у: Споменица дружине „Растко“ 1940: 27). Добар преглед рада у овом периоду Божовићевог живота налазимо у раду Драгише Бојовића (Д. Бојовић 2013).

Након две године проведене у Призрену, Божовић је премештен у Српску гимназију у Битољу и ту је остао пуне две године. Изгледа да у то време почиње његов озбиљан национално-политички рад на просторима данашње Македоније. Вероватно је то прави разлог његовог премештања из Призрена, те да су наставничке потребе биле другоразредног значаја. У то време негде, средином 1908. године, Срби у Старој Србији оснивају политичку организацију, Српску демократску лигу, са седиштем у Скопљу. Божовић постаје истакнута личност Лиге, а остаје упамћен његов говор о аустроугарској анексији Босне и Херцеговине (Јевтовић 1996: 81).²⁵

Након забране Српске демократске лиге, и након неколико молби, Божовић се враћа у Призрен 1909. године и у њему остаје до 1913. У том периоду (1911. године), Божовић је, након оставке Митрополита рашко-призренског Нићифора, постао члан Епархијског одбора који је преузео вођење Епархије.

У јулу 1912. године, Божовић напушта Призрен и Косово. Постојало је више разлога, од несређених односа у Призренској богословији, његовог тешког финансијског положаја, али су примарни били разлози националног карактера. Он одлази у Куршумлију, где се у то време налазио у избеглиштву његов отац. Овде остаје до априла 1913. године, а онда се враћа у Призрен, у коме се, упркос залагањима проте Стевана Димитријевића, неће поправити његов положај (Јевтовић 1998: 52–53).²⁶ Током 1915. године био је секретар општине, све до новембарске окупације Призрен. Пошто је био ослобођен војне сужбе због кратковидости, Божовић је из Призрена отишао у родни Колашин, преко Пећи и Дренице.²⁷ Ту је, са оцем и групом угледних Колашинаца, заробљен и одведен у Нежидер (Мађарска) у логор. Има претпоставки да је из логора пуштен пре 1918. године. Само Божовић се нерадо сећао ове епизоде из свог живота.

Након капитулације Бугарске и ослобођења Призрена, Божовић је постављен за председника општине Призрен, оставши на том месту само месец дана, до 12. новембра 1918. године. Одатле, он одлази у очеву кућу у Придворици и ту остаје све до 19. септембра 1919. Своју судбину ће даље везати за Демократску странку, којој је вероватно приступио још пре рата. Он је имао велике заслуге у победи демократа у Ибарском Колашину на изборима 1919. године, па га је новоформирана демократска власт наградила местом начелника округа, прво у Подгорици, а затим и у Косовској Митровици (начелник Звечанског округа). Од 19. марта 1920. биће службеник у Министарству просвете у Београду, а од 12. октобра исте године радиће у Министарству исхране и обнове у Скопљу. На изборима за Уставотворну скупштину Краљевине СХС од 28. новембра 1920. године, Божовић је на листи Демократске странке изабран за посланика, а мандат му је трајао до престанка рада Скупштине 30. јула

²⁵ О Божовићевим политичким ставовима и политичком дискурсу у његовим путописима видети: Д. Бојовић 2016: 275–287.

²⁶ Залажући се за побољшање Божовићевог материјалног положаја, ректор Димитријевић у писму Министарству иностраних дела нарочито истиче његове заслуге на националном плану: „Са чистим родољубивим идеалима, увек свесан своје дужности и радин, он се са готовошћу одазивао потребама службе и овде, и у Битољу, и у Приштини. Свуда је искрено служио и радио у духу државне идеје Србије, дангубећи често од правих својих послова, те је у томе пропустио у своје време положити професорски испит и сада се пати као мало ко. Оптерећен породицом, а са малом платом, он грца у немаштини и, ако му се не помогне, доћи ће у безизлазан положај. Штета би било оставити га да у беди убија таленат и енергију своју, која би се и даље корисно могла утрошити на послове опште службе.“ Види: Јевтовић 1998: 53.

²⁷ О путовању из Призрена за Пећ оставља сведочанство у причи *Војводн стриц*. Ова је прича занимљива и због тога што Божовић у њој сведочи о поарнауђеном стрицу Косте Миловановића Пећанца, коме је на венчању Божовић био кум. Види: Д. Бојовић 2019а: 139–147.

1923. године. Након тога, добио је посао у Министарству социјалне политике и народног здравља у коме је био до 30. новембра 1927. У међувремену је, 1925. године, по други пут изабран за народног посланика из звечанско-рашког округа, опет на листи Демократске странке. Нова власт га је пензионисала 1. децембра 1927, са непуних 48 година.

Између два рата Божовић обавља и важне јавне и друштвене дужности, међу којима је свакако најважнија функција председника српског ПЕН-клуба, на коју је изабран 1940. године. Налазио се на челу Академије седам уметности од 1938. године, након смрти Бранислава Нушића, који је био њен први председник. Ову академију је основао познати издавач Геца Кон и означена је као „једина слободна академија у то време“²⁸. Сваке године је додељивала неколико награда из различитих области уметности. На свечаности, која је организована на Коларчевом универзитету 5. новембра 1939. године, Божовић је рекао да је „Академија слободна и независна, нешто слично Гонкуровој академији код Француза“²⁹.

Био је члан управе Београдског Гајрета „Осман Ђикић“ (изабран на скупштини 3. фебруара 1929. године).³⁰ За члана средишног одбора Народне одбране изабран је у Бањој Луци 25. јуна 1933. године.³¹ Краљ Александар га је именовано указом за члана Патријаршијског савета, уз сагласност Патријарха Варнаве.³² На првом заседању Савета, 1. јуна 1934, изабран је за члана – заменика Патријаршијског управног одбора. Био је један од челника Православног народног одбора, који је Свети архијерејски синод основао 1937. године са циљем борбе против Конкордата. Када је овај споразум одбачен, Божовић се повукао из јавног живота (Јевтовић 1996: 110).

Био је члан Суда части Социјално-културног клуба „Зета“.³³ За његова живота, једна литерарна дружина понела је његово име.³⁴ Једно време је био члан Законодавног одбора Народне скупштине.³⁵ Припадао је групи народних посланика, који су 5. фебруара 1927. године основали „Српско-подкарпатско-руски комитет“. Циљ комитета је био да упозна јавност са Подкарпатском Русијом као делом законите јурисдикције православне Српске патријаршије.³⁶ Обављао је и друге функције у национално-политичким, књижевним и новинарским удружењима.

Спада у ретке писце који су ушли у наставни програм средњих школа. Јаша Продановић, аутор *Читанке за први разред средњих школа*, уврстио је у свој избор Божовићев текст *Гостопримство* (Продановић 1935: 95–97).³⁷ Реч је о одломку из пишевог путописа *Уклесани закони* (Божовић 2019: 431–435). Заступљен је и у читанкама за четврти разред средњих школа (Продановић 1938: 85–90; Павловић 1938: 121–125). У Продановићевој читанци налази се приповетка *Пресуда*, а у Павловићевој *Мајка*. Миливој

²⁸ *Београдске општинске новине*, бр. 11, 1939, 739.

²⁹ *Исто*, 741.

³⁰ *Време*, 4. 2. 1929, 2.

³¹ *Правда*, 7. 1. 1933, 4.

³² *Правда*, 14. 4. 1934, 9.

³³ *Правда*, 24. 5. 1937, 8.

³⁴ *Правда*, 16. 5. 1939, 6.

³⁵ *Време*, 27. 5. 1925, 3.

³⁶ *Правда*, 6. 2. 1927, 13.

³⁷ Имали смо увид у четврто издање, које је објављено 1935. године. Прво је објављено 1932, а одобрено је одлуком господина Министра просвете под С.н.бр. 11002, од 21. априла 1932. год., а на основу мишљења Главног просветног савета Сбр. 111 од 26. марта исте године.

Павловић је у једну своју читанку уврстио и Божовићеву причу *Два падишахова роба* (Б. Божовић).³⁸

Био је и оснивач Удружења књижевника Београд – Загреб – Љубљана.³⁹ Држао је и предавања у Београду студентима и грађанима. Неке од тема су биле: *Путеви у Јужној Србији некад и сад*⁴⁰, *Са нашега југа*⁴¹ итд. О угледу Григорија Божовића говори и чињеница да је често био међу онима који су се опраштали од угледних Срба. У име редакције *Политике* говорио је на сахрани Бранислава Нушића, где је говорио и отац Јустин Поповић.⁴² У име Народне одбране говорио је на сахрани заслужног националног радника и народног посланика Васиља Грђића (говорио је и опело држао Владика Николај).⁴³ На двогодишњем помену Милану Ракићу одржао је говор над гробом песника у име ПЕН –клуба.⁴⁴

Божовић је био носилац и неколико одликовања. Године 1911. одликован је Орденом Светог Саве V степена (Јакшић 1996: 192). Указом Њ. В. Краља Александра од 4. децембра 1922. године одликован је Орденом Светог Саве IV степена.⁴⁵ Краљ га је одликовао и Златном медаљом за грађанске заслуге⁴⁶, а носилац је и Ордена Белог орла V степена (Јакшић 1996: 192).

Прерани одлазак у пензију омогућио је Божовићу да се посвети новинарско-репортерском послу. Његов избор била је *Политика*, у којој је почео да ради од пролећа 1928. године. Није се случајно обрео у нашем цењеном листу, јер је са њом почео да сарађује већ 1910. године објавивши две приче *Дренички бард* и *Арнаутски витез*.⁴⁷ Сарадњу наставља 1923. године, а интензивно објављује у њој, наредне две године, низ приповедака и читаве циклусе путописа. Поред књижевно-стваралачких, новинарских и егзистенцијалних мотива, са сигурношћу се може претпоставити да је Божовић желео да путује по нашим крајевима и да записује имајући у виду и научно-истраживачка интересовања, о чему је оставио сведочанста, а о чему ће бити речи нешто касније. У *Политици* је Божовић остао све до почетка Другог светског рата. Последњи текст, који је објавио 28. марта, гласи *Да буде дуговечно, срећно и славно*. У њему је подржао мартовску побуну Срба и демонстрације против Тројног пакта.

Према сведочењу пишчевог сина Браторада Божовића, писац је у ратним условима добио задатак да преузме вођење Радио Београда на новој, ратној локацији, на обронцима Рогозне.⁴⁸ Пошто је на нову локацију успео да допреми само део технике, рад је због овога и других околности био онемогућен. Након овога, одлази у околину Берана, потом у Пљевља, где ће остати скоро до краја рата. Ту постаје члан Националног комитета, који је имао два кључна задатка: да се комунистичкој опасности стане на пут и да се спречи братоубилачки рат између православаца и муслимана (Јевтовић 1998: 111).

³⁸ Према: Божовић 2001: 19–24.

³⁹ *Време*, 19. 3. 1937, 8.

⁴⁰ *Време*, 16. 10. 1936, 10.

⁴¹ *Правда*, 6. 2. 1934, 18.

⁴² *Правда*, 22. 1. 1938, 4.

⁴³ *Правда*, бр. 10772, 29. 10. 1934, 5.

⁴⁴ *Време*, 1. 7. 1940, 8.

⁴⁵ *Просветни гласник*, 1. 11. 1922, стр. 35.

⁴⁶ *Службени војни лист*, 13. 12. 1929, 34.

⁴⁷ Бројеви 2286 и 2349.

⁴⁸ Види: Јевтовић 1998: 109.

Поред тога, Божовић током рата уређује *Пљеваљски весник*⁴⁹, који је излазио уз финансијску помоћ италијанске војске. То је било довољно комунистичким властима да почетком 1945. године, првог или другог јануара, изврше егзекуцију над познатим књижевником и националним радником. То се највероватније десило управо на дан Светог Игњатија Богоносца (2. јануара)⁵⁰, када је писац и рођен и када се слави успомена на мученичку смрт антиохијског епископа по коме је Божовић добио име „на водици“ и чија се смрт такође може сматрати мученичком. Тиме је његова непрестана борба за националне интересе и православну веру добила, колико год савременом човеку апсурдно звучало, логичан завршетак. Григорије – Игњат Божовић мученички је пострадао на дан Свештеномученика Игњатија Антиохијског, на чији дан је и рођен.

2.1.2. Књижевно дело и његова рецепција

Животне околности, национални рад, али и пишчева стваралачка филозофија⁵¹, утицали су на обим и уметнички ниво Божовићеве прозе. Стално у журби да забележи што више, он се, у некој врсти стваралачке ужурбаности, трудио и да објави већи део онога што је забележио. Зато Божовића, нарочито у путописима, можемо третирати и као својеврсног истраживача. Упркос свему томе, његово дело заузима значајно место у историји српске књижевности. Није му могло наудити ни полувековно „заточеништво“ у идеолошким казаматима комунистичке Југославије.

Први текст, а реч је о путопису *На Косову*, објавио је у београдском часопису *Нова искра*.⁵² Тада је он још увек студент Московске духовне академије. У Москви је написао и неколико приповедака, које ће ући у његову прву књигу *Из Старе Србије*, а коју је објавио у Мостару 1908. године. Осим московских прича, у ову књигу је ушло и неколико прича, које је написао као суплент Призренске богословије.

Објављивао је приповетке и путописе у *Новој искри*, *Делу*, *Српском књижевном гласнику*, *Политици*, *Вардару* и другим листовима и часописима. Нарочито је била плодна његова сарадња са *Политиком*. Један део текстова, које је објавио у периодици, сабрао је у књиге, док је други део остао изван корица књига. Поред књиге *Из Старе Србије*, објавио је још седам књига приповедака: *Приповетке* (1924), *Приповетке* (1926), *Робље заробљено* (1930), *Тешка искушења* (1935), *Под законом* (1939), *Неизмишљени ликови* (1940), *Приповетке* (1940). Објавио је и пет књига путописа: *Узгредни записи* (1926), *Црте и резе* (1928), *Урезане истине* (1930), *Чудесни кутови* (1930), *Са седла и самара* (1930). Међу корицама се нашла и једна његова путописна репортажа, *Два дана по Грузији* (1933). За свој књижевни рад добио је награду Српске краљевске академије, почетком 1927. године, а приповетка *Злате из Слатине* ушла је у америчку антологију модерне европске прозе *Најбоље континенталне приче*, која је објављена исте године (Јевтовић 1998: 144). Добио је

⁴⁹ Док је уређивао овај лист, Божовић је написао већину уводника, али је објавио и низ занимљивих кратких прича које нису потписане, али се, као и случају уводника, јасно препознаје његово ауторство.

⁵⁰ Налог за стрељање Војни суд Команде града Београда упутио је извесном „другу капетану Сарићу“ 1. јануара 1945. године, па се претпоставља да је егзекуција извршена ноћу између првог и другог јануара (Јевтовић 1996: 132).

⁵¹ Та филозофија обележена је његовим ставом да је он само „надничарин за нека будућа покољења“. То значи да је његов задатак био да забележи што више аутентичног, а да они који ће доћи после њега, то искористе за нова уметничка остварења.

⁵² *Нова искра*, 6/1904, бр. 8, стр. 238–239. У ово време, Божовић борави у Београду скупљајући и грађу за своју кандидатску дисертацију.

и награду из Књижевног фонда Илије Коларца 1931. године, а о томе је одлучивао жири у саставу: Исидора Секулић, Милан Грол, Драгутин Костић и Светислав Перић.⁵³

Након Другог светског рата, Божовићево дело је било забрањено и дисквалификовано, а пишево име ретко спомињано. Колико нам је познато изузетак су три примера: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика* (РСАНУ), који је користио грађу из Божовићеве прозе⁵⁴, монографија *Ибарски Колашин. Антропологеографска истраживања* Милисаве Лутовца (Лутовац 1954: 106, где аутор у неколико наврата цитира Божовића) и *Историја модерне српске књижевности* Предрага Палавестре (1986: 392–393).

Пишчева књижевна рехабилитација везана је за објављивање његових изабраних дела, које је приредио Гојко Тешић, а објавило приштинско „Јединство“, 1990. године.⁵⁵ Након тога, настало је још неколико избора. За наш рад су нарочито важна дела: *Мој Колашин* (1996) и *Мој дивни Колашин* (2019), које је приредио Драгиша Бојовић. Сабрана дела Григорија Божовића објављена су као две обимне књиге 2016. године: *Приповетке* и *Путописи*. Афирмацији његовог дела допринела је прва докторска дисертација о Божовићу, коју је одбранио Миленко Јевтовић. Објављена је 1996. године под насловом *Личност и књижевно дело Григорија Божовића*.⁵⁶ Објављена је и библиографија радова о писцу.⁵⁷

Када је реч о рецепцији његовог дела између два светска рата, треба рећи да оно није добило заслужено место. Изрицане су и контрадикторни ставови, али је било и књижевних критичара и историчара књижевности који су непристрасно истицали вредности Божовићеве прозе. Међу првима је пажњу на писца скренуо Јован Скерлић у *Историји нове српске књижевности*, поменувши га заједно са Анђелком Крстићем (Скерлић 1914: 437–438). Већина текстова објављених о Божовићу везани су за појаву његових књига.⁵⁸ О Божовићу су, између осталих, писали: Станислав Винавер, Антун Барац, Милан Богдановић, Владимир Велмар-Јанковић, Бошко Новаковић, Милан Кашанин, Душан Недељковић, Милица Јанковић, Петар Митропан, Никола Вулић, Божидар Кнежевић и други. Већина критичара истиче значај географског простора, који Божовић уводи у нашу књижевност, епски замах његових јунака, као и инсистирање на њиховим етичким карактеристикама. Тако, на пример, С. Винавер сматра да је „дужност целокупне читалачке публике да се најзад истински обавести о лепоти и слави и јаду свога крвавога и ропскога југа, и то не из фалсификованих и отужних извора, већ на моћноме и бистроме врелу које му је својом књигом, у досад недоступноме кршу, створио г. Гр. Божовић“ (Јевтовић 2004: 49). Д. Недељковић истиче да је свака Божовићева приповетка „епска песма са својим епским личностима и догађајима,“ (2004: 110). На другој страни, М. Богдановић ће поводом Божовићевих *Приповедака* из 1924. године узвикнути: „Време гусала је прошло“ (2014: 62), али ће и додати: „Међутим, на страну та важна примедба да су приповетке г. Божовића по тону у апсолутној дисхармонији са данашњим књижевним временом, оне као слике могу да буду занимљиве, и човек, пратећи их, уживи се у оно далеко, али по трагици својој велико доба које оне описују. Г. Божовић је одличан хроничар, Г. Божовић је даровити репортер прилика и догађаја; он је умео да запази

⁵³ *Време*, 21. 10. 1931, стр. 4.

⁵⁴ Рада Стијовић наглашава да се међу изворима Речника, осим дела Григорија Божовића, од првог тома налазе и имена других некада „неподобних“ и непожељних – Драгише Васића, Слободана Јовановића, Јустина Поповића, Николаја Велимировића и других (Стијовић 2021: 10).

⁵⁵ У оквиру изабраних дела објављене су три књиге: *Чудесни кутови*, *Неизмишљени ликови* и *Робље заробљено*.

⁵⁶ Миленко Јевтовић, *Личност и књижевно дело Григорија Божовића, 1-2*, Зубин Поток, Приштина, 1996.

⁵⁷ Јована Бојовић Манић, Снежана Бојовић, *Библиографија радова о Григорију Божовићу*, Лепосавић, 2016.

⁵⁸ Преглед ових ставова дао је Миленко Јевтовић у предговору књиге: *Григорије Божовић у међуратној књижевној критици*, избор и предговор др Миленко Јевтовић, Приштина – Лепосавић, Косовска Митровица, 2004, 9–43.

типове, да уочи нарави, да осети обичаје“ (2004: 63). Пишући о његовој следећој књизи приповедака, Богдановић истиче Божовићев „смисао за целину“ (2004: 77).

Поред других вредности у делу овог писца, С. Чаковски (као и М. Богдановић, у: Јевтовић 2004: 76) истицао је да Божовићево знање језика заслужује посебно дивљење. Он сматра да писац „прича оним истим језиком којим пева народна поезија, а то значи највишим. Он осећа тај језик, он га зна, он се чак титра њиме“ (у: Јевтовић 2004: 119). Чаковски, поред многих других критичара, замера Божовићу што у његовим причама нема описа природе и унутарње анализе јунака, затим у недостатке његове убраја и манир итд. Божовићу се, с друге стране, у тексту Ј. Грубића не оспорава вештина описивања природе и људи, али му се замера „сувише честа употреба имперфекта“ (у: Јевтовић 2004: 60), те се аутор пита: „Код нас, нарочито у београдској литератури, чује се више омиљени аорист, облик и достојанствен и миран и погодан за сваку ситуацију. Зар га и Божовић не би могао употребљавати?“ (Исто). У нашој анализи ових глаголских облика биће предочено зашто аорист није „погодан за сваку ситуацију“ и зашто је употреба имперфекта у његовом књижевном делу драгоцен прилог многим наслеђеним функцијама овог глаголског облика, зашто представља особеност његовог стила, који је оцењен као оригиналан и нешто „понајбоље и најиндивидуалније у њега“ (Георгијевић, у: Јевтовић 2004: 86), као и чиме је таква употреба имперфекта мотивисана. Баш такав Божовићев израз најбоље је разумео Д. Недељковић, који га је назвао „епским приповедачем“, а епски смисао мора бити изражен и „посебним“ језиком:

„Рођен у крају у коме се још увек живи уз гусле, одрастао уз јеку овог епског инструмента, преживео је он скоро цели један људски век са истинским епским личностима, које су сагоревале у циновским националним борбама на Југу. Тако, епско осећање, које је понео из свога краја обогатио је и изоштрио он својим животним искуством и, најзад, оплеменио својим књижевним образовањем. Отуд код њега изврстан смисао за све што је епскога на југу. Отуд његова искључива окренутост епскоме.

Свака његова приповетка је епска песма са својим епским личностима и догађајима, али не десетерачки праволинијски, невина и чиста, већ сложена и тешка, израз згуснуте и замршене епике нашег времена. Кроз сваку промичу све сами епски горостаси, али виђени очима двадесетог века и речени језиком најинтимније нашим“ (у: Јевтовић 2004: 110).

Као потврду ових написаних редова износимо и суд Б. Кнежевића, који пише да је „Божовићева лична вештина: епски језик“ и да има „језик и стил који сасвим пристаје његовим причама“ (у: Јевтовић 2004: 190). К. Љумовић сматра да је Божовићев „став и гуслара и песника“ прешао у манир који „убија индивидуалност“: „Али Божовић је ученик, највише, народне песме и то мора бити као у народној песми“ (у: Јевтовић 2004: 130–131). С друге стране, одаје му признање:

„Он по урођеном раду, стварно, добро исприча фабулу, он за то има један редак таленат који није књишки развијен, уз то речник богат, пун; речник народних песама и приповедака, са свима обртима и финесама, који ванредно стоји његовим народним јунацима. Језик у његовим приповеткама, као код Ст. М. Љубише, на којег нас иначе много подсећа, великим делом појачава нарочито тражени ефекат, али чини и посебну лепоту о којој би се могло специјално говорити“ (К. Љумовић, у: Јевтовић 2004: 133–134).

И поред спорадичних замерања, књижевна критика је ипак била свесна значаја и вредности књижевног дела Г. Божовића. О Божовићевом језику речено је и да је „у његовим рукама убојит и уме да погоди где треба“ (Винавер, у: Јевтовић 2004: 49). М. Јанковић

закључује поводом Божовићеве збирке *Робље заробљено* (1930): „Што је дубоко националан писац, што највише љубави има за „робље заробљено“ што је историјски кроничар, чувар народног језика, народних обичаја и светиња, није зато мање уметник. Један добар, јак и здрав наш таленат, г. Божовић је по моме мишљењу књижевник чију вредност још нисмо довољно оценили и коме нисмо одали заслужено признање“ (у: Јевтовић 2004: 127). У осликавању предела и „аутентичног народног живота на његовом најистинитијем извору“, дакле – са терена, што је од великог значаја за наше истраживање, Г. Божовић несумњиво доприноси „верној уметничкој евокацији живота једнога краја“, а представљајући своје јунаке „пише како је с њим водио разговор, без икаквог дотеривања“ (В. Божовић, у: Јевтовић 2004: 175–176).

Књижевница М. Јанковић је поводом књиге *Робље заробљено* изрекла једну важну истину, али и пророчанство које се остварило: „Различите теорије да уметност треба да служи сама себи и да сме или не сме да служи још нечем другом, могу бити занимљиве и лепо казане, али у све од реда неосноване и неоправдане. Уметност има само да буде уметност, а кад је то, онда она може да служи чему и коме она хоће. Уметност Григорија Божовића служи његовоме народу. То је њему доста. А једаред ће доћи и пуно признање и хвала. Никада није доцкан. Ни после смрти“ (2004: 127). Не може се рећи да је однос према Божовићевој прози био увек недовољно афирмативан. Било је научника и књижевних критичара, који су сматрали да Божовићеве књиге треба да послуже као лектира. На томе је посебно инсистирао Никола Вулић:

„Приповетке Г. Божовића спадају у оне књиге које треба да се читају у школи као 'лектира'. Ако школа има да васпита карактере, ако јој је задатак да оплемењава душу, ето за то изврсна књига. Ти јунаци, ти витези, те велике душе у стању су да начине човека бољим. Напунимо младо срце благородним лицима и подвизима, и ми смо га испунили идеалима који стреме навише и силама које вуку горе. Божовићева књига је требник за васпитање срца. Његове приповетке утиснуће се дубоко у младу душу, меку као восак. Наше народне песме васпитале су у благородству поколења. Божовићева књига пуна је те снаге. Оваква лектира је омладини потребна данас више но што је икада била“ (2004: 185).⁵⁹

Након Другог светског рата, па све до појаве Божовићевих изабраних дела 1990. године, појавио се само један текст, и то дисквалификаторски, о Божовићу. Реч је о одредници из Крлежине Енциклопедије Југославије, коју је написао Ели Финци. Кратку али важну белешку о писцу, у времену још увек актуелног прећуткивања, унеће Предраг Палавестра (Палавестра 1986: 392–393). Година 1990. представља прекретницу у осветљавању пишчевог дела. Тада нестају идеолошке забране, те настају и прве значајне оцене о његовом делу. Посебно значајним оценама сматрају се оне, које су те године изrekli Гојко Тешић (1990: 227–263) и Александар Јовановић. Јовановић Божовића одређује као „постреалистичког писца, под условом да се овај термин, ослобођен сувишне вишезначности, односи на писце XX века који се, не лишавајући се сасвим искуства модерне литературе, опредељују за традиционалне форме приповедања“ (Јовановић 1990). Миленко Јевтовић 1996. године објављује своју докторску дисертацију, а две године касније и неку врсту синтезе својих истраживања. У тој књизи, он за Божовића каже да је „послемодерни реалистички писац и да је његово књижевно дело послемодерна реалистичка традиција“ (1998: 169). Почетком XXI века организују се два научна скупа о Божовићу са којих су

⁵⁹ На првом научном скупу посвећеном Григорију Божовићу, *Језик и стил Григорија Божовића*, одржаном на Филозофском факултету у Косовској Митровици, проф. др Мишо Дошлић се у реферату *Григорије Божовић – писац за читанку* заложиио за увођење Григорија Божовића у наставни програм школа у Србији. Видети: Дошлић 2006.

објављени и зборници.⁶⁰ У њима су објављени значајни радови историчара књижевности, лингвиста, историчара и других. Веома је значајна и студија о православној духовности у прози Григорија Божовића Јасмине Ахметагић.⁶¹ У књижевној периодици, као и у зборницима са различитих научних скупова, такође се појављује значајан број радова о писцу.

Из перспективе наших истраживања нарочито су важне приповетке, као и путописи, из пищевог завичаја, као и научни радови о тим делима. Драгиша Бојовић истиче етичност као једну од доминантних карактеристика ове прозе у којој посебно место заузима симболика вира:

„Скоро сваки од његових јунака издваја се по моралном крету, по чину који га издваја од других, који његов образ осветљава оном унутрашњом светлошћу, непоновљивом у некој другој ситуацији и невидљивом на неком другом месту. Зато је писац, користећи историјске догађаје и истинита сведочења, учинио *вир* симболом достојанства и моралног уздигнућа. На позорници у долини Ибра вирови сведоче више него висови Мокре и Рогозне. Вир у своја недра прима не слабиће већ јунаке, који сопственим избором и смрћу из дубине вирова промовишу непоновљивост достојанства, које није само ствар избора већ и, у том тренутку, без обзира колико парадоксално звучало, једини смисао живота. Тамо где престаје човеков живот, достојанством се превазилази неминовност смрти. Тиме јунак уистину почиње да живи у сећању не само своје генерације, већ и у сећању потоњих покољења – највише ипак у прози оних мајстора речи какав је управо био Григорије Божовић. Осећајући драму свог Колашина, стајући често на челу колоне, чиме се преузима одговорност и за друге, он је преузео и стваралачку обавезу да запише оно што се не сме заборавити“ (Бојовић 2019: 9).

И они који можда нису волели Григорија Божовића или су му неправедно приписивали неке карактеристике, изузетно су ценили његово књижевно дело предвиђајући да ће се он, и након забране, издавати и читати: „Али ја ипак остајем при уверењу да је то био поштен човек и даровит писац, кога ће кад-тад опет издавати и читати као једног од бољих наших прозаиста и реалиста, јер куршум није могао и то да обори“ (Јовановић Стоимировић 1998: 165).

2.1.3. Истраживачка интересовања

До сада се о Божовићу говорило углавном као о приповедачу и прозном писцу. Томе треба додати да је он и одличан есејиста и политички мислилац, а позната су и два примера његових драмских текстова. Његова интересовања су била разнородна. Може се сматрати одличним познаваоцем језика, историје, историје уметности, географије, антропографије, етнографије, фолклористике и других области. Посебно је важно његово интересовање за лингвистичка питања, о чему ће бити посебно речи.

Нарочито су његови путописи значајан извор из којих се могу уочити његова вишеструка интересовања. Он често експлицитно наглашава заинтересованост за одређене проблеме, истраживачке интенције, али и циљеве својих истраживања. Божовић се, на

⁶⁰ Видети: *Језик и стил Григорија Божовића*, ур. Драгиша Бојовић, Филозофски факултет, Стари Колашин, Косовска Митровица, Зубин Поток, 2006; *Поетика Григорија Божовића*, ур. Даница Андрејевић и Александра Костић Тмушић, Филозофски факултет, Косовска Митровица, 2016.

⁶¹ Видети: Јасмина Ахметагић, *Невидљиво збивање. Православна духовност у прози Григорија Божовића*, Лепосавић, 2012. У једном оваквом раду немогуће је набројати све значајније радове који су се појавили од 1990. године до данас. Из тих разлога упућујемо на *Библиографију радова о Григорију Божовићу* (Бојовић – Бојовић 2016б).

велику штету српске науке, није предао систематским научним истраживањима нити је оставио заокружено дело из неке научне области. Његови научни ставови су углавном фрагментарни, али то не умањује значај његових повремених истраживачких захвата. Због природе овог рада нисмо у прилици да укажемо на широки дијапазон Божовићевих научних интресовања, већ ћемо, на неколико примера, указати на његове експлицитне ставове само о неким проблемима.

Треба рећи, међутим, да је иза Божовића остало једно целовито научно дело, које је он написао са само двадесет и пет година. Реч је о његовој кандидатској дисертацији одбрањеној на Московској духовној академији 1905. године, под називом *Сава Немањић – први архиепископ и просветитељ Србије*. Дисертација је недавно преведена на српски језик и објављена (Божовић 2020). Она показује исто што и Божовићеве истраживачки фрагменти – изузетан научни таленат писца, те стога нимало не чуди његова намера да докторира у Србији. Остао је само податак да је имао заштићену тему доктората. Када је реч о његовој московској дисертацији, може се слободно рећи да је то, у том тренутку, најбоље и најцеловитије дело о Светоме Сави. Поред коришћених извора и литературе на руском, српском, грчком и латинском језику, нарочит утисак остављају оригинални Божовићеве ставови и његов критички однос према делу српске историографије, нарочито према методологији и идеолошком приступу појединих историчара. Он је у овом раду највише историчар, али је и филолог и теолог. Поред тога, препознају се и добро знани обриси Божовићеве политичке филозофије, коју налазимо и у његовој путописној прози.

Божовић је, након повратка из Москве, па све до краја свог живота посебну наклоност показивао према народној књижевности. Он је у чувеном интервјуу Бранимиру Ћосићу јасно назначио улогу епске поезије на његов књижевни развој: „За моје развијање у овом правцу несумњиво је важно место где сам се родио, као и породица у којој сам се родио. Ја сам угледао света на крајњој тачки динарског типа према Југу, у Колашину, који је сав изразит тип, однегован на десетерцу, са богатом усменом литературом, са јужним дијалектом“ (Божовић 2016б: 1504). У том разговору, он се сећа и гуслара који су на њега утицали: „Пошто ми је кућа још од мога детињства зборно место Колашинаца, то сам имао прилике о годовима, а и других, обичних дана, да чујем најзнаменитије гусларе, који су ми јако остали у памети, у сећању, и од којих сам многе чекао пазарних дана на друму да их свратим кући“ (2016б: 1504). Носећи љубав према народној књижевности још из детињства, он је у своје приче и путописе увео бројне народне певаче, међу њима нарочито гусларе. Често анализира или даје коментаре њиховог певања или уметничке вредности њихових песама. У своје текстове, он често уноси одломке епских и лирских песама, па се може претпоставити да их је систематски сауписао. Према истраживањима Драгише Бојовића (2018: 381–402), у путописима се налази 105 записа лирских песама, а у приповеткама 11, укупно око 630 стихова. Кад је реч о епским песамама, у путописима је 36 записа, а у приповеткама 16, укупно око 217 стихова. Божовић бележи и друге народне творевине, посвећен је и записивању легенди. Имамо и примере где се појављује као етномузиколог доносећи и нотне записе појединих песама (Митић 2018: 403–411).

На Божовићу се осећа јак утицај Јована Цвијића, па се он нарочито интересује за народни живот и антропогеографска истраживања, а постоји сведочанство да је и Цвијић изузетно ценио Божовићев рад, па му је са „самртничке постеље послао писмо с молбом да спреми за 'Географски гласник' један свој рад о психичким особинама Арнаута“ (Богуновић 2019: 57). Божовић воли да посматра пределе и области, анализира људе и њихове карактере, бави се њиховим језиком, ношњом и обичајима, интересује га порекло крајева и појединаца. На око тридесет места у путописима позива се на „великог Цвијића“, па, на неки начин, Божовића можемо сматрати и Цвијићевим учеником.

Путујући од данашње Македоније до српских простора у Хрватској, Божовић је обишао бројне манастире и цркве. Оставио је око педесет путописа о њима. Они су крцати бројним подацима из историје Цркве и историје уметности. Божовића користи тадашњу

научну и стручну литературу, али је често склон и давању сопствених коментара и закључака. Његов есеј о Његошу и данас представља један од најбољих есеја о њему⁶², а пишчева посета Херцеговини и Невесињу била је прилика да још једном изрази свој став и да слику српске литературе и књижевног језика.

Поред изрицања сопствених ставова о различитим научним областима Божовић се позива на бројне научнике и ауторитете као што су: Јован Цвијић, Љуба Стојановић, Тихомир Ђорђевић, Слободан Јовановић, Габријел Мије, Окуњев, Петковић, Татић, Бошковић, Миленко Вукићевић, Сретен Вукосављевић, Матија Мурко, Војислав Радовановић, Коста Лозанић, Стјепан Бановић (са којим полемише) и многи други. То значи да су његови ставови утемељени, а овде смо изнели само неколико тек ради илустрације неких његових истраживачких интересовања.

2.1.4. Лингвистичка запажања Григорија Божовића

Већ скоро три деценије, од објављивања изабраних дела до данас, дело Григорија Божовића у фокусу је истраживања не само историчара и теоретичара књижевности него и лингвиста. У тим радовима посвећена је завидна пажња језику овог књижевника, његовом стилу, синтаксичким и морфолшким карактеристикама његове реченице, особинама присутних дијалеката, као и лексичким јединицама његове прозе.⁶³ Међутим, у овом делу докторске дисертације⁶⁴ показаћемо да је и сам писац поседовао лингвистичка знања, те да је у многим својим текстовима указивао на одређена лингвистичка питања, на шта досад у струци није било указивано. Предочили смо да је важно, у проучавањима језика писца и за комплетну слику језичког идентитета писца, указати на факторе који су утицали на начин употребе језика. Како смо у претходним поглављима указали на факторе као што су регионално порекло, околности одрастања и формирања као личности, у овом делу дисертације укратко ћемо предочити сегменте Божовићевих лингвистичких сазнања. Ради се, дакле, о елементима који превасходно одређују његов начин писања. Божовић није случајно уносио сва та сазнања у путописне и приповедне текстове, објављиване углавном у *Политици*, већ се упориште таквог поступка налази у његовој професионалној компетенцији, језичком осећању и познавању (ван)лингвистичких прилика. Сви ти моменти важне су карике Божовићеве „матрице у коју се смешта комуникацијски односно говорни догађај“ (Радовановић 2003: 68). Сегменте који се односе на лингвистичка и стилистичка запажања Григорија Божовића проналазили смо углавном у његовим путописним остварењима⁶⁵, која броје око 1.500 страница, а настајала су у периоду између двадесетих и четрдесетих година прошлог века. Наиме, поред описа догађаја, људи, крајева и свега онога што је карактеристично за свет о коме пише, Божовић нам пружа увид и у говор одређеног краја. У тим се запажањима он најчешће осврће на стилистичке особености усмених казивача, као и на стилистичке особености самих народних умотворина дате области, затим настоји да укаже на карактеристике саме реченице, на прозодијске црте, односно, како би он рекао, на *нагласак* и *гласоударе*, на богатство и специфичност лексике, као и на семантичку позадину неких речи итд. Највише издвојених делова односи се на карактеристике језика области

⁶² Једну мисао (о Његошу као нашем највећем за Косовом Јеремијом) из овог Божовићевог есеја цитира Иво Андрић. Види: Д. Бојовић 2017.

⁶³ У речено се можемо уверити уколико само погледамо два зборника са научних скупова посвећених овом писцу, *Језик и стил Григорија Божовића* из 2006. године и *Поетика Григорија Божовића* из 2016. године.

⁶⁴ За потребе израде докторске дисертације урађено је целовито истраживање о лингвистичким запажањима Г. Божовића и оно је објављено у *Зборнику Матице српске за књижевност и језик* (Ј. Бојовић 2020: 169–185).

⁶⁵ Издање Сабраних дела: Г. Божовић 2016б.

данашње Македоније, где се писац углавном осврће на социолингвистичке елементе који су утицали на статус српског и арнаутског⁶⁶ језика, на њихов међусобни утицај, прожимање и поделу.

Погледе Григорија Божовића на језичка питања, применом критеријума лингвистичке дисциплинарности⁶⁷, можемо поделити на лингвостилистичке, социолингвистичке и системсколингвистичке. Лингвостилистичка гледишта односе се на издвајање даровитих беседника из појединих крајева и стилских одлика њихових говора, као и на особености лексема које су у употреби, затим указује и на недостатности, али и на богатство нашег језика као на „непресушни извор наших народних добара“ (Божовић 2016: 829)⁶⁸. Изношењем социолингвистичких ставова, Божовић покушава да укаже на карактеристике народних говора у контексту историјских околности. У многим путописима, Г. Божовић као добар познавалац, а и савременик многих дешавања, пише о томе како су друштвене прилике у датом тренутку и деценијама уназад, утицале на развој језика, а преко језика и на духовни развој, традицију, менталитет. Божовићеви погледи који се односе на системсколингвистичка (граматичко-језичка, семантичка) питања тичу се значења појединих речи и израза, њихове семантичке и деривационе анализе, док се поједина односе на акценат. Такође, присутна су његова запажања о неким граматичким категоријама, које издваја као специфичност или карактеристику у односу на друге дијалекте. Врло су бројна и значајна Божовићева сведочанства о топонимима у крајевима које је посећивао и описивао. Она заслужују, због своје бројности, посебну пажњу (в. Ј. Бојовић 2018: 421–433).

У путописима по Расу и Дреници, насталим двадестих година XX века, Григорије Божовић када пише о крају у коме је рођен – о Ибарском Колашину, о својим земљацима, сељацима, као битну карактеристику и особеност издваја обдареност беседника.⁶⁹ Као такве представнике свог краја издваја Јосифа Јанића из Брњака, а као пандан међу Арнаутима, Бећир Воцу из Мељанице (Божовић 2016: 32–36). Григорије Божовић напомиње да говори „само онај коме то иде од руке“, да се беседи стилски. За обојицу истиче да су једнаки у свом беседништву и да „једнако говоре у слици као из *Горског вијенца*, у стилу“. О брђанину Јосифу Јанићу пише да је рођени беседник: „Говори крупно и брзо, а једним дивним језиком којим још ретко ко говори у Колашину: речник му је онај из Вукове Збирке и Даничићеве Библије. Био је то доскора наш најбољи гуслар, те је сав садељан од десетерца и старине, никакав наш сељак тако лепо и тако опет паметно не познаје нашу прошлост...“ (Божовић 2016: 33). Божовић и у интервјуу са Бранимиром Ћосићем говори како је Колашин „однегован на десетерцу, са богатом усменом литературом, са јужним дијалектом“ и како „Колашинац духовно живи од народних песама и православља“ (Божовић 2016: 1506), а јавност упознаје са чињеницом да је један од тих Колашинаца и гуслар Милија, који је опевао Страхињића Бана.

Код Божовића налазимо записе и о брђанима из Колашина, али сада из оног другог – црногорског. Оно што је Колашинцима заједничко, онима из Ибарског и онима из Колашина у Црној Гори, јесте та говорничка вештина и способност. Божовић готово исту реченицу

⁶⁶ Греко-турцизам *Арнаут* (Арнавут) одомаћио се међу Србима у време османске владавине и њиме су именовани Албанци. М. Рељић констатује да „многи, са данашње тачке гледишта, некоректни називи попут Арнаут, Турчин (у значењу потурица) и др. у време Божовићевог стварања, осим у изнимним ситуацијама, нису представљали погрдне називе тј. етнофолизме“ (Рељић 2016: 425).

⁶⁷ По угледу на методолошки поступак анализе у: Ковачевић 2011: 195–211.

⁶⁸ Од савремених српских писаца, Миро Вуксановић се издваја као писац који у својим делима износи ставове о лингвистичким појавама српског језика, „дајући лингвистима могућност отварања питања истражености феномена поетске филологије“ (Шћепановић 2019: 344).

⁶⁹ Посебно поглавље могло би се посветити и стилистичким одликама писаца савременика Григорија Божовића, које је он читао и којима се враћао пишући о значају и одликама њихових остварења, али то може бити и тема посебног рада и истраживања.

повнавља и у путописима *По постојбини Муја и Алила*, када пише о једној црногорској особини – „да се тамо у друштву не говори но беседи и да беседи само онај кому је то дано као год и гуслару“ (Божовић 2016: 651). Оно што се посебно истиче јесу њихов епски акценат и исклесана реченица којом се изражавају. Тема њихове беседе не мора бити изузетног значаја, већ свакодневна – о људима, догађајима, али организација саме реченице у комбинацији са ритмичким акцентом и интонацијом чине беседу узвишеном и посебном. По мишљењу Г. Божовића, на сва ова богатства српског језика утицале су околности у којима се живело, све што прати географски положај и услове живота на том поднебљу: „Та осамљеност и зима, та висина и шестомесечно огњиште дало је нама десетерац, причу, загонетку и пословицу, издељало нашу реченицу, створило музику нашега језика“ (Божовић 2016: 904). У путописима из Херцеговине налазимо основе Божовићеве теорије о језику тзв. богоданих људи и богоданих крајева. Шта би, заправо, били богодани крајеви и богодани људи, и шта Божовић под тим подразумева?

„Правилност нашега језика, његова музика, богатство и све оно што чини да један језик постане одиста велик за књижевност, ту су се развили и ту се најбоље чувају. Око Гацка се најлепше говори српски у нашој земљи. Ту се пева а не збори, и као што се кроз музику обелодањују најтананија расположења, тако ћете кроз невесињско и гатачко говорење више по тону и његовој наглашености разумети говорника но по непосредном значењу речи“ (Божовић 2016: 1025).

Из овога се јасно види мишљење Г. Божовића да Невесиње и Гацко као области представљају извориште „правих речи и правилних реченица“. Григорије Божовић у путопису *Вредност Невесињског поља* предлаже писцима, као одговорнима за развој српског књижевног језика, да посећују овај крај како би обогатили свој речник и порадили на правилности реченице. Својим примером указивао је на континуирани напор да се наша књижевност, а преко ње и језик, учине чистим, учине богатим и у погледу стила, мотива, лексике. Основу свог таквог делања види у интелектуалном раду који датира још од ране младости: „Врло сам рано почео да пишем као и да читам: међу првима збирке Караџићеве и приповетке и песме, а затим Матавуља и Јанка Веселиновића. Већ у осамнаестој години савладао сам био руски језик и читао руске писце у оригиналу. Нарочито Достојевског и Тургенјева...“ (Божовић 2016: 1507). Уколико се пак закратко осврнемо на погледе Лазе Костића на српски језик, уочићемо да он нуди другачије решење за богаћење српског језика. Костић наводи, као један од начина, „грађење нових, недостајућих ријечи у ’духу српског језика’“, што и јесте у духу његове поетике и честе употребе неологизама (Ковачевић 2011: 201).

Своје лингвостилистичке ставове Григорије Божовић износио је и у путописима по данашњој Македонији. Ова запажања везана су за области око Гостивара и Куманова и везују се за почетак XX века. Иако је сматрао да је херцеговачки крај „богодан“, Божовић се, живећи у Македонији неколико година, уверио да је и „маћедонски речник ванредно богат, те да уз херцеговачке облике треба што више речи увлачити из маћедонског говора“ (Божовић 2016: 1509). У путописима *Чудесни кутови* Божовић износи своја запажања до којих је дошао приликом боравка у селу Дуф, у близини Гостивара. Иако су Дуфљани тада били говорници арнаутског језика, Божовић сведочи да је баш тамо чуо песме ретке по лепоти мотива о Косову, као и о Марку Краљевићу. Поред овога, српски утицај и српски трагови поготово су очигледни у њиховој лексици.

У путописима *По Старом Влаху*, Григорије Божовић упућује, по ономе како се њему чини, на непостојање наших речи за многе појмове: „Имамо богомдано снажан језик а књижевност нам је мутава, јер све некако нисмо у оном психолошком положају и духовној дисциплинованости кад се изрази, уобличиња лако налазе, нетешко рађају и као од шале стварају. Једино су две вредности: народна поезија и дело Св. Саве“ (Божовић 2016: 602). Он,

тако, индиректно нуди решење за поменути проблем при стварању књижевних дела. Издвајајући народну поезију и дело Св. Саве као праве и једине вредности наше књижевности, Божовић упућује ствараоце на саме почетке нашег књижевног стваралаштва. Они који су одговорни за стварање књижевних дела требало би да се врате правим, истинским вредностима, онима које су оличене у нашем усменом, али и средњовековном стваралаштву. Као што се може приметити, писац поседује и одређена дијалектолошка сазнања, и пише о њима и са стилистичког аспекта. Као неко ко је често боравио на многим српским просторима, и налазио се у директном контакту са говорницима из тих крајева, био је у стању да продре у саму суштину нашег језика, да указује на диференцијалне вредности наших дијалеката, да се упозна са богатством српске лексике и тако постане свестан колику вредност наш језик и наши народни говори са собом носе.

Социолингвистичка запажања Григорија Божовића могу се најбоље пратити у путописима по областима данашње Македоније и Метохије. Под социолингвистичким питањима подразумевамо све што се односи на запажања о језику у контексту социјалних елемената, о њиховој узајамној повезаности у границама одређених региона или административно-политичких формација (Вахтин – Головко 2004: 46–47). Надаље ћемо настојати да укажемо само на неколико примера ексцерпираних из путописно-репортерских записа Г. Божовића, а који осветљавају друштвено-историјске утицаје на језик, али и утицаје географског положаја на језичке особености.

У путописима по Метохији Божовић приказује документарну слику једног времена прожету историјским чињеницама, његовим ставовима о језику и, уопште, он слика целокупну ситуацију и околности које су задесиле српски народ на тој традиционално српској земљи, а које су на одређени начин имале утицаја на развој језика. Неуједначеност говора на тлу Метохије последица је утицаја више фактора. Сам географски положај (делом на тремеђи Србије, Црне Горе и Албаније) био је погодан за насељавање становника из околних области – Црне Горе и Ибарског Колашина, али погодан и за прожимање језичких особина граничних дијалеката косовско-ресавских и зетско-сјеничких или (на другом терену) косовско-ресавских и призренско-тимочких – за њихову међудијалекатску интерференцију⁷⁰, те је Божовић могао чути мешавину одлика тих говора са дијалектом ареала на коме се налазио, а то је косовско-ресавски. Наиме, Божовић сведочи о тим разликама док је боравио у Гораждевцу: „Млади који су прошли кроз војску говоре правилним источним говором. Они средовечни и жене говоре обично пећки, а они најстарији једном мешавином црногорских говора са метохијским и колашинским. Већ јасан знак да су сељани мешавнога порекла“ (Божовић 2016: 553). Та мешавина о којој Божовић говори односи се на говор са неким особинама прелазних идиома, за разлику од неких других говора северне Метохије којима и географски и лингвистички припада: „По неким одликама ближи је суседним црногорским него косовско-ресавским, не само на подручју централне Србије већ и на подручју северне Метохије“ (Букумирић 2007: 349)

Системсколингвистичка запажања присутна у путописима Григорија Божовића такође су многобројна. Углавном се односе на особености говора оних крајева о којима он пише и на чијем је терену боравио. Карактеристичне црте су очигледно биле врло фреквентне у употреби, те је могао лако да их уочи, препозна и, на крају, да о њима пише. Највише издвојених записа односи се на семантичку садржину топонима⁷¹, етнонима, појединих

⁷⁰ „Отуда се у деловима Метохије и Косова и дуж Ибра осећа јак утицај зетско-сјеничког дијалекта (нпр. у наставку ген. мн. заменичко-придевске промене која гласи -ије или -ија: мџије дџџа или мџија дџџа), док у пределима дуж целе југоисточне границе дијалекта – дакле од Дечана па све до Зајечара – имамо доста призренско-тимочких наноса (оштећења деклинацијског система, аналитичких конструкција у компаративу итд.)“ (Ивић 2001: 139).

⁷¹ Видети: Ј. Божовић 2018.

лексема из народних говора⁷², затим на одсуство члана, категорију падежа, присуство показних заменица итд. О многим топонимима остали су записи у књижевном делу Григорија Божовића, чији се семантички аспекти углавном базирају на лингвистичким сазнањима која је поседовао сам писац и на народним предањима у крајевима чији су топоними забележени. Током рада на докторској дисертацији, топономастичка грађа обрађена је у засебном раду (Ј. Бојовић 2018: 421–433). Прикупљени топоними, који данас представљају својеврсно дијалекатско благо, показују у којој мери књижевно дело овог писца обилује ономастичким подацима до којих можда и не бисмо дошли посредством неког другог извора.

Како је путопис документарни књижевни облик, он представља значајан извор историјских, етнографских и других података, док је сакупљена грађа за потребе овог истраживања евидентан показатељ топономастичког значаја у расветљавању историјског развоја многих сегмената језика. „Обрада топономастичке грађе, дакле, пружа посредна сведочанства о најстаријим слојевима антропонимије. Поред тога, топонимија доприноси и бољем познавању апелативне лексике, али и историјске фонетике, морфологије и др.“ (Лома 2013: 12).

„Григорије Божовић као путописац и приповедач иде корак даље у исписивању страница посвећених описима Косова, Метохије и Старе Србије, и документарним поступком уводи догађаје чији је сведок био, имена људи са којима је био у контакту, топониме са којима се на тим путовањима сусретао... Захваљујући његовим путописно-репортерским записима, ми смо у стању да на одређени начин реконструирамо многе језичке сегменте. Овај прилог обради топономастичке грађе доприноси сагледавању многих семантичких аспеката топонимских структура, скривених на први поглед. Тако су, на пример, расветљени термини, који су сачувани у топонимима, а више нису део лексике народних говора, па самим тим су и нејасне семантичке садржине (бабуш, добра, ругово, кол, колас итд.)“ (Ј. Бојовић 2018: 421–433).

У књижевном делу Григорија Божовића наилази се на прегршт семантичких спецификација многобројне лексике, нпр. у путопису *Женске бресполице* даје се слој апелативне лексике који се односи на означавање одевних предмета, тј. свечане ношње карактеристичне за женске особе у пљеваљском крају почетком XX века.⁷³ Постојање материјалне културе одређене области изискује и постојање адекватног термилошког система. А записивањем ове лексичке групе, Божовић је овековечио и слику света која данас не постоји или пак егзистира у врло измењеној форми. Данашња женска популација можда не носи *чембере* и *јаглуке*, не краси одећу *пафтом* и *ћемером*, па се употребна вредност ових речи смањује или у овом тренутку не постоји.

Такође, на страницама путописа које нам је овај значајни српски писац оставио могу се пронаћи редови посвећени појашњавању, откривању, подсећању на многе речи нејасне семантике или на оне које су већ постале архаичне, мање познате.

Слика Старе Србије, превасходно, али и још понеких српских крајева тридесетих и четрдесетих година XX века отргнута је од заборава у путописно-репортерским записима Григорија Божовића. У забелешкама из Раса, Дренице, Ибарског Колашина, Метохије, Црне Горе, Херцеговине, Македоније сачувана је слика живота људи из тих крајева, људи различитих националности и конфесија. У специфичним условима суживота многобројних народа, ниједан покушај њиховог исликавања не представља лак задатак. Божовић је, уживљавајући се у тренутке њиховог битисања и опстајања, имао слуха да чује, очи да види и руку да забележи живу реч, предања, догађаје, стварне ликове, те да нам представи вишедимензионалну слику друштва, пре свега, Старе Србије из различитих углова. И заиста, његов књижевни опус може бити извор многих етнографских и етнолингвистичких

⁷² Видети: Ј. Бојовић 2020а.

⁷³ Током рада на докторској дисертацији објављена је студија о дијалекатској лексици пљеваљског краја из путописа Г. Божовића, у: Бојовић 2020а: 139–151.

истраживања, јер се у великој мери заснива на забележеним предањима, онима која упућују на народни живот и традицију.

На основу свих података ексцерпираних из путописне грађе Григорија Божовића и закључака нашег објављеног истраживања можемо још једном потврдити да је, пре свега, путописна грађа овог писца прожета низом лингвистичких опсервација. У издвојеној грађи, на шта смо у раду указали, можемо пратити три струје у оквиру лингвистичких запажања писца – лингвостилистичку, социолингвистичку и системсколингвистичку. Обиље података које нам пружају путописи разврстали смо у поменуте три групе методом лингвистичке дисциплинарности. У анализи смо покушали да издиференцирамо запажања Григорија Божовића која се односе на његове теорије о језику, његовој лепоти, богатству и звучности у различитим контекстима. Многи писци, који су утицали на развој српског књижевног језика, имали су своје теорије о његовом богаћењу. Читајући књижевно дело Григорија Божовића, можемо се упознати са идејом писца о томе како да се наш језик и књижевност, саграђени на чврстим темељима усмене и средњовековне књижевности, надограђују у погледу мотива, развијају у погледу лексике и усавршавају у погледу стила. Он, такође, глорификује појединце, оне *богодане*, њихову обдареност, лепоту и стил говорничке вештине. Врло је добро био упознат са особеностима језика крајева у којима је боравио, тако да је, поред социјалних прилика које су утицале на развој језика, могао да укаже и на различитости међу народним говорима. Оно што можда носи највећу вредност јесу ономастички подаци присутни у путописима и приповеткама Григорија Божовића, које је он записивао укључујући све потребне информације добијене на терену, јер су својеврсна српска тапија. Истраживањем и мало дубљим задирањем у његово књижевно дело долазимо до ономастичких сазнања до којих иначе не бисмо дошли другим путем. У путописним и приповедним текстовима убележена су сведочанства многих људи из неких давних времена о именовању насеља и места, и тако сачувана и отргнута од заборава. А нама остављена као дар и привилегија да се дотакне оно што можда јесте заборављено, али што је могло бити неопажено и ишчезло. И као што је Лаза Костић песник-филолог, за Григорија Божовића, након свих ових записа, а има их у његовом опусу још, можемо рећи да је путописац-филолог и да се и њему може приписати следећа реченица: „он језик није анализирао језика ради, него због његових естетских и умјетничких моћи“ (Ковачевић 2011: 207), при чему верујемо да би Божовић додао оно што је понекад у разговорима истицао – и због неких нових великих имена и нових дела.

2.2. ИБАРСКИ КОЛАШИН

2.2.1. Историја и границе

Ибарски Колашин је област која се некада простирала долином реке Ибар (чији је ток сада потопљен Газиводским језером), од села Чабра, на истоку, до Рибарића, на западу. Северне и јужне стране омеђене су врховима планина Мокре горе и Рогозне. Суседна му је област Штавица на западу, иза Мокре горе су Подгор и Метохија, од Рогозне се простире новопазарски крај, према истоку је Косовска Митровица, а на југоистоку је Дреница. М. Лутовац, аутор антропографске студије о Колашину⁷⁴, овако одређује његове границе: „Ибарски Колашин је област у долини горњег Ибра између Рогозне, Мокре Планине, Косова и Рибарићке Клисуре, која га одваја од Штавице и рожајског краја. Он почиње од Рибарићке Клисуре, тамо где Ибар нагло скреће из северо-источног у југо-источни правац, а завршава се код села Чабре на ушћу Јагњеничке Реке“ (Лутовац 1954: 5). Границама Колашина подробно се бавио и Григорије Божовић. Он је Глиши Елезовићу саопштио да је Колашин у време кнезовања Неше Божовића (његовог деде) обухватао следећи простор:

„Окљачка Глава на Жабаре (Мојстирска Клисура), Црна Ријека до Рибарића на Ибру; током Ибра до ушћа Струмачке Реке; уз реку до Црног Врха на Рогозни; развођем Рогозне на пресло код села Јунака, на планину Бабова више Бањске и испод села Козарева се спушта у Жировничку Реку; прелази преко брда у Јагњеничку Реку и овом реком до Ибра; захвата село Зупче, па на Шишковића Дуб код села Кошутова; даље се спушта преко брда у правој линији на реку Клину, обухватајући село Г. Стрмац. Даље је граница ишла планинском гредом изнад села Радешева до села Рудника изнад Сувог Грла и пресеца село Дрен одакле се пење на Мокру Планину; гредом Мокре Горе до Окљачке Главе, која сва припада Колашину“ (Елезовић 1931: 28).

Сведеније границе даје у својим *Приповеткама* из 1926. године: „Удно Санцака, на падинама Мокре и Рогозне, изнад Косова, петнаест километара више Митровице уз Ибар па до Рибарића, протеже се брдовита горштакча жупа или нахија Колашин. Његова северна граница иде билом Рогозне, а крајња му је јужна тачка на брду више Рудника у срезу Дреничком. Својим горњим током протиче кроз њега река Ибар“ (Божовић 1926: 196).

У науци се доста расправљало о томе како треба називати ову област. Најчешће су у оптицају била три имена: Стари Колашин, Ибарски Колашин и (само) Колашин.⁷⁵ О томе је писао и сам Божовић. Говорећи о Доњем и Горњем Колашину (данас у Црној Гори), он се осврће и на свој Колашин:

„И најзад постоји на горњем Ибру још трећи Колашин, онај између Рожаја и Митровице, који су и Гопчевић и Цвијић назвали Старим Колашином, по свој прилици што су им стари људи тако рекли, јер по неком тамном предању то би био основни Колашин, од кога су се после тако развила и прозвала и она два друга. Међутим и овај се, мој Колашин, зове само тако, а не и 'старим', јер му је само такво име живо и у употреби и на месту и унаоколо“ (Божовић 2016б: 644).

⁷⁴ Дobar преглед антропогеографских и других истраживања Ибарског Колашина даје Б. Челиковић 2020: 759–787. Видети и *Библиографију Ибарског Колашина* (С. Бојовић 2012).

⁷⁵ О овоме и о другим питањима везаним за положај, историју и име Колашин видети преглед ставова код М. Лутовца: Лутовац 1954: 5–10. Преглед мишљења о пореклу имена видети и у: Зарковић 2008: 159–160.

У истом тексту, *Белопољски Колашин*, Божовић поставља питање: Како је постало име Колашин? Иако себе не сматра најкомпетентнијим, он стручњацима сугерише одговор:

„Ибарски Колашин и службено је под Турцима био дељен на четири *кола*, на четири кнежине. Татарско-турска реч 'кол' значи чету и територију са које се чета купила. Четом и његовом територијом заповедао је *колагаси*, коласи, колас, како смо ми обично називали турскога четнога заповедника, капетана. Према томе име Колашин постало је на овај начин и требало би да означаје једни нахију, једну капетанију, како је то раније чинила Србија, па и Црна Гора, називајући своје срезове капетанијама све до послетка“ (Божовић 2016б: 644).

Мало је, нажалост, старих извора у којима се помиње Колашин. У Дечанском поменику, на листу 145', помиње се долазак поклоника из „Нахије Ибар Колашини“. Овај поменик је вођен од 1595. године, али је поменути запис свакако из познијег времена (Д. Божовић 2010: 10). На једном фреско-натпису из 1673. године, у цркви Светог Јована Претече у Црколезу, помињу се као ктитори живописа поп Иван и поп Марко, „отачаством Колашини“ (Петровић 2005: 158). То би, такође, био један од најстаријих помена Колашина у изворима. Ова област, као и један број села у њој, помиње се и у Девичком катастиху 1770. и 1783. године (Елезовић 1932: 303).

Нема сумње да је најисправније ову област звати само Колашин, иако се у литератури назива и Стари, Ибарски, Митровачки, Српски.⁷⁶ Околни иновјерни становници називали су га, како сведочи Григорије Божовић, и „крмски Колашин“, „Ибаровски Колашин“, „Вихор-Колашин“.

Интензивно насељавање становништва из Брда, Роваца, Мораче, Дробњака, Црне Горе, Херцеговине и других западних српских крајева започело је највероватније почетком XVIII века. Милисав Лутовац сматра да су најраније досељени родови: Јакшићи, Ђурићи, Влашковићи, Коматовићи, Дробњаци, Лекићи, Радићи, Божовићи, Орловићи, Томовићи, Башчаревићи итд. (Лутовац 1954: 50). Погрешно је тај процес везивати само за долазак из црногорског Колашина. Таква теза је најчешће доводила до погрешног закључка да је Божовићев Колашин добио име по овоме. Досељеници су пореклом не само из области Црне Горе, већ и из Брда, Херцеговине, Бихора, Штавице. Међу досељеницима су и Божовићи у Придворици, чији је предак постао трећи, по редоследу, колашински кнез, након Стевана и Вуксана Јакшића, који је предао кнежевство сестрићу Радовану Божовићу из Доброшевине (Б. Божовић 2001: 16). Јакшићи су добили берат од турских власти да се населе у Колашину. На тај начин су добили земљу и њихови рођаци Влашковићи, Ђурићи, Ђусићи, Матковићи (у Бабудовици), као и Брњачани, Калудрани, Превлачани и други. Крчењем су до земље дошли Орловићи и неки Јабучани, а Божовићи су земљу добили по заслуги, као бедељи, јер су служили војску за своје бегове Јатлагиће. Неки су земљу купили од својих ага: Краговићи, Соврлићи, Компировићи (Б. Божовић 2001: 13).

Читава историја Колашина, од досељавања до данашњих дана, јесте историја борбе за очување српског карактера Колашина, борба за ослобођење и очување слободе. Колашинци су, притиснути са свих страна непријатељима, често жртвовали своје животе не само за Колашин, већ и за своју једину отаџбину Србију. Страдања Колашинаца трају непрекидно, а недовољно очувани извори сведоче о одзивима на позиве Карађорђа, али и на настанак крилатице („Колашинац полуверац“) која говори о њиховим колебањима.

Један од најзначајнијих догађаја у првим деценијама XX века је Колашинска буна, у историографији познатија као Колашинска афера, настала због све интензивнијег

⁷⁶ Видети: Зарковић 2008: 153–183.

наоружавања Колашинаца и жеље Турака и Арнаута да их разоружају. Драматична ситуација започела је 1900. године.⁷⁷ У центру ових догађаја је био народни првак, последњи колашински обер-кнез, прота Вукајло Божовић, отац Григорија Божовића. Уље на ватру је нарочито доливала аустријска пропаганда, а најокрутнији у зверствима према Колашинцима био је Иса Бољетинац. Поред матичне државе, Срби у Колашину су имали помоћ руског конзула, али и чувеног Шемси-паше, који је добио задатак од турских власти да испита ситуацију у Колашину. Он је био веома наклоњен Колашинцима, а са њим је посебно сарађивао прота Арсеније Томовић (Зарковић 2012: 90).

Колашин је дочекао ослобођење од Турака 1912. године, а већ за две године започео је Први светски рат. Крај се нашао у оквиру аустроугарске окупационе зоне. Аустријанци одводе угледне домаћине Колашинце у логор Нежидер, међу којима је био и Григорије Божовић. Он је нешто раније него остали успео да изађе из злогласног логора (Јевтовић 1996: 60–61). Сам Колашин је ослобођен новембра 1918. године захваљујући заједничком дејству јединице Косте Миловановића Пећанца и српско-француских трупа (Виријевић 2012: 104). Након тога настаје дужи период слободе (до избијања Другог светског рата), а најзнаменитији Колашинац, Григорије Божовић, започиње активну политичку активност.

У време турскога ропства, Колашин је имао извесну аутономију, био је самостална кнежина са неком врстом самоуправе. На њеном челу, како каже М. Лутовац, био је „кнез бератлија“, коме је овај положај дат с налогом да насели сеобом опустели крај (1954: 57). Први кнежеви, већ почетком XVIII века, били су Јакшићи (Стеван, Вуксан и Стеван, унук првог кнеза Стевана). Стеван је кнежевство предао свом сестрићу Радовану Божовићу, кога наслеђују Миладин, Илија, Нешо и прота Вукајло, Григоријев отац. Развојем Колашина настале су четири кнежине, али се Колашин и даље сматрао једном целином. Кнежине су биле: радичпољска, брњачка, црепуљска и бупска.⁷⁸ Први кнез је углавном био радичпољски и он се називао обер-кнезом. Последњи обер-кнез је био прота Вукајло Божовић. Ушао је у колашинску епску песму. Колашинци су га волели, а поштовали су га и Арнаути, који су га ословљавали са *Краљи Колашинит*.⁷⁹

Значајан углед у Колашину имали су и старци, народни мудраци. Најпознатији међу њима су гуслари Старац Милија и Старац Рашко, затим старац Радојко Краговић из Кобиље Главе, старци Недељко и Гвоздо Томовић из Вељег Бријега, старац Радојица Јакшић из Доњег Јасеновика и други (Б. Божовић 2005: 26).

2.2.2. Привредни и културно-духовни живот

Од краја XIX до прве половине XX века главна привредна грана у Колашину је пољопривреда са земљорадњом, сточарством и воћарством као главним делатностима. Развијени су били и одређени занати као што су: качарски (дрводељски), терзијски и керамички. Брњак је био познат по качарима, Потрићи и Ћусићи су били познати по изради гусала, а у Бубама је била развијена израда женске керамике (Б. Божовић 2005: 40–46).

Када је реч о трговини, у Колашину је нарочито био развијен кирицилук, преношење робе на коњима између Колашина и великих трговачких центара као што су: Солун, Скопље, Пљевља, Сарајево, Дубровник итд. И први обер-кнез колашински бавио се кирицилуком, као и његов син Вукајло. Познате кириције били су још „Вукосав Ракићевић из Леденика, Петко Миловић из Вукосављевића, Миленко Добрић из Врановића, Добрија Михајловић из Буба,

⁷⁷ О овим догађајима видети: Зарковић 2008а.

⁷⁸ Бупска кнежина се звала и лучкоречком (Добрић 2014: 32).

⁷⁹ Исто, 91.

Вукосав Миленковић из Златара, Томо Добрић из Врановића, Перо Ђуровић из Доњег Јасеновика, Дамњан Кошанин из Газивода, Јосиф Веселиновић из Виткојевића и др.“ (Божовић 2005: 21). Григорије Божовић слика портрет главног кириције – крамара, свог оца Вукајла, у приповеци *Два падишахова роба*. Прича је сага о поштењу, о националном достојанству и особеној дипломатији. Причу је Божовић објавио у својој првој књизи *Из старе Србије* (Мостар, 1908). Свом оцу, крамару Вукајлу, дао је име Радован Росуља, али ће у Читанци са граматиком српског језика Миливоја Павловића главни јунак бити назван својим правим именом: „Од њих се издваја младић у богатој косовској ношњи крамар Вукајло Божовић, кнез, без јатагана и пиштоља, под фесом и са високим чизмама, који у руци имаше торбу нечим вршком напуњена, јездећи право ка конаку.“⁸⁰

Када је реч о традицијској култури, у Колашину је нарочито била развијена народна књижевност, посебно епско певање.⁸¹ Иако је фолклорно богатство несумњиво, сачуван је у записима само мањи део. Када је реч о епским песмама, прве песме је записао Вук Карацић од чувених народних певача Старца Милије и Старца Рашка.⁸² Између два рата значајни су записи Матије Мурка.⁸³ Нема сумње да је и сам Григорије Божовић бележио песме из Колашина, као и из других крајева које је обилазио и из којих је објавио мноштво записа.⁸⁴ Након Другог светског рата, веома значајну збирку лирских народних песама (укупно 111 са нотним записима) сачинио је композитор из Колашина, Мијат Божовић. Збирка садржи и већи број народних умотворина, а чува се у Архиву САНУ.⁸⁵ Постојала је још једна велика збирка, којој се, за сада, губи траг. Њен аутор је први учитељ у Колашину (други учитељ Григорија Божовића) Јосиф Спасић, а садржала је 318 песама. О томе је Спасић рекао Благоју Божовићу следеће:

„Кад су били сабори код цркве (мисли се на Св. Ваведење у Дубоком Потоку, прим. аутора), ја сам слушао народне песме, и на славама и на свадбама кад бих са поп Јованом ишао, а ја сам бележио. Увече сам позивао Мирка и Витка на поседак, па би ми певали и казивали разне песме, а ја бележио да ми се нађе да о њима у Косову причам. Тако сам скупио 318 песама у једној свесци. Кад дођох за учитеља у Грачаницу 1895. г., срео сам код нашег конзула Свете Симића Стевана Мокрањца, који је дошао да забележи косовске песме. Ја му покажем колашинске. Он је био толико задовољан да ме замоли да му дам ове песме да их носи за Београд. Уз то, питао ме да ли знам њихове мелодије. Ја сам му отпевао неке и он је то нотирао. Песме сам му драге воље дао“ (Добрић 2014: 46).

Неколико песама (епских и лирских), као и низ народних умотворина, објавио је и етнолог Благоје Божовић у својој књизи *Народни живот у Ибарском Колашину* (1997).

⁸⁰ Цитирано према: Б. Божовић 2001: 20. У првобитној верзији овај текст гласи: „После пола часа из караван-сараја изиђе младић у богатој косовској ношњи, али без јатагана и пиштоља, иако си га одмах могао познати да је крамар, по широком, плоснатом фесу и високим чизмама. Крамари јавно носе оружје, јер им власти допуштају. А младић беше све оставио, само у руци држаше повећу торбу, нечим готово вршком напуњену. Он управу великом улицом право ка конаку“ (Божовић 2019: 29).

⁸¹ Када је реч о народној књижевности, као и њеном присуству у делу Григорија Божовића, у овом делу рада се ослањамо на истраживања Драгише Бојовића (Д. Бојовић 2018).

⁸² Нема сумње да су они пребегли у Србију из Ибарског Колашина. Сам Божовић у разговору са Бранимиром Ћосићем тврди да је Старац Милија из његовог завичаја.

⁸³ Мурко 1951.

⁸⁴ Видети о томе: Д. Бојовић 2018.

⁸⁵ Мијат Божовић, *Стара колашинска фолклорна традиција (етномузиколошка студија)*, Архив САНУ, Етнографска збирка бр. 528. У новије време неким етномузиколошких карактеристикама у Колашину бавио се Новица Арсић (1993: 131–141).

Књига је драгоцен, јер садржи и друге значајне етнографске податке. Велики број записа прикупио је од својих студената професор Владимир Бован (2005: 173–175).

Колашинском певању велику пажњу придаје и сам Григорије Божовић. У његовим путописима су сачувани бројни одломци лирских народних песама, као и стихови епске поезије. Оставио је драгоцен сведочанства о чувеним колашинским гусларима, о чему пише Драгиша Бојовић:

„Божовић је нарочито истицао значај усмене традиције у завичају. У њему је чуо прве гусларе, надахнуо се епском поезијом, која је пресудно утицала на његову националну свест. Нарочито се сећа оних песама које су 'јецале' за изгубљеним Косовом, и то оних које је слушао још у детињству. То су оне песме, које је у дому његовог оца, проте Вукајла Божовића, певао и Јосиф Јанић из Брњака, један од омиљених Божовићевих гуслара“ (Д. Бојовић 2018: 388).

Божовић се бави и карактеристикама колашинског десетерца и певања, које назива *ибровско*. У разговору са Ћосићем, он каже да се у Колашину пева *ибровски*, а читав циклус песама из тог краја он назива *ибровским епом*: „Мишљасмо да ће нас сунчани дан пратити до Новог Пазара и ја разгаљен пријатним јежђењем, чуђах се зашто се наш ибровски еп вазда толико брине док му Реља од Пазара здраво не размине Звечан, да му тек одатле полети крилати другар уз пусту крваву равнину“ (Божовић 2016а: 854). У Колашину је нарочито негован ускачки циклус (*Растоке крај мора сиња*) и један мало познати циклус *О буђењу нада на ослобођење*. Он одређује и време настанка тих песама:

„Мој крај има један нарочити циклус десетерца, поникао засебно од сличних песама у Црној Гори, Шумадији и Босни. Почетак им је крај осамнаестог, а завршетак осамдесете године деветнаестог века. То су она чудна пророчка привиђања крајњег народног ослобођења, подстакнута ратовима велике Русије, бунама Шумадије и хајдучким чаркама Црне Горе. Те су рапсодије врло тужне и певале су се само о славама и саборима. И свака од њих у опширним ставовима ређа страшне турске зулуме, почињући од Косова, да би на крају подигле народни дух, јер ће се све добро свршити кад зло преврши меру“ (Божовић 2016б: 413).

Божовић је лично познавао све најбоље колашинске гусларе, а о старијима је имао од кога слушати. Своје место у његовом књижевном делу, поред Старца Милије, имају и Аврам Луковић, Јосиф Јанић, Дилберага Љутић (Јевто Добрашиновић), Насто Компир, Благоје Коматовић и Сено Дурут.

Аврам Луковић је из колашинског села Табалије. Божовић се са носталгијом сећа овог гуслара и његове песме *Женидба цара Шћепана*: „Нарочито се сећам најзнаменитијег православног гуслара Аврама Луковића, који даје редакцију *Женидбе Цара Шћепана* у најлепшем облику и у много више стихова него што је *Страхињић Бан*. Чудо једно!“⁸⁶

Највише података Божовић оставља о Јосифу Јанићу из Брњака и Јевту Добрашиновићу (познатом као Дилберага Љутић) из Вељег Бријега. Драгиша Бојовић примећује да је био је изразити представник колашинске епике. Певао је о Косову, Босни, Херцеговини, о ратовима 1875–1878. Јанић је рођен у брњачком засеоку Ћуковац и био легендарни колашински јунак, а поред тога био је изузетан беседник:

„Лонци заседава диван старац Јосиф Јанић из Брњака, поштован од свих толико, да му је чак

⁸⁶ Видети разговор са Бранимиром Ћосићем: Божовић 2016б: 1505.

и прота уступио своје место и помакао се мало у страну. Њему је већ осамдесет и неколико година, а још је крепак: из Брњака је дошао пешице, говорећи да му је на коњу теже. Крупан је то старац, прави брђанин. Црну Гору увек називље 'Брдима', а познаје је као да је јуче дошао из Куча. Некад је био црномањаст, о чем сведоче још обрве, а брци и коса су му као срма. Лице изразито крупних потеза а правилно као да гледам кога из поворке херцеговачких и црногорских усташа. Говори крупно и брзо, а једним дивним језиком којим још ретко ко говори у Колашину: речник му је онај из Вукове Збирке и Даничићеве Библије. Био је то доскора наш најбољи гуслар, те је сав садељан од десетерца и старине, никакав наш сељак тако лепо и тако опет паметно не познаје нашу прошлост... А рођени је беседник“ (Божовић 2016б: 33).

Божовић је доста простора у својим текстовима посветио и свом чувеном и необичном јунаку Дилберагу Љутићу (Јевту Добрашиновићу). Најпрецизније га је дефинисао као „колашинског песника и певача, бескућника и веселака“ и „правог трубадура“. Одлично га је познавао, много је времена провео са њим, па се својски трудио да о њему остави што вернији портрет (Божовић 2016б: 37–38).

Иако Григорије Божовић о томе нигде не говори, познати колашински гуслар био је и његов отац Вукајло.⁸⁷

Значајне податке о колашинским гусларима оставио је и Благоје Божовић. У најбоље гусларе, међу свештеницима, он истиче попа Јована Поповића и његовог сина Јарга, Павла Станића и Срећка Ђурића. Од осталих истиче: Настасија Наста Компира, његовог праука Милића Јовановића Компировића, Милисава Костића, Зарију Кељевића, Трајка Дуруговића, Љубомира Кошанина и друге (Б. Божовић 2005: 151).

Црквени живот у Колашину је био веома богат о чему сведоче постојећи манастири и цркве, међу којима има оних које потичу из средњег века. У најзначајније духовне центре, како пише Драгиша Бојовић, спадају манастири Црна Ријека, Дикодил, Промеће, Дубоки Поток и други. Поред тога, простор данашњег Колашина био је свакако у центру духовних збивања у време када је краљица Јелена Анжујска, као савладар, имала свој двор у Брњацима. Колашин је тада улазио у састав посебне области којом је управљала краљица Јелена. Ту област Архиепископ Данило Други назива државом. Својеврсна духовна комуникација постојала је са оближњом Бањском у којој се у то време налазио потоњи Архиепископ Данило Други. Краљица је одржавала живе духовне везе и са старцима у Јерусалиму, Синају, Раиту и Светој Гори. Печат духовном животу у Колашину дао је свакако Црноречки манастир. Настао је највероватније у време светог Јоаникија Девичког (крај XIV века) и до данашњих дана представља најзначајније духовно средиште. У његовој непосредној близини налазили су се манастир Промеће и испосница у Паљеву. Недалеко од њих била је и Илијина црква која се помиње у Светостефанској хрисовуљи, у међама Јелића (Д. Бојовић 2010: 15). Важан духовни и просветитељски центар био је Манастир Дубоки Поток, који се налази у средишњем делу Колашина. У њему је, у турско време, 1891. године, отворена прва колашинска школа, коју је похађао и Григорије Божовић и у којој је, кратко време, био и учитељ.

Међу омиљеним народним светковинама црквеног карактера било је ношење крста или молитва⁸⁸. Међу таквим највећим догађајима је ношење крста на Мокрој гори, трећи дан по Ђурђевдану, на Марковдан. Тај дан је назван „Колашинским златним крстом“. Тог дана су 24 крста из толико колашинских светиња доношени на Мокру гору, а тог дана биран је неки манастир или црква за домаћина у следећој години. Крст те светиње постаје „чувар златног крста“ до следећег Марковдана (Вучинић 2009: 24).

⁸⁷ О томе видети: Д. Бојовић 2018: 394.

⁸⁸ В. Благоје Божовић такође описује овај обичај (1997: 29).

Занимљив опис о овом колашинском обичају објављен је у Цариградском гласнику, 1900. године. Аутор текста са усхићењем говори о ношењу крста:

„Милина беше погледати како за свештеницима врви читава гора окићених крстова и безброј лепо обученог народа српског, који гологлав моли Бога да му подари берићет, здравље и сваку срећу! Приметио сам да ниједна верска установа народна осим славе код наших сељака не производи толико пријатних осећања као она, која му у исто време буди и верски и народни понос, те је тако задовољан и весео што је Србин и хришћанин. Они знају да им је то од старих остало, па га воле и чувају као свети аманет и предају с колена на колена.“⁸⁹

Нема сумње да је Колашин чинио компактну област, не само када је реч о географском и антропогеографском карактеру, већ и када је реч о његовом народном стваралаштву и духовном животу. Та два сегмента оставила су и најзначајнији траг у Божовићевој прози. Зато им је у овом делу дисертације и посвећена посебна пажња, уз нешто обимније илустрације (цитате) из Божовићевих прича и путописа, које на најбољи могући начин илуструју на чему се одгајао будући књижевник.

⁸⁹ *Ношење крста у Колашину*, Цариградски гласник, бр. 30, 1900.

III. ДИЈАЛЕКАТСКА ПОДЛОГА ЈЕЗИКА ГРИГОРИЈА БОЖОВИЋА

3.1. О говору Ибарског Колашина као матерњем дијалекту Григорија Божовића

Књижевни опус Григорија Божовића изнедрио је многа епска пространства, бројне ситуације, драмске сукобе, као и књижевне јунаке различитих националних и верских припадности. Посебно место заузима језик, како у приповедном, тако и у његовом путописном стваралаштву. Наративни, а пре свега, дијалошки и монолошки дискурс његове прозе обилује многим дијалекатским лексемама, али неретко се могу наћи и језици других народа, као што су турски, албански, грчки, бугарски, руски итд. Уколико се узме у обзир да је простор Косова и Метохије вековима био стециште различитих етничких група, онда не чуди чињеница да се на примеру књижевног дела Григорија Божовића могу разоткрити јунаци који припадају различитим културама, верама, који говоре различитим језицима. Али упркос тим разликама, јављају се преклапања и сличности на многим пољима њиховог битисања. О њиховом суживоту описаном у приповеткама и путописима, Миленко Јевтовић је запазио: „Књижевно дело Григорија Божовића је по свом превасходном, жанровском обележју приповедачка хроника о драматичним и трагичним сукобима људи, нација, вера, традиције, морала, култура, духа, свести, тежњи и погледа, како на прошлост, тако и на будућност у данима кад су се, поткрај прошлога и с почетка овога века, на тлу Старе Србије и Македоније судариле азијатско-османлијска, увелико преживела и анахрона, и модерна европска цивилизација и духовна епоха“ (Јевтовић 1997: 78).

О језику Григорија Божовића и његовом односу према језику први је писао Душан Јовић (1992). Тако он у свом раду наводи примере других језика у одабраним приповеткама, а то су примери из македонских дијалеката, из бугарског, турског, албанског језика. Интересантно је да те примере, некада су у питању читави сегменти и реченице, а некада само искази, Божовић пише српском ћирилицом. Управо прожимање текста различитим језицима доприноси аутентичности у приказивању различитих ситуација, као и поступку карактеризације јунака и анализи особености народа са балканских простора.

Како је Григорије Божовић изворни говорник идиома Ибарског Колашина, који се налази у фокусу нашег истраживања, грађа коју нам је оставио својеврсно је дијалекатско благо забележено почетком прошлог века. Овакав приступ књижевноуметничком тексту још више има смисла уколико се узме у обзир да је „Григорије Божовић све што је преобликовао у приповетку и преточио у књижевно ткиво, како су прецизирали критичари још двадесетих година, видео оком аутентичног сведока и проницљивог опсерватора“ (Јевтовић 1997: 78). Грађа на којој се наше истраживање заснива још више добија на значају уколико се само узме у обзир временски период који је протекао и уколико знамо да се садашње стање умногоме разликује од језичких особина које су тада доминирале у говору Колашинаца. С обзиром на то да се не ради о класичном дијалекту у свом писаном облику, јер природа текста није класично дијалекатска већ је књижевноуметничка, анализи се приступа и са лингвостилистичког аспекта. Методолошким поступком компаративне анализе биће одређен тип народног језика којим се користе Божовићеви ликови. Са становишта репартиције јата, ситуација у идиому говорника Ибарског Колашина, одликује се разноврсношћу, јер се сврстава у ијекавско-екавске говоре. Сматрамо да је, пре саме анализе глаголских облика, важно указати на понете језичке особености са матичног терена чиме ћемо осветлити прилике у говору из пишчевог времена и посредно указати на дијалекатску подлогу делова који су дијалекатски маркирани у књижевном тексту. Циљ анализе рефлекса јата биће реконструисање стања народног говора детерминисаног на сам почетак XX века, а који је заступљен у управном говору. Присуство дијалекатских облика у управном говору можемо

окарактерисати као особеност поетолошког поступка писца Григорија Божовића којим се он сврстава у оквире српске регионалистичке прозе⁹⁰.

Ексерпирањем и анализом управног говора, пре свега оног на дијалекту, из прозе Григорија Божовића делимично је разграничена употреба српског књижевног језика од језика књижевности који се, дакле, манифестује у посебном облику. У дисертацији настојимо да, анализом управо дијалекатских сегмената, разоткријемо темеље на којима писац заснива употребу глаголских облика и у осталим сегментима. Поред поменуте анализе, у обзир ћемо узети и нејезичке елементе на које смо у претходним поглављима указивали, а који су имали утицаја на формирање Божовићевог стила⁹¹. Запажање Милке Ивић да књижевници у своје дијалоге уносе, између осталог, и дијалекат, како би „што верније дочарали животну стварност у својим делима“ (према: Ковачевић 2016: 18), биће потврђено и на примеру Божовићевих прозних остварења. Код Григорија Божовића се, скоро без изузетка, дијалозима приближава тематика, исликава се карактер људи из краја о коме пише, а посебно се, како време показује и како ће време тек посведочити, чувају и откривају специфичности одређеног народног говора. С. Тежак у свом раду *Дијалекти и књижевни језик* износи мишљење да су Матош, Крлежа, Сремац, Војновић, Станковић и Кочић учврстили место и доказали вредност дијалекатском дијалогу (1997: 18). У прилог овој тврдњи, он још наводи и речи Иве Андрића да дијалекатска поезија може да покаже сву разноликост лепоте књижевног језика и „корисну дивергенцију његових способности“ (в. Тежак 1997: 17). Без сумње се оваквим поетолошким поступком доприноси очувању свих вредности српских народних говора и указује се на изузетно језичко богатство које је постојало и у тренутку забележено, а које са сигурношћу ишчезава доласком нових генерација. Секундарна вредност употребе дијалекатског дијалога огледа се у карактеризацији ликова са психолошког, социолошког и културолошког аспекта. Користити се дијалектом у стварању уметничког дела доприноси вишеструким вредностима самог књижевног текста, где дијалекатске секвенце могу раслојавати сам текст и притом указивати на разноликост народних говора, на њихов утицај на књижевноуметнички стил и значај, као и на две различите улоге – књижевног језика и језика књижевности. Истраживање језика писца, према речима Милоша Ковачевића, треба да обухвати два аспекта језичких јединица, лингвистички и књижевно-стилистички, „јер је свака анализа структуре језичких јединица у књижевном тексту испразна, несврхисходна ако се у обзир не узима њихова умјетничка функција, односно свака је анализа умјетничке функције језичких јединица незамислива ако се у обзир не узму њихове структурне карактеристике“ (2016: 24). Анализа језичких јединица, које су у фокусу нашег истраживања, биће вршена, пре свега, на лингвистичком, али и на стилистичком плану, у мери коју диктирају стилистички маркирани сегменти ексерпираних грађе. Тежња да се обухвате оба аспекта произилази управо из залагања еминентних стручњака за структурисање интегралне стилистике, која изучава стилематичност стилема, али и стилогеност стилема и нестилема (в. Ковачевић 2016: 23–24).

Истраживања Ибарског Колашина са етнолошког и лингвистичког аспекта започета су педесетих година XX века. Такође, бројна је и историјска и етнографска литература чији је предмет анализе област Ибарског Колашина.⁹² О карактеристикама говора поменутог ареала постоји неколико студија⁹³, као и једна монографија – *Говор Ибарског Колашина*

⁹⁰ „Зато се и може рећи да је добар део наше реалистичке књижевности, шире познат под именом српска регионалистичка проза, настојао да из једне особене просторно-временске перспективе прикаже социјално-политичку стварност живота делова српског народа а то није могао да оствари без коришћења локалних говорних карактеристика“ (Микић 2008: 57).

⁹¹ „У синтакси, најчешће несвесно, писац се држи оних узора на којима је одгајивана његова књижевна култура, уколико не изграђује у том смислу свој оригинални стил који може да иде и до манирсања“ (Грицкат 1954: 15).

⁹² О бројности и разноликости литературе о Ибарском Колашину, видети: С. Бојовић (2012) – *Библиографија Ибарског Колашина*; као и студију М. Лутовца (1954) – *Ибарски Колашин: антропогеографска истраживања*.

⁹³ Барјактаревић 1973; М. Божовић 1997, 1998.

Маринка Божовића (1998). У наставку рада изложићемо научне закључке аутора који су изучавали говор Ибарског Колашина и овај идиом у контексту зетско-сјеничког дијалекта уопште, јер се идиоми са двојном заменом јата (ијекавско-екавски) везују за оближње ијекавске (в. П. Ивић, према: Реметић 2017: 94). Пружање увида у преглед досадашњих лингвистичких резултата омогући ће нам позиционирање говора Ибарског Колашина⁹⁴ у дијалекатском систему зетско-сјеничког дијалекта, осврт на спорна питања сврставања овог говора у поменути дијалекат, као и приказ теоријско-методолошког приступа у поменутим истраживањима. Кроз преглед литературе, фокус наше пажње биће посебно усмерен на критеријум замене јата, као црте која ће указати на диференцијалне карактеристике овог дијалекта. Као критеријум који се „високо рангира“ у класификацији наших дијалеката (Ивић 2009: 49), биће примењен у анализи ексцерпираних грађа, те ће бити указано на појаве везане и карактеристичне за ареал Ибарског Колашина. Анализа рефлекса јата у грађи ексцерпираној из приповедака и путописа из Ибарског Колашина представљаће прилог ближој реконструкцији стања говора овог ареала из периода када је настајало књижевно дело Григорија Божовића, дакле са почетка XX века. Примери са свим вредностима дугог и кратког јата који се јављају у овом идиому издвојени су из управног говора Божовићевих ликова. У обзир су узимани само књижевни ликови који су представници говора Ибарског Колашина.

Науци су од средине XX века доступне и две етнографске студије, једна Милисаву Лутовца (1954), док је друга, аутора Благоја Божовића, објављена 1997. године. *Ибарски Колашин* Милисаву Лутовца значајно је дело антропогеографских испитивања и представља полазну тачку истраживања свих области овога краја. У својој етнографској студији *Народни живот у Ибарском Колашину* ни Благоје Божовић не доноси конкретна лингвистичка сазнања, али је на терену записао велики број колашинских народних умотворина, које могу бити извор неких будућих лингвистичких истраживања.

Први прилог познавању основних одлика говора Ибарског Колашина доноси нам студија *Пресек развоја говорних особина Ибарског Колашина* Данила Барјактаревевића. Аутора ове студије стога можемо назвати пиониром истраживачке делатности говора Ибарског Колашина, јер је 1973. године први објавио рад о појединим говорним особинама овог идиома. Он наводи да су се у периоду од XVIII до XX века чувале говорне особине оних крајева из којих су дошли досељеници, али да се после балканских ратова ситуација мења, те да су говорници овог краја постајали отворенији за новине проистекле из различитих околности – посредством књиге, школовања. У његовом раду извршена је класификација донесених говорних особина према пореклу носилаца. Данило Барјактаревевић тако говори о особинама из архаичнијих зона⁹⁵, о особинама из средњих зона⁹⁶ и о онима из прогресивнијих зона⁹⁷. Обиле података односи се на морфолошке карактеристике, на прозодијски систем, затим на природу гласа јат. Са тим у вези, аутор наводи и особине које су биле доминантне у говорној зони Ибарског Колашина у периоду када је истраживање вршено, где закључује да није најподесније овај говор сврстати у зетско-сјенички дијалекат, већ га треба означити као „прелазну зону ијекавско-екавског типа“ (Барјактаревевић 1973: 258).

Када пише о рефлексима јата који се срећу на подручју Ибарског Колашина, Барјактаревевић закључује присутност двоструког рефлекса. Наиме, исти рефлекси *ие*, *ије*, *је* трагови су говорних особина досељеника из најархаичније и најпрогресивније зоне, док се као последица уноса говорних особина из тзв. средње зоне јавља замена кратког јата рефлексом *е* (Барјактаревевић 1973: 253). У својој студији о дијалектолошким истраживањима

⁹⁴ Границе ареала изнете су у поглављу о географском положају Ибарског Колашина.

⁹⁵ Особине из Пипера, Куча, Бјелопавлића и Роваца (Барјактаревевић 1973: 250).

⁹⁶ Особине из Бихора, Пештери и Штавице (Барјактаревевић 1973: 250).

⁹⁷ Особине из морачког региона, црногорског Колашина, Дробњака и околине Никшића (Барјактаревевић 1973: 251).

српских говора Косова и Метохије, Павле Ивић напомиње да су радови Данила Барјактаровића о говорима ове покрајине „веома употребљиви као обавештење о говорима, али не искључују потребу подробнијег истраживања“ (Ивић 2018***: 115).

У вези са ијекавско-екавским говорима, „ситуацију не рашчишћава ни констатација Маринка Божовића да у Рибарићу и околним селима, дакле на делу подручја које је обухватио и Барјактаревећ, 'однос *e* према *ије* код муслимана иде у прилог првом, поготову код млађих особа (2/3 : 1/3)“ (Ивић 2009: 59). Комплекснију и целовитију слику особина говора Ибарског Колашина доноси монографија Маринка Божовића. *Говор Ибарског Колашина* (1998) представља свеобухватнији прилог познавању фонетике, морфологије, синтаксе и лексике Ибарског Колашина. Маринко Божовић у својој монографији закључује да би прикладнији назив за овај говорни тип био зетско-рашки (рашко-зетски); извештава нас о троакценатском систему (ă, â, á), са напоменом да краткоузлазни није присутан у овом говору, односно да се факултативно врло ретко јавља, дужина се чува испред акцента, те да је краткосилазни прешао са ултимае, док се дугосилазни може наћи у тој позицији; информише нас о вокализацији полугласника, о сажимању вокала *a* и *o* у *o*; затим износи податке о рефлексу јата; информише о постојању гласова *з', с', s*; о непознавању гласа *x*; даје податке о неким основним морфолошким одликама – именице мушког рода типа Пѐро, мењају се по промени Пѐро – Пѐра, чување енклитичких облика *ни, ви, не, ве*, наставак *-ија* у генитиву множине придевских заменица, инфинитив се чује са и без *-и*, имперфекат се чува, као и аорист (Божовић 1998: 189–193).

У оквиру поглавља о фонетици, Маринко Божовић је посебну пажњу посветио рефлексу јата у говору Ибарског Колашина. Како се наше истраживање у овом поглављу заснива управо на критеријуму замене јата, у наставку рада изложићемо закључке до којих је Божовић дошао, како бисмо стекли увид о степену истражености затеченог стања у тренутку када је истраживање рађено (1975–1980) (Божовић 1998: 36). Напомиње се да се на овом терену укрштају особине донете из Црне Горе и са Косова и Метохије, где су код говорника архаичне и најпрогресивније зоне присутни исти рефлекси јата – *ие, ије, је*, док је говорницима средње зоне својствен рефлекс кратког јата *e*. Ова Божовићева тврдња истоветна је закључку до кога је знатно раније дошао Данило Барјактаревећ, а који смо изнели у претходном делу текста. Божовић сматра да, у том преклапању различитих рефлекса, постоји тенденција ка чешћој употреби рефлекса *e* под утицајем различитих фактора – школе, војске, медија, екавске зоне косовско-ресавског подручја, иако је приметна подједнака употреба рефлекса *ије* и *e* (Божовић 1998: 39). Што се рефлекса *ије/ие* тиче, наводи да се рефлекс *ије* јавља уколико је „под акцентом први слог рефлекса“ и то код досељеника из Никшића и црногорског Колашина, док се исти тај рефлекс чује као дифтоншка група *ие* уколико се тај слог не налази под акцентом. Према речима Маринка Божовића, рефлекс *e* као основна вредност јата јавља се у многим позицијама, као што су позиције иза ликвида *p, l*; иза лабијала *b, n, m*; иза сонаната *v, n*; иза дентала *d, t, z, s, ц*; иза префикса *пре-*, али се код именица образованих од глаголског дела са префиксом *пре-* и код придева изведених од истих именица јављају обе варијанте *пре* и *прије* (Божовић 1998: 37–38). Анализирајући прикупљену грађу, М. Божовић запажа да се рефлекс *је* не јавља иза ликвиде *p*, али се јавља после *l*, као и после дентала *d, t, z, s* када се врши јотовање. Рефлекс *и* забележен је код неких глагола и радних глаголских придева (*вијати, сијати, смијати се; цио, сио, вриво* итд.). У прилог тврдњи да се говор Ибарског Колашина налази на прелазу ијекавско-екавског типа и да је приметна скоро подједнака употреба рефлекса *ије* и *e*, Божовић врши класификацију позиција у којима се јављају двоструки рефлекси: иза сугласника *p, l, сонаната m, n, v* и дентала *d, t, z, s, ц* (Божовић 1998: 39–40).

Годину дана пре штампања поменуте монографије објављена је студија Маринка Божовића *Рефлекси јата у говору Ибарског Колашина* (1997). Божовић износи опажања и закључке до којих је дошао, те одређује говор Колашинаца као „ијекавско-екавску форму“, јер су уочљиве и особине карактеристичне за зетске говоре, као што је замена другог јата

рефлексом *ије*, али и оне својствене екавским говорима – замена кратког јата рефлексом *е*. Оваква репартиција јата утиче на сложеност ситуације у смислу преплитања и преклапања рефлекса *ие*, *ије*, *је*, са једне, и *е*, са друге стране. На основу свог истраживања, Божовић закључује да је рефлекс дугог јата *ије* фреквентнији и сачуван у говору потомака досељеника у планинским селима (ређе се јављају исти примери са рефлексом *е*), док је генерално код млађих особа присутан исти рефлекс *е*. Међутим, и код рефлекса *е* од кратког јата видљиви су ијекавски трагови као резултати јотовања. Главна и диференцијална карактеристика овог говора у односу на друге ијекавске идиоме, како наводи Божовић, јесте доследна замена кратког јата рефлексом *е* иза лабијала *б*, *п*, *в*, иза ликвиде *л*, и недоследна замена иза дентала *д*, *т*, *з*, *с* (1997: 134). На крају свог реферата М. Божовић предлаже да се овај идиом убудуће именује као рашко-зетски, односно зетско-рашки (Божовић 1997: 135).

У студији *Дијалектолошка истраживања српских говора Косова и Метохије*, Павле Ивић износи закључак да је на северу покрајине, односно у Ибарском Колашину, заступљен „ијекавски говор црногорског типа“ (2018***: 112), што имплицира тезу да су у одређеном периоду, највероватније у првим деценијама XVIII века, екавски говори староседеоца ове покрајине почели да се мешају са досељеничким ијекавским говорима. О ијекавској подлози говора Ибарског Колашина речено је још: „Штокавци јекавци с непренесеном акцентуацијом из источне и јужне Црне Горе населили су се у селу Пероји код Пуле у Истри и појавили су се распршени на многим местима у Србији, најчешће се стапајући с месним становништвом и напуштајући свој говор. Само по изузетку њихови потомци данас говоре дијалектом предака. Такав је случај на пример у Ибарском Колашину, као и у Петровом Селу код Кладова, где су Црногорци досељени тек у XIX веку“ (П. Ивић 2018*: 369–370).

У последњој класификацији српских дијалеката (*Српски дијалекти и њихова класификација*), Павле Ивић разграничава зетско-сјенички дијалекат на три поддијалекта, и област Ибарског Колашина сврстава у трећи, североисточни поддијалекат: „ијекавско-екавски говори с акцентуацијом дефинисаном под 2⁹⁸ (белопољски крај с обе стране Лима и низ Лим до границе Србије и преко ње све до околине Бродарева, Пештер, сјеничка, новопазарска и тутинска околина, делови поречја горњег тока Ибра, слив горњег тока Студенице)“ (2009: 49).

Након прегледа досадашњих проучавања и увида поменутих истраживача у стање замене јата на простору Ибарског Колашина, у даљем тексту биће реконструисано стање овог говора из периода Божовићевог стварања. На основу расположиве грађе ексцерпираних из књиге *Мој дивни Колашин* (2019), кроз призму рефлекса јата настојимо да укажемо на основу Божовићевог дијалекатског израза. Иако на први поглед можда није прозирна наша намера, не узимамо случајно замену јата као основни критеријум овог дела истраживања. Поменути критеријум у дијалектологији јесте један од два битна класификациона критеријума (в. П. Ивић 2001: 74) на основу кога се одређује припадност одређеној групи говора, односно одређеном дијалекту. Будући да је наша језичка грађа књижевни текст, немогуће је одредити тип говора на основу другог критеријума – прозодијског критеријума (акцентуације). У овом делу докторске дисертације стога ћемо пажњу посветити наизглед периферном питању замене јата⁹⁹, а које ће заправо указати на основу наше анализе – на тип дијалекатске подлоге у сегментима дијалекатске грађе коју истражујемо. Поред значаја за историјску дијалектологију на који смо управо указали, оваква врста анализе битно упућује и

⁹⁸ („с узлазним акцентима у претпоследњем слогу пред кратким последњим“) (Ивић 2009:49).

⁹⁹ „Разлике у замени јата могу се лако ухватити и описати, па их је стога свесна и најшира публика, утолико пре што се баш по овој црти разликују и наречја књижевног језика. Врло важну улогу игра и то што се замена јата, за разлику од акцентуације, огледа и у обичном писму. Тај факат чини је не само упадљивијом за публику већ и подеснијом за историјску дијалектологију, која на основу писаних споменика изводи закључке о некадашњој дијалекатској слици. Због свега тога све досадашње поделе узимају замену јата за основни критеријум.“ (П. Ивић 2001: 83)

на језички феномен који је заједнички дијалекатским деловима Божовићевог књижевног текста и Божовићевог матерњег дијалекта из периода у коме је писац стварао (на шта смо упутили у претходним редовима). Такође, на основу резултата овог дела истраживања могуће је указати на једну од диференцијалних црта различитих наративних слојева у књижевним текстовима које анализирамо.

Григорије Божовић је писац који је стварао у периоду већ успостављених норми српског књижевног језика. Како се писци друге половине XIX века опредељују за нека одступања од нормативних узуса користећи језичке јединице које су утицале на ширину и слободу изражавања песничке мисли, та традиција бива настављена и у каснијем добу. У путописима и приповеткама из Ибарског Колашина присутна је лексика карактеристична управо за тај говор. Поред савремених израза, писац ствара и приближава стварност коју описује дијалектизмима и локализмима, али и формама које данас, у истом том окружењу, представљају архаизме. Апсолутна слобода у избору поментух језичких јединица утиче на естетску вредност самог дела, али не доприноси само вредностима на уметничком плану, већ и на лингвистичком. Записи које нам писци остављају могу бити богати извори различитих језичких проучавања. Суд о књижевно-уметничкој вредности прозе Григорија Божовића већ су дали многи књижевни критичари и усагласили се у одавању признања нашем значајном писцу. Међутим, његов књижевни опус може бити значајан и са лексиколошког, дијалектолошког, синтаксичког аспекта... Лексика Григорија Божовића ексцерпирана је за издаву *Речника српскохрватског књижевног и народног језика* (РСАНУ)¹⁰⁰, а реченице из његових прозних остварења послужиле су као примери општих одлика сложене реченице у *Синтакси сложене реченице у савременом српском језику* (у редакцији Предрага Пипера)¹⁰¹. Како ће се кроз анализу ексцерпираних лексичке грађе видети, у основи пишчевог израза јесте екавица, али се у управном говору својих ликова он користи ијекавским (јекавским) изговором на позицијама карактеристичним за идиом краја из кога и сам Божовић потиче.

Досадашњи преглед литературе о говору Ибарског Колашина, са посебним освртом на делове студија и чланака који се односе на рефлексе јата, омогућио нам је увид у степен истражености његових основних вредности. Како су досадашња проучавања показала, основна вредност дугог јата у говору Ибарског Колашина јесте двострука – *ије*, *е*. У двосложном рефлексу *ије*, сугласник *ј* у зависности од прозодијске вредности слога, не чује се у изговору када се слог рефлекса не налази под акцентом (Божовић 1998: 37), те се као варијанта јавља и дифтоншка група *ие*. Указано је на то да различита репартиција овог вокала зависи преваходно од порекла становништва Ибарског Колашина, а не од његовог позиционирања. Како је већинско становништво ових крајева дошло из ијекавских крајева, Павле Ивић закључује да екавски изговор није могао бити унет споља (Ивић 2009: 59). И Маринко Божовић записује да су рефлeksi јата *ие*, *ије*, *је* карактеристични за представнике архаичне зоне (Божовић 1998: 36). Међутим, у грађи прикупљеној за ово истраживање показује се да овако доследно разграничену употребну вредност рефлекса јата не можемо применити на управном говору Божовићевих ликова, већ можемо указати на учесталост или мању фреквенцију одређених рефлекса који се јављају. Такође, нису ексцерпирани примери са *ие*, јер је у питању писани текст, те је немогуће забележити јачину изговора сугласника *ј*.

Код Григорија Божовића потврђена је употреба рефлекса дугог јата *ије* у следећим примерима:

¹⁰⁰ *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, Београд: САНУ: Институт за српски језик САНУ, 1959–2019.

¹⁰¹ П. Пипер (2018): „Опште одлике сложене реченице“, стр. 5–32; „Напоредносложене реченице“, стр. 35–85; „Реченице са просторном клаузом“, стр. 365–383, у: *Синтакса сложене реченице у савременом српском језику*, Нови Сад: Матица српска; Београд: Институт за српски језик САНУ.

а) под акцентом силазне интонације:

бијела, бијели, бијелим, бијелих, бијелијем, бијелога, бијесом, вијек, вријећао, гријех, гријеси, гријешио, двије, дијели, дијелите, ждријебе, клијет, клијети, лијек, лијепо, лијена, лијепе, лијепој, лијети, лијепога, мијењају, прије, пријети, пријетиши, пријетио, ријечи, свијест, свијет, слијепо, смије, смијем, смијеш, смијемо, смијех, смијешно, смијао, смијали, тијело, тијесно;

б) под акцентом узлазне интонације:

бијесна, биједу, вијекова, вијеку, вријеме, вијенац, дијете, млијeko, пијевац, промијенило, цијело, обијелим, расцијепите, ријека, свијетло, свијећу, свијећом, сиједе (косе, власи), увриједио;

в) под неакцентованом дужином:

вавијек, довијека, дослије, заповијед, заповиједај, заповиједам, заповиједајте, заповиједи, заповијест, заповијећено, измијешало, испроповиједај, колијевка, навијек, најприје, напријед, обијесне, огријеши, окријени, послије, погријеши, приповиједај, сагријеши, умријети, устријелила;

Поред ијекавске форме наведених речи, пронађени су екавски дублети само код пет лексема: *грех, време, напред, досле, после*. Ијекавски облици *гријех, напријед* и *послије* фреквентнији су у односу на екавске варијанте, док се екавски облици *време* и *досле* чешће јављају у односу на ијекавске. И без икаквих статистичких анализа, евидентно је на основу бројности ијекавских облика речи да је, у сваком случају, веће присуство ијекавског рефлекса дугог јата.

Кратко јат у говору Ибарског Колашина дистрибуира се у основној вредности рефлекса *е*, али и у вредности рефлекса *је*, што је, ипак, условљено позицијом и контактом са одређеним консонантима. У таквим околностима долази до јекавског јотовања тих сугласника. У ексцерпираној грађи из Божовићевих приповедака и путописних записа из Ибарског Колашина забележени су следећи облици лексема са јекавским јотовањем¹⁰²:

а) јекавско јотовање консонанта Т:

*ћера, ћерај, ћерају, ћераше;
ишћерате;
наћерао;
оћерао;
поћера, поћерам, поћерасмо;
проћерам, проћерујемо;
шћела, шћеднеи, шћаше.*

б) јекавско јотовање консонанта Д:

*ђецо, ћететом, ћетињити, ћетињу, ћечурлију;
ћед, ћеде, ћедо, ћедови, праћед, праћеди;
ћевр;*

¹⁰² Јашовић (2016: 414) такође указује да примерима са јотовањем поменутих дентала „Божовић маркира ликове са простора зетско-рашког дијалекатског говора“.

ђевојка, ђевојачко, ђевојчуре;
виђети, виђу, виђех, виђе, виђесмо, виђеше, виђели, виђећеш, виђеће, виђећемо;
извиђети;
без књиге и виђела, ново виђело;
гђе, ђе, другђе, ђеђе, негђе, ниђе, нигђе, овђе, онђе;
кад гођ, ко гођ, колико гођ, докле гођ, ђе гођ, што гођ;
пођекад.

в) јекавско јотовање консонанта Л:

љепота, љепше, најљепша; Љепојевих
кољено;
хљоб, хљобац.

г) јекавско јотовање консонанта С:

шљеме и *кољено* проклети, под овим *шљеменом* чађавим, под твојијем *шљеменом*;
ђе се *шљегну* четири нахије.

Уколико узмемо у обзир само две особености овог идиома које су очигледне у ексцерпираној грађи, а то су велики број лексема са јекавском заменом јата, који је у додиру са поменутиим консонантима условио њихово јотовање, и скоро подједнаку употребу књижевног и дијалекатског облика 1. лица јединине презента *видим* (13) – *виђу* (14)¹⁰³, потврђује се да овај говорни тип спада у оне дијалекте где су промене везане за јекавско јотовање захватиле највише консонаната (Ивић 2009: 46).

Рефлекс *је* јавља се доследно у кратким слоговима иза:

а) дентала *с*:

осјетио, осјетиш, осјећам, осјећао;
сједим, сједнеш, сједи, сједни, сјео, сјести, засјела;
сјети, сјетила, досјетила;
бесједим, сјекира, сјетна, сусједи.

б) лабијала *п, б, м, в*:

запјевао, запјевамо, отпјевала, опјева, пјевала, пјевам, пјевамо, пјеваће, пјесма,
пјесме, пјесмама, пјешачим, пјешачимо;
бјеше, бјегао, бјежати, бјежи, бјежим, бјежимо, бјежите, бјелосветске, добјегнем,
побјегао, побјегох, побјегоше, побјегло, побјеже, објесим, објесићу;
мјере, мјесец, мјесечник, мјесечно, мјесто, мјесто (уместо), мјешине, помјерити,
премјестити, смјештају;
вјера, вјеран, вјеровали, вјеровао, вјеровање, вјеровати, вјеруј, вјерујем, вјерујући,
вјетар, вјетрови, вјетру, вјенчала, вјенчавао, вјешам, вјешала, вјештица, вјештице,
завјет, завјета, изневјеримо, невјера, невјеран, невјерни, невјерство, повјеровати,
полувјера, полувјерац, полувјерци, полувјерцима, полувјеро, човјек.

¹⁰³ Паралелна употреба облика са наставком *-м* и са наставком *-у* јавља се и у говору Бјелопавлића (Ћупић 1977: 89). Исто је и у *Ускочком говору* (Станић 1997: 236).

У грађи коју смо издвојили за потребе овог истраживања, двојност рефлекса примећена је код лексеме *човек*, с тим што је облик *човјек* учесталији – јавља се у преко тридесет примера, док је екавска варијанта употребљена у десетак реченица. Маринко Божовић пак наводи да се у све четири зоне јавља екавски рефлекс јата иза сонанта *в* (1998: 37). Осим примера са јекавским јотовањем (иза *л, д, т, з, с*), М. Божовић не наводи у којим се још позицијама јавља *је* као рефлекс.

Рефлекс кратког јата у слоговима којима претходи сугласник *р* забележен је са *е* у прози Григорија Божовића, као и иначе у говорима зетско-сјеничког дијалекта. Примери са доследном екавском заменом су:

времена, грешан, грешна, грешни, грешине, грешницу, крепах, треба, црепуљу.

Као изузетак, рефлекс *је* иза групе сугласника, од којих је последњи сугласник *р*, појављује се само у два примера *грјехота* и *грјешан*, и то само у једној реченици, али се, као што смо већ и навели, јављају примери са екавском заменом јата (2 : 1). Јекавска замена јата у овој позицији не уклапа се у општу слику зетско-сјеничких говора са доследном заменом кратког јата иза сугласника *р*. Као још један изузетак, пронађене су и лексеме *кријепост*, *кријени се*.

Кратко јат у префиксу *пре-* дало је рефлекс *е*:

без пребола болује, преварили, преварити, преварих, превели, прекрстим, прекрстимо, прекрстити.

Облик *превара* са екавском заменом кратког јата није забележен, али се зато у једној реченици јавља – „Али кад си већ учинио *пријевару*...“ (Божовић 2017: 133).

Рефлекс јата у поменутом префиксу под дужином дало је *ије*: *пријекор*, на *пријекладу*.

Предлог *преко* доследно се јавља са екавском заменом кратког јата, као и предлог *пред*:

пред тобом, преда мном, пред којима, пред свијема овијем образима, пред очи, пред црквом...

Префикс *при-* забележен је у следећим примерима, што јасно упућује на то да је сачуван у говору Ибарског Колашина. Према речима Раде Стијовић, јасна диференцијација префикса *прѣ-* и *при-* указује да се говор укалапа у „општу слику југоисточних ијекавских говора“ (Стијовић 2007: 48).

привриједити, привући, привео, припазиш, причекај, причекајте, причекни, прилијепила.

Вокал *и* као рефлекс јата налази се у следећим позицијама:

а) јат испред *ј*: *огрије, огријало, расијане, смијао, смијали, смије, угриј, угријати, угријасмо;*

б) јат испред *о (<л)*: *дио, донио, волио, желио, живио, зажелио, оджелио, однио, пожелио, понио, умио, хтио, цио.*

Осим ових позиција, пронађене су лексеме у којима јат прелази у *и* испред *љ*, где је заправо забележено јекавско јотовање алвеолара *л*:

биљег, биљежар, биљежиш, убиљежи.

У књижевном тексту Григорија Божовића, који нам је послужио као грађа за наше истраживање, нису пронађене форме наведених лексема са екавском заменом јата. Долазимо до закључка да је у поменутиим позицијама у говору Ибарског Колашина доследна замена јата вокалом *и*. Једини пример који се јавља у дублету јесте *донио* (5) : *донео* (3).

Овај део истраживања указује на различите рефлексе јата који се могу наћи у облицима претериталних глаголских облика у језику Божовићевих јунака, и тиме нам осветљава њихову дијалекатску маркираност. Како је данас у говору Ибарског Колашина чешћа употреба рефлекса *е*, а под утицајем оних фактора (образовања, медија, контаката са екавским подручјем) о којима је већ било речи на почетку рада, значај овог дела нашег истраживања огледа се у класификацији и сачуваности стања овог народног говора у једном периоду, а захвалност дугујемо управо нашем писцу Григорију Божовићу.

3.2. О књижевном језику и језику књижевности.

Значај проучавања језика књижевних дела Григорија Божовића

У поглављу посвећеном животу и делу Григорија Божовића приказали смо о каквом је писцу и културном раднику реч. О величини и значају његовог стваралаштва говорили су махом књижевни критичари, историчари књижевности, па и лингвисти (од Ј. Скерлића, С. Винавера, М. Богдановића, П. Палавестре, Г. Тешића, А. Јовановића, М. Јевтовића, Д. Бојовића, Ј. Ахметагић, М. Ковачевића и многих других¹⁰⁴). У појединим радовима указивано је и на значај његовог опуса са становишта етнографских истраживања. Писци документарних путописа поред личних импресија и размишљања излажу и историјске чињенице, приказују људе и њихове обичаје. Григорије Божовић као путописац и приповедач иде корак даље у исписивању страница посвећеним описима Косова, Метохије и Старе Србије, и документарним поступком уводи догађаје чији је сведок био, имена људи са којима је био у контакту, топониме са којима се на тим путовањима сусретао итд. Захваљујући његовим путописно-репортерским записима и приповедној прози, ми смо у стању да, на одређени начин, реконструирамо многе језичке сегменте. „Књижевни аналитичари и писци су језичко-стилски идиом Божовићевих приповедака и путописа истицали и означавали као драгоцен прилог како језичком благу српског језика, тако књижевном језику и изразу“ (Јевтовић 2005: 221). Такође, у науци налазимо потврду да је језик Григорија Божовића одраз лексичког богатства традиције, као и да се у његовим делима налазе истинска сведочанства дијалекатских језичких идиома (Радовић Тешић 2015: 473–474).

Када је реч о проучавању језика књижевних дела Г. Божовића, најбројнији су радови који се баве специфичном лексиком у његовој прози, а последњих година пажња је посвећена и специфичној употреби глаголских облика¹⁰⁵. О вредностима и богатству језика књижевних дела овог писца говори и чињеница да је његово књижевно дело један од извора

¹⁰⁴ Видети *Библиографију радова о Григорију Божовићу* (2016).

¹⁰⁵ Видети поглавље о досадашњим проучавањима језика Григорија Божовића.

ексцерпције грађе за састављање Речника САНУ (1959–2019), а реченице из његових прозних остварења послужиле су као примери општих одлика сложене реченице у *Синтакси сложене реченице у савременом српском језику* (2018).

О питању књижевног језика и језика књижевности писано је у нашој литератури, још од А. Белића (1951), преко М. Ивић, П. Ивића и др., иако је питање отворено још почетком XIX века у виду Вукове борбе за увођење народног језика у књижевност. У новијој литератури, М. Ковачевић (2016, 2019а/б) је са лингвостилистичког аспекта јасно указао на диференцијалност и међуоднос ова два типа језика, те указује да је први Љ. Јонке (1952) указао на „стилске диференцијације језика“ код нас и „одшкринуо поље истраживања функционалности стилске раслојености књижевног језика, дајући језику књижевности у оквиру књижевног језика статус само једног од функционалних стилова“ (Ковачевић 2016: 17–18). Аутор констатује: „језик књижевности и/или поетски језик и јесте интегрални дио књижевног језика, његова посебна манифестација, посебан функционални стил“ (Исто: 26).

О потреби да се опише језик Г. Божовића скоро једногласно је указивала књижевна критика, јер то је „огњени језик *душа нетакнутих*“ (М. Пешић, у: Јевтовић 2004: 103). Божовић је у своје књижевне текстове пажљиво, верно и аутентично уносио језичке елементе са дијалекатском подлогом. Узимајући у обзир компетенције самог аутора као матерњег говорника идиома Ибарског Колашина, затим његов примарни задатак као путописца да, поред верног преношења догађаја, он „својим јунацима често задржава и имена која они носе у животу, и да прича тачно оно што се збило и што је сам видео“ (М. Кашанин, у: Јевтовић 2004: 14), настојимо да покажемо да је целокупна вредност његовог књижевног дела много већа од књижевноуметничке. Драгоценост се огледа у њему као „историјском хроничару, чувару народног језика, народних обичаја, и светиња“ (М. Јанковић, у: Јевтовић 2004: 34). Чак и када пише о крајевима из друге дијалекатске зоне¹⁰⁶, Божовић верно уноси дијалекатске елементе као елементе дате језичке слике света осликавајући реално материју о којој пише. Његов осећај, пре свега, да перципира у говору карактеристичне јединице, да их забележи и опише, проистиче и из његове професионалне компетенције.

На аутентичност дијалекатске подлоге одређених делова (углавном управног говора) књижевног текста Г. Божовића указивали су скоро сви проучаваоци језика његових приповедака и путописа (Д. Јовић 1992: 9–10; М. Јевтовић 2005: 221; М. Божовић 2006: 30; М. Ковачевић 2006: 88–89; М. Радовић Тешић 2015: 473–474; Г. Јашовић 2016: 411), а много пре њих и књижевни критичари (М. Јанковић, Ј. Грубић, В. Велмар-Јанковић, М. Пешић, В. Божовић, у: Јевтовић 2004: 34, 60, 91, 103, 127, 176).

Д. Јовић, узимајући у обзир пишчево образовање, констатује да се његов језик заснива на књижевном стандарду (1992: 9, 14), али да се, кад год је то потребно¹⁰⁷, користи дијалектом (1992: 10). М. Јевтовић, који је први докторирао на књижевном делу Г. Божовића, упућује на оцене књижевних критичара који су „лексику и језичко-стилски идиом Божовићевих приповедака и путописа наглашено истицали и означавали као издашан и драгоцен прилог како језичком благу српског народа, тако књижевном језику и изразу“ (2005: 221). Анализирајући причу *Први пут у Новом Пазару*, М. Ковачевић закључује да је управни говор дијалекатски обојен, за разлику од пишчевог говора – „Све то показује да је писац строго водио рачуна о функционалности стилској раслојености текста приче“ (2006:

¹⁰⁶ Видети нпр. испитану лексику коју је прикупио и у својим путописима сачувао Григорије Божовић о традиционалном поимању одевања и неговања спољашњег у источнохерцеговачкој дијалекатској зони, у: Ј. Бојовић 2020а.

¹⁰⁷ „Функција дијалекатског је тачно омеђена и служи му за карактеризацију ликова, уз то, да истакне и сву њихову оригиналност и индивидуалност“ (Јовић 1992: 10). Нешто касније, то примећује и М. Божовић: „У тежњи да буде аутентичан, писац портретише ликове помоћу језика“ (2006: 27), као и: „Божовић је писање чистим народним језиком и уопште писање сматрао као отпор туђину и као одбрану националног идентитета“ (Исто).

89). Као што смо видели у прегледу литературе, највише пажње посвећено је лексици у Божовићевом књижевном делу, али и када су анализирани други граматички слојеви, аутори су долазили до закључака да Божовићеви текстови пружају разноврсни дијалекатски материјал „којим се служе Божовићеви књижевни ликови, али се њима служи и сам писац у казивањима у којима говори у првом лицу“ (Јашовић 2016: 411). Напоследку наводимо и потврде М. Божовића, као компетентног говорника истог идиома (матерњег дијалекта Г. Божовића) – говора Ибарског (Старог) Колашина. Аутор, наиме, истиче да је језик Григорија Божовића „језик из Старог Колашина, са његовим фонетским, морфолошким, синтаксичким и лексичким особеностима“ (М. Божовић 2006: 30). Главни задатак наше дисертације јесте да управо укажемо колико се синтаксичке прилике из домена употребе претериталних глаголских облика у језику Г. Божовића подударају са онима у дијалекту. Свакако полазимо од наведених тврдњи и скоро једногласног става истраживача да „Приповетке Григорија Божовића представљају особену ризницу богатог народног говора из времена прошлог и времена ауторовог“ (М. Божовић 2006: 29).

У причама и путописним записима из Ибарског Колашина Григорија Божовића разликујемо две форме текста, које су диференцијалне по многим обележјима. Поред ортографске дистинкције, управни и ауторски говор разликују се и по различитим рефлексима јата. Наиме, управни говор ликова из Ибарског Колашина, који је матерњи дијалекат писца, у многим сегментима представља аутентичну дијалекатску грађу с почетка прошлог века. Из ексцерпираних грађе, може се закључити да је управни говор углавном ијекавски¹⁰⁸, док се екавски рефлекси јављају у мањој мери. Како се у дијалектолошкој литератури говор Ибарског Колашина сврстава у говоре ијекавско-екавског типа (П. Ивић 2009: 49; 2018***: 112; М. Божовић 2005: 205; 2016: 397), сматрамо да се под утицајем одређених спољашњих фактора говор временом више екавизирао, па је данас ситуација умногоме другачија, те само код старијих становника (углавном у сеоским срединама), можемо чути и ијекавске облике речи. За разлику од управног говора ликова, ауторски говор одликује се екавском заменом јата. На основу расположиве грађе, примећено је да постоји очигледна разлика између ауторског говора као књижевног језика и управног говора ликова као дијалекатског језика. Дијалекатском подлогом управног говора писац доприноси карактеризацији својих ликова, а овај стилистички поступак данас је још значајнији за многе истраживаче како књижевног језика тако и језика књижевности.¹⁰⁹ С друге стране, писци дијалектом као језиком књижевности износе сва језичка богатства које оно поседује и остављају нам неизбрисива сведочанства о томе. Говорећи о употреби дијалектата у српској књижевности, Р. Микић напомиње да „не уведе писци у своја дела дијалекатске облике да би пркосили језичкој норми, да би исказивали оданост нечему што је локално већ они то чине по дубљем налогу уметности која, будући да је језичка у самој својој основи, мора да посегне и за оним облицима који не припадају књижевном језику али су саставни део језика књижевности“ (2008: 76).

М. Ковачевић у својим стилистичким радовима, анализирајући с језичко-стилског аспекта углавном прозна дела наше књижевности, говори о стилском поступку пререгистрације – „пререгистрација функционалних стилова, подстилова, жанрова или њихових елемената представља заправо белетризацију („покњижевање“) некњижевних елемената или поступака“ (2019в: 143). Г. Божовић овим стилским поступком инкорпорира дијалекат у свој књижевноуметнички текст, те као резултат добијамо специфичан језик књижевности. Посредно, преко туђег говора чија је подлога дијалекатска – честом употребом

¹⁰⁸ Видети претходни одељак о говору Ибарског Колашина.

¹⁰⁹ „Успоредо с тиме и насупрот томе јављају се подржаватељи и обожаватељи дијалекталне књижевности почевши од И. Андрића, који сматра да дијалектална поезија »не само да није штетна по јединство и снагу књижевног заједничког нам језика, него још може да нам покаже сву разноликост његове љепоте и корисну дивергенцију његових способности« (Тежак 1997: 17).

глаголских облика (пре свега, имперфекта и имперфекатског плусквамперфекта) чија је употреба у већој мери редукована у књижевном језику, Г. Божовић „надограђује“ књижевни језик.¹¹⁰ Поред аориста, који је још увек жива категорија у неким дијалектима и у књижевном језику, имперфекат¹¹¹ и имперфекатски плусквамперфекат јесу стилске доминанте језика Г. Божовића и дијалекатски су маркиране. Ове синтаксичке категорије су део његовог језичког осећања, те се писац њима служи у прецизном диференцирању прошлих радњи.

Поред тога, као специфичност језика књижевности Г. Божовића издвајамо и појаву слободног неуправног говора, типа говора који је најчешће у 3. лицу, али су присутна нека обележја управног говора, као што је „емоционална маркираност исказа лика“ (Катнић-Бакаршић 1999: 40). Овим поступком писац доприноси естетској вредности језичких јединица којима ствара. Поједини аутори сматрају да је форма слободног неуправног говора чак и експресивнија од форме управног говора:

„будући да је он “ефикаснији и ефектнији у преношењу афективности чак и од управног говора” (Вулетић 1976: 195). Стилогеност овог облика туђег говора почива на двојности – он је писан у трећем лицу, а преноси афективност која иначе долази само у управном говору, односно у говору у првом лицу. Ова двојност, односно својеврсно истовремено формално присуство трећег лица и прикривеног, а опет имплицитно присутнога првога лица као говорника, и увјетује стилогеност слободнога неуправног говора“ (Катнић-Бакаршић 2018: 338).

Такође, чести су микродискурси у којима је на снази хомодијегетичко приповедање где је наратор и лик приповедних ситуација, тј. догађаја (Принс 2011: 69).

Р. Микић, у свом тексту *Књижевни језик и језик књижевности*, осврће се на стваралаштво Зарије Поповића, Анђелка Крстића и Григорија Божовића, те о Божовићу закључује да „је он свој приповедни свет сместио у Македонију, на просторе Косова и Метохије и што је изабрао да као писац сведочи о једном важном тренутку у животу нашег народа, што, другим речима, значи да је његово дело важан допринос морфологији наше културе“ (2008: 63). Поред још једне афирмативне оцене о значају књижевног опуса Г. Божовића, о његовом језику истиче: „И Анђелко Крстић и Григорије Божовић за обликовање својих дела користе један у свему особен језик који према нормама књижевног језика успоставља посебан однос. Суштина тог односа се може једноставно приказати – књижевни језик није њима довољан да кажу оно што желе“ (Исто: 63–64).

С обзиром на то да су дијалекти изразито богат извор проучавања многих језичких појава, њихово изучавање свакако доприноси свеобухватнијој дескрипцији система који се анализира. И зато је значајно укључити у лингвостилистичку анализу све типове текстова, јер се тиме „употпуњује знање о језичком систему у целини, па и о самој језичкој делатности“ (Катнић-Бакаршић 1999: 15). Углавном, када се говори о језику дијалекатске књижевности (са лингвистичког становишта истраживања), шира читалачка публика првенствено мисли на дела С. Сремца (Пецо 1995, Јерковић 2005, Јовановић 2007, Марковић 2012), Б. Станковића (Стевановић 1977, Томић 2013, Марковић 2014), Д. Михаиловића (Јовић 1985; Милорадовић 1996, Милорадовић 2008), а овим радом желимо да укажемо да су

¹¹⁰ М. Ковачевић (2019б: 62) сматра да се језик књижевност ствара различитим начинима надградње књижевног језика: „1) употребом некњижевних језика у управном говору ради језичке карактеризације лика; 2) честом употребом граматичких облика који су у књижевном језику (врло) ријетки али нормативно (не)спорни (нпр. потенцијала другог, имперфеката, плусквамперфекта, глаголског прилога прошлог), 3) употребом слободног неуправног говора као типа преношења туђег говора карактеристичног једино за језик књижевности“.

¹¹¹ Имперфекат је „због своје изразите стилистичке обојености, маргинална категорија, искључена из већине оних комуникационих подручја која су обухваћена језичким стандардом“ (М. Ивић 1965: 6).

и простор и говор Ибарског Колашина¹¹² сачувани и документовани захваљујући књижевном перу Г. Божовића. Иако је Божовићев књижевни опус који анализирамо само у сегментима дијалекатски обојен, не треба занемарити да и овакав поступак инкорпорирања дијалекта у књижевни израз постаје део пишчеве поетике, и самим тим, Г. Божовића треба посматрати и као дијалекатског писца. Г. Божовић је у свет књижевности увео крај о коме се до тог тренутка није писало, те се и у томе огледа његов значај. „Наравно, функција дијалекатске књижевности не мора бити искључиво подривачка у односу на традиционалне књижевне структуре, па се као један од њених честих генератора показује и снажна тежња писаца са тла периферних дијалеката да конзервирају језичко стање које се неповратно брише пред снажним ударом књижевног језика и његовим моћним инструментима – образовном систему и масовним медијима“ (Милановић 2008: 43–44). Како је у питању идиом који није много истраживан¹¹³ у нашој дијалектолошкој литератури, поготово не са синтаксо-семантичког становишта, за разлику од неких других дијалекатских формација, истраживања наше грађе још више добија на значају. Како говор Ибарског Колашина спецификује двострука замена јата (замена дугог јата рефлексом *ије* и замена кратког јата рефлексом *е*), овај идиом се придружује суседној сродној дијалекатској формацији (ијекавском дијалекту), тј. зетско-сјеничком дијалекту.¹¹⁴ Овим радом приближићемо прилике у говору Ибарског Колашина тог периода и посредно осветлити место овог идиома у дијалекатском систему зетско-сјеничког дијалекта. Такође, резултати ће допринети и сагледавању глаголских облика за исказивање прошлих радњи у српском књижевном језику, са освртом и на стилистички аспект анализе у деловима у којима је неопходан, с обзиром на врсту текста која је књижевноуметничка¹¹⁵, а и микродискурсима са дијалекатском подлогом својствена је стилистичка маркираност.

¹¹² Р. Микић указује на значај локалних говора у управном говору књижевних дела, те издваја Божовићев значај који премашује уметничке оквире (Микић 2008: 63).

¹¹³ Када су у питању дијалекти српског језика на тлу Косова и Метохије, највише су испитани косовско-ресавски и призренско-јужноморавски као аутохтони дијалекти косовско-метохијских простора. Видети: П. Ивић 2018***: 111–122, Станковић 2002: 251–259; Милорадовић 2004: 125–134.

¹¹⁴ „Постухумно објављена Ивићева студија доноси и неке новине у номенклатури и класификацији српских дијалекатских јединица. (...) враћен је Белићев термин зетско-сјенички дијалект, јер се показало да сјенички крај нема новију акцентуацију. Да се класификација не би компликовала, говори са незамењеним јатом везују се за сродне екавске, док се идоми са двојном заменом јата (ијекавско-екавски) везују за оближње ијекавске“ (Реметић 2017: 94).

¹¹⁵ Предмет оваквих анализа могу бити и друге лингвистичке јединице, као нпр. заменички прилози који се јављају у различитим формама у зависности од стандарднојезичке или дијалекатске употребе (в. Шћепановић 2019а). Такође видети: Ратковић 2006/2007.

IV. СИНТАКСА ПРЕТЕРИТАЛНИХ ОБЛИКА

(на примеру грађе путописа и приповедака из Ибарског Колашина Григорија Божовића)

И поред више објављених монографских публикација о синтакси падежа у различитим дијалектима, и даље је у науци присутно мишљење о недовољној истражености тог дела дијалекатске синтаксе.¹¹⁶ У области синтаксе глагола у одређеним штокавским говорима српског језика, објављена је само једна монографија. Синтаксичка проблематика, дакле, није била примарна сфера проучавања у српској дијалектологији (ни у балканистици) (в. Милорадовић 2003: 29). Поред поменутих чињеница, непостојање јединственог теоријско-методолошког приступа у овим истраживањима представља отежавајућу околност истраживачима. Ослањајући се на методолошке приступе еманентних стручњака у овим областима, до методолошког решења дошли смо укрштањем традиционалног синтаксичког приступа и оних приступа установљених у новије време.

Из досадашњих испитавања употребе претериталних облика у стандардном језику, као и из дијалектолошких истраживања зетско-сјеничких говора, долази се до закључка да се, пре свега, имперфекат врло ретко употребљава (у појединим народним говорима само од одређених глагола или у упитним реченицама). Када је у питању аорист, примећено је да, иако није у већој мери фреквентан као неутрални претеритални облик перфекат, ипак се употребљава за шире семантичко нијансирање прошлих радњи. Такође, поједини истраживачи су мишљења да је и плусквамперфекат у фази ишчезавања (поготову његова морфолошка форма са имперфектом помоћног глагола), док су други у својим истраживањима плусквамперфекат истицали као живу категорију у српском језику. Зато је значајно проучавати грађу језика писаца, поготово оних чији књижевни израз богат лексичким, синтаксичким јединицама, оних писаца у чијем завичајном говору постоји језичко осећање нијансирања имперфекатских и других прошлих радњи, и у коме се огледа богатство српског језика. Стога ћемо прво кренути од анализе глаголског облика скоро ишчезлог¹¹⁷ из употребе савремених говорника српског језика – од имперфекта. Потом ћемо пажњу усмерити на анализу аориста, па плусквамперфекта, и на крају, на анализу основног, немаркираног глаголског облика за исказивање прошлости – на испитивање перфекта.

У дисертацији настојимо да представимо саоднос Божовићеве језичке грађе и дијалекатске грађе. Потврде из зетско-сјеничког дијалекта тражићемо првенствено у раније прикупљеној и сачуваној грађи, како би приказивање особености употреба глаголских облика било веродостојније у погледу временске категорије, поред заједничке просторне категорије у нашој интеракцији писац – истраживач. Такође, потврде ће бити навођене и из теоријских појашњења синтаксичких прилика у одређеним народним говорима (у говорима Ибарског Колашина, Тутина, Новог Пазара и Сјенице, у источноцрногорским говорима, у говору Бјелопавлића, у староцрногорским средњокатунским и љешанским говорима, у мрковићком и црмничком говору). У закључцима које изводимо, увек имамо на уму „немогућност уочавања и постављања тачних граница између књижевне употребе глаголских облика и оних дијалекатских наноса у изразу једног писца“ (Грицкат 1954: 13). Одређене семантичко-прагматичке црте осветљаваћемо и са стилистичког аспекта, у примерима који захтевају овакав приступ. Како тема нашег рада није примарно стилистичка, комплетнији стилистички приступ може бити тема неког другог рада и будућих истраживања.

¹¹⁶ Видети поглавље о досадашњим проучавањима.

¹¹⁷ „У савременом језику, аорист по правилу веома жив – што се за имперфекат, сигурно, не би могло рећи“ (Радовановић 1974: 209).

4.1. Имперфекат

У сербокроатистичкој литератури јављала су се опречна мишљења приликом примењивања различитих критеријума у описивању синтаксичко-семантичких вредности имперфекта. И када су ти критеријуми донекле били усаглашени, опет су одступања била присутна у дефинисању карактеристичних црта овог глаголског облика. Са становишта дијалектологије, посебно се издвајају ретке студије о имперфекту чији су аутори изворни говорници дијалеката у којима је имперфекат фреквентан у употреби. Чињеница је да поменути временски глаголски облик не поседује некадашњу употребну вредност у претериталном систему савременог српског језика, а поставља се питање колико га чувају и поједини говори¹¹⁸, јер је од првих истраживања¹¹⁹ прошао скоро цео век. Као основна темпорална карактеристика, имперфекту се у литератури приписује исказивање „прошле несвршене радње у њихову трајању“ (Танасић 2005: 430). У овоме су донекле сагласни скоро сви истраживачи, међутим, различито се интерпретира имперфекатска употреба кроз примену критеријума индикатив / релатив, као и његове одлике у светлу синтаксичко-прагматичких аспеката поводом одређености, трајања и напоредности имперфекатске радње. М. Ивић у студији *Систем личних глаголских облика за обележавање времена у српскохрватском језику* упућује на питања која су недовољно разјашњена у почетним истраживањима – о односу аориста и имперфекта, о посебној примени критеријума индикатив / релатив на имперфекат, о семантичком моменту „доживљености“, као и о напоредности имперфекатске радње са неком другом прошлом радњом. Она даље указује на адекватне методе којима би се сумње могле отклонити – „да би се дошло до правог одговора на ова питања, потребно је посматрати конкретне појаве у њиховој међусобној повезаности, тј. одредити их као специфичне јединице једног јединственог система“ (Ивић 1958: 139). Као најцеловитије и најпотпуније истраживање издваја се истраживање Ј. Вуковића, који је овом глаголском облику, све до данас, посветио највише пажње, од своје докторске дисертације *Говор Пиве и Дробњака* (1938/39) до *Синтаксе глагола* (1967)¹²⁰. У односу на моменат говора и у односу на употребу осталих временских облика, Ј. Вуковић је разграничио семантичке вредности имперфекта, те је у односу према садашњости издвојио имперфекат за блиску прошлост, имперфекат за мало даљу и удаљенију прошлост, имперфекат за даљу и далеку прошлост и имперфекат за неодређену прошлост.¹²¹ Кроз призму семантичких нијанси, издваја и модалну употребу имперфекта када се радње исказане овим обликом односе на садашњост. Аутор је студиозно указао на све семантичке специфичности имперфекатске

¹¹⁸ Скоро да се не употребљава у говорима Војводине (Јерковић 1990: 152), у шумадијско-војвођанским је сведен на мали број употреба (Пецо 1998: 64), а чува се у „бокељским, црногорским и још само неким суседним од оних говора који улазе у ширу основицу књижевног језика“ (Стевановић 1953/54: 39), односно учесталост употребе везана је за „ијекавска говорна подручја зетскога и источнохерцеговачког говорног типа“ (Пецо 1998: 72).

¹¹⁹ О имперфекту види: Стојићевић 1951; Белић 1926; 1938; Сладојевић 1953/54; Мусић 1925/26; Стевановић 1953/54; 1989; Ивић 1953/54; М. Ивић 1958; Маретић 1963; Вуковић 1967; Станојчић и Поповић 2000; Танасић 2005.

¹²⁰ Ј. Вуковић се у приступу изучавања имперфекта критички осврће на дотадашње постигнуте резултате у нашој литератури, који се, поред имперфекта, односе и на синтаксичке вредности аориста. У својим студијама, полемишући са актуелним ставовима, издваја неколико битних момената – спорних тачака – проблематику везану за категорије индикатива, релатива и модалних значења, „афективну“ природу поменутих претериталних облика, упућује на јасну диференцијацију аориста имперфективних глагола и имперфекта, на напоредност са другом радњом и истицање трајања радње исказане имперфектом као опште или секундарне вредности итд. Његов допринос огледа се и у врло прецизној синтаксо-семантичкој класификацији употребе имперфекта у односу на „моменат говора говорног лица, по обухватању говорне ситуације и по односу на употребу осталих временских облика“ (Вуковић 1967: 108). Такође, посебно указује на семантички моменат доживљености прошле радње кроз употребу имперфекта и аориста, постављајући нацрте у испитивању овог проблема.

¹²¹ Детаљније о томе у Вуковић 1967: 107–246.

радње. А када су у питању ситуације карактеристичне и за друге претериталне облике, различитим методама диференцирао је имперфекатске особености од осталих. Своје тврдње Ј. Вуковић углавном потврђује кроз примере из *Горског вијенца* или Вукових прича, док на поједине употребе имперфекта указује дијалекатском грађом из своје студије о говору Пиве и Дробњака. Што се тиче сврставања имперфекта у категорије индикатива и релатива, Ј. Вуковић инсистира само на релативској употреби овог глаголског облика. Увидом у изучавања овог глаголског облика предочавамо да је првенствено А. Белић писао о обема категоријама употребе, напомињући чешћу употребу у синтаксичком релативу (Белић 1926: 117). Након тога су и А. Стојићевић, као и П. Сладојевић имперфекту приписивали обе категорије, али П. Сладојевић опет детерминише релативску употребу као чешћу (Сладојевић 1953/54: 220). Б. Милетић¹²² и М. Стевановић¹²³ међу првима изражавају сумњу у постојање индикативне употребе када је реч о имперфекту, у сагласју са мишљењем Ј. Вуковића – „релативски карактер имперфекта, ја, као што сам и пре напомињао, заснивам на његовим извесне мере презентским својствима, која он нарочито у нашем језику показује у свим својим употребама, било да је његова радња временски одређена или не, било да је његова радња напоредна другој или не, било да означава даљу или далеку субјективну (и несубјективну кад се и у њој преноси) прошлост или не“ (Вуковић 1967: 211). М. Стевановић, подржавајући Вуковићев став изречен у студији о говору Пиве и Дробњака, залаже се за искључиво релативску употребу имперфекта – „радња у имперфекту временски се не одређује према тренутку говора говорног лица“, стога „синтаксички није индикативно време“ (1953: 66, в. Стевановић 1986: 660). Указујући на овај проблем, П. Ивић констатује да су и примери из говора Галипољских Срба у релативу (1953/54: 234). Међутим, С. Танасић у *Синтакси савременог српског језика*, позивајући се на раније истраживање К. Милошевић (1977), потврђује да се имперфекат, ипак, употребљава и релативно и индикативно (Танасић 2005: 432). Уколико се пак осврнемо на употребу имперфекта у француском језику и на његов статус у савременој литератури, видећемо да се овом времену приписује релативна употреба, „што значи да он референцијалну тачку тражи у претходном контексту, а добија је или од неког другог прошлог времена, или од неког темпоралног адверба“ (Станојевић, Ашић 2008: 79).

Како се данас у стандардном српском језику, па и у многим народним говорима имперфекат готово и не употребљава, о карактеристикама овог претериталног глаголског облика сазнајемо из стручне литературе из периода када је у појединим говорима имперфекат био у чешћој употреби. И тада су многим лингвистима као извор на коме су се истраживања спроводила послужила књижевноуметничка дела у којима су се могли наћи облици имперфекта, поред, наравно, грађе из народних говора. Језичка грађа коју анализирамо, како бисмо дошли до одређених закључака, састоји се од управног говора и наративних делова књижевног опуса Григорија Божовића. Поред говорног језика крајева који чувају имперфекат у свом језичком осећању и који је најподеснији за сигурне констатације, показало се битним за потпуније закључке испитати и језик писаца тих крајева, а поготову јер се ради о скоро ишчезлом глаголском облику. С обзиром на то да се ради о врло специфичном претериталном облику, маркираном са више аспеката, некада је његова употреба у књижевним делима била мотивисана конкретним стилским поступцима. Анализа наше ексцерпираних грађе из прича и путописа из Ибарског Колашина треба да покаже каква је била мотивисаност Г. Божовића за, приметимо, честом употребом имперфекатских облика. При анализи биће узети у обзир сви адекватни лингвистички критеријуми, али и они ванлингвистички, контекстуални, као и стилистички, који ће омогућити да сагледамо аспектуално шири приказ употребе и семантичких црта у профилисању овог претериталног глаголског облика на примерима грађе како из управног говора ликова из Ибарског

¹²² У синтаксичком одељку монографије о црмничком говору (в. Милетић 1940).

¹²³ У истраживању употребе имперфекта у језику П. П. Његоша (в. Стевановић 1953/54).

Колашина, тако и на примерима нараторских, односно пишчевих делова књижевног текста, јер у Божовићевим записима постоји очигледна диференцијација између ове две форме текста. Пре свега, критеријум по коме ће бити класификована ексцерпирана грађа односи се на поделу различитих видова употребе имперфекта у односу на моменат говора коју је извршио Ј. Вуковић (1967: 108–169).¹²⁴ Такође, циљ истраживања је упоредити стање добијено анализом са стањем у суседним говорима зетско-сјеничког дијалекта, те доћи до сазнања колико се употреба имперфекта у језику Г. Божовића базира на дијалекатској подлози говора Ибарског Колашина на почетку XX века или је пак фреквентнија под утицајем неких других фактора. Имперфекат ће, као конкретна појава, бити посматран у његовој повезаности са другим граматичким јединицама и у односу на употребу других глаголских облика, како би се издвојио као аутономна јединица система коме припада.

Претходна истраживања наративних глаголских облика у језику Г. Божовића показују да је фреквентност претериталних глаголских облика, а посебно доживљених глаголских облика, велика.¹²⁵ Први је на стилистички потенцијал наративних глаголских облика у књижевном тексту Г. Божовића указао М. Ковачевић (2006) и, између осталог, нешто касније записао:

„Кад се (иш)читају приче Григорија Божовића и кад се запитамо о њиховим темељним језичким карактеристикама – без сумње се свакоме читаоцу као готово самоочигледна језичка доминанта наметне употреба глаголских облика – прије свега њихова разноврсност и стилска маркираност. Посебно глаголских облика за изражавање прошлости, што није ни чудо ако се зна да је приповједачка (наративна) употреба глаголских облика управо везана за (ис)казивање догађаја и доживљаја, којима је иманентна компонента претериталности (будући да и догађај и доживљај подразумевају причање о ономе што се догодило, дакле о ономе што је било у прошлости и што у сфери стварности може досезати до садашњости, а тек у сфери нефактивне, фиктивне, претпостављене стварности залазити у будућност)“ (Ковачевић 2016: 374).

У ранијој анализи аориста и имперфекта, на примеру само једне приче *Роб незаробљени*, дошли смо до закључка да „Григорије Божовић употребљава имперфекат углавном ради евоцирања одређених слика из прошлости, а значајно је због њиховог оживљавања и уживљавања у актуелност збивања“, као и „да су представљене ситуације део онога што је приповедач, на неки начин доживео, и у приповедању је присутна тенденција да се актуелност доживљаја што верније прикаже“ (Ј. Бојовић 2016в: 461–462). Ексцерпирањем грађе из збирке *Мој дивни Колашин*¹²⁶ показало се да је Г. Божовић веома често прибегавао употреби имперфекатских облика. На основу издвојене грађе из ових прича и путописа, прво ћемо анализирати употребу имперфекта у управном говору, а потом у деловима који припадају наратору. Резултати би требало да нас доведу до остварења циљева које смо поставили на почетку и да покажу колика је диференцијалност у употреби између ове две форме текста, колико се поклапа са нормом, тј. у којој мери је изражено одступање од уобичајене употребе имперфекта у односу на стандард и у односу на стање у пишчевом дијалекту.

Пре саме анализе наше грађе, осврнућемо се још и на контекстуалне, односно на нејезичке околности које су, сматрамо, од значаја за саму анализу и осветљавање слике

¹²⁴ Наиме, у односу према садашњости, Ј. Вуковић издваја имперфекат за блиску прошлост, имперфекат за мало даљу и удаљенију прошлост, имперфекат за даљу и далеку прошлост и имперфекат за неодређену прошлост. Оваква типизација имперфекатске прошлости најпрецизнија је у досадашњој србистичкој литератури.

¹²⁵ Ковачевић 2006; 2016, Бојовић 2015; 2016, Ракић 2016.

¹²⁶ Божовић 2019.

поднебља и језичке слике света с почетка XX века, када су ови књижевни текстови настали, а у вези су са фреквентношћу имперфекатских и аористних облика у њима и са језичким осећањем писца Г. Божовића.¹²⁷ М. Стевановић износи закључак да се код писаца друге половине XIX века имперфекат често употребљава под утицајем језика народних умотворина, Вуковог и Даничићевог превода Библије, Његошевог, Љубишиног и Мажуранићевог језика.¹²⁸ Дакле, у језику народних умотворина (народних песама, приповедака) из Вукових збирки, насталих углавном у југозападним деловима – у Црној Гори, Боки, Херцеговини и Санцаку, у време њиховог настанка, односно бележења, несумњиво да је имперфекат био у живој употреби, а према речима М. Стевановића, он се и у периоду XX века мање-више употребљавао под утицајем поменутих умотворина и превода Новог завјета (1986: 654). С друге стране, ради паралеле а не поменутих утицаја, проналазимо да је и у делу С. Сремца *Ивкова слава*, објављеном на самом крају XIX века и писаном јужноморавским дијалектом, веома честа фреквенција аориста и имперфекта (Пецо 1995: 257). Л. Лазаревићу се, на пример, као разлог велике употребе ових глаголских облика приписује да је носио „дубоко религиозна осећања, као и високо поштовање не према Вукову делу и Вукову и Даничићеву језику као таквом, већ заправо према религијским списима, то јест конкретно према Светом писму“ (Симић 2018: 26–27). Имперфекат и аорист се употребљавају код војвођанских писаца XVIII и XIX века, али фреквентност није код свих иста, што је донекле условљено и врстом књижевног дела (Јерковић 1991: 111–112). У делима војвођанских писаца (Радичевић, Игњатовић, Атанацковић, Трифковић, Грчић, Даничић, Јакшић, Змај, Даничар) друге половине XIX века, може се рећи да је аорист жива категорија, док се имперфекат у нешто мањој мери употребљава, а њихова употреба тумачена је у контексту утицаја језика усмене народне књижевности (Јерковић 1991: 185–199). А. Пецо долази до закључка да је имперфекат редак у језику неких наших писаца, а да се код Андрића у већој мери може наћи на почетку његовог стваралаштва, док касније махом употребљава само имперфекат глагола *бити* (за 3. лице), као усталом и прота М. Ненадовић, Л. Лазаревић, П. Кочић (Пецо 1998: 62). У делу Б. Радичевића, већа присутност имперфекта тумачи се као утицај народне поезије, Вука и Његоша (Илић 1964: 189, према: Пецо 1998: 62), што је тврдио и Ј. Јерковић. Код Л. Лазаревића приметна је већа употреба 3. лица имперфекта као последица утицаја Вука, Даничића и Његоша (Пецо 1998: 7), док је у књижевном изразу писаца из Црне Горе овај глаголски облик сасвим природан и чест, јер су у тим народним говорима „носили овај облик у својој граматици и он је за њих био само један од глаголских облика чија су семантичка нијансирања врло добро распознавали“ (Пецо 1998: 62).

Оваквим се поређењем може доћи до општих одлика / тенденција у језику одређеног временског периода у одређеним крајевима.¹²⁹ Утицај народне традиције на Г. Божовића¹³⁰,

¹²⁷ О ставовима критичара и историчара књижевности о поменутих утицајима на језик Г. Божовића, видети у поглављу о *Григорију Божовићу* и у потпоглављу *Књижевно дело и његова рецепција*.

¹²⁸ „Наши класични писци, на чијим делима се највише проучавао књижевни језик, облик имперфекта доста су често употребљавали. И то не само Његош, Љубиша, С. Матавуљ, М. Миљанов и други писци који су рођени или су дуго живели у крајевима где је осећање за употребу имперфекта још и данас врло живо, и који су уз то живели у време кад је овај облик и иначе свакако био у широј употреби него што је данас, – већ и многи писци у чијим се срединама у њихово време морао врло ретко употребљавати, или се никако није ни употребљавао. С друге стране, код неких писаца прве половине XIX века који пишу правим народним језиком, имперфекта, тако рећи, никако, или готово никако, и не налазимо. Прота Матија Ненадовић, нпр., родом из ваљевске околине, дакле из једног од крајева који чине најужу основицу нашег књижевног језика, једва да зна за употребу имперфекта; у његовим Мемоарима нашли смо свега неколико примера, и то је више њих од глагола *хтети* и *бити*, од којих се тај облик и сада употребљава у целој овој области, док у говору тога краја нема осећања за значење овога облика других глагола“ (Стевановић 1986: 653).

¹²⁹ Рецимо, као пример заступљености имперфекта и аориста, Б. Вељовић наводи роман који је писан источнохерцеговачким дијалектом у XX веку: „Грађа ексцерпирана из романа *Преображење* поменути претпоставку потврђује. Примери употребе имперфекта и аориста бројни су, а по учесталости, када је барем реч о говору ликована, не заостају за осталим глаголским облицима“ (Вељовић 2015: 163).

међутим, добро се огледа и у самом његовом сведочењу у интервјуу Б. Ћосићу с почетка XX века: „За моје развијање у овом правцу несумњиво је важно место где сам се родио, као и породица у којој сам се родио. Ја сам угледао света на крајњој тачки динарског типа према Југу, у Колашину, који је сав изразит тип, однегован на десетерцу, са богатом усменом литературом, са јужним дијалектом“ (Божовић 2016б: 1504). И Д. Бојовић, у студији о народним певачима Г. Божовића, наглашава поменути утицај као један од примарних:

„Божовић је нарочито истицао значај усмене традиције у завичају. У њему је чуо прве гусларе, надахнуо се епском поезијом, која је пресудно утицала на његову националну свест. Нарочито се сећа оних песама које су „јецале“ за изгубљеним Косовом, и то оних које је слушао још у детињству. То су оне песме, које је у дому његовог оца, прете Вукајла Божовића, певао и Јосиф Јанић из Брњака, један од омиљених Божовићевих гуслара“ (Д. Бојовић 2018: 388).

Половином XX века, М. Лутовац у свом антропогеографском истраживању Ибарског Колашина записује и, такође, сведочи о Колашинцима и колашинском идиому који карактеришу особености језика народних умотворина: „И код њих постоји врло велика љубав за гусле, народну поезију и приповетку. Они те народне умотворине изражавају врло лепим језиком, који има особине и херцеговачких и зетских говора“ (1954: 116), што је потврда Божовићеве реченице: „Основна моја фраза је епска, широка (...)“ (Божовић 2016б: 1508). Дакле, сви наведени подаци указују на очигледну маркираност овог идиома у погледу употребе доживљених глаголских облика, на шта ће бити указано и у дијалектолошкој литератури. Географско порекло путописца¹³¹ (у нашем случају – ареал у коме језичко осећање говорника допушта учесталу употребу доживљених претериталних облика), као нешто предодређено, у координацији са периодом настанка путописа, са пишчевом вокацијом, полазне су тачке од којих треба кренути у анализу.¹³² Већ поменуте студије о фолклору (и другим књижевним формама, лексичкој грађи итд.) у књижевном опусу Г. Божовића, а и обиље мотива из народне традиције по којима је поднебље Ибарског

¹³⁰ О Григорију Божовићу као „епском приповедачу“ видети у потпоглављу *Књижевно дело и његова рецепција*.

¹³¹ У литератури је познато да је поднебље Ибарског Колашина изнедрило изузетне певаче. Преглед истраживања о утицају народне књижевности на дело Г. Божовића видети у: Бојовић – Бојовић 2016б.

„Од песама су се највише истицале епске, поред нешто мало лирских. Новопазарски Санџак је крај у којем има пунога маха епско стваралаштво. Одатле су многи мотиви преношени у друге крајеве, па је и Вук Стефановић Караџић велики број најлепших и најкарактеристичнијих народних песама забележио од неколико певача и гуслара из тог краја. То су Старац Милија и старац Рашко, оба двојица из Колашина. Старац Милија, уз Филипа Вишњића и Тешана Подруговића, најбољи гуслар, рођен је у Старом Колашину, па је за време првог устанка пребегао Карађорђу и живео у пожешкој нахији.“ (Б. Божовић 1997: 59).

У каснијим студијама пак налазимо и следеће мишљење: „Али, треба се подсетити на то да није још разјашњено питање да ли су старци Милија и Рашко, најбољи Вукови певачи с југа, пореклом из Ибарског Колашина или нису...“ (Бован 2005: 163), иако и „Вук Караџић каже да су и Старац Рашко и Старац Милија из Колашина, а тај Стари Колашин једни сматрају Ибарским Колашином, а други Колашином који се сада налази у Црној Гори“ (Бован 2005: 168). Могло би се рећи да дилеме о пореклу нестају, уколико се узме у обзир да се, по Гопчевићу и Цвијићу, топоним Стари Колашин односи на Ибарски Колашин (Лутовац 1954: 62–66). О топониму Колашин, видети и: Ј. Бојовић 2018 (<http://dais.sanu.ac.rs/handle/123456789/6428>).

Новија истраживања, позивајући се на Божовићево сведочење, опет потврђују колашинско порекло: „У разговору са Бранимиром Ћосићем Божовић потенцира Милијино порекло: *Па и сам је гуслар Милија, који је опевао Страхињића Бана, Колашинац* (2016б: 1504). Божовић је приче о Милији могао слушати од свог оца и деде. Још једном он помиње овог чувеног гуслара, у причи *Стари грмен*, сећајући се стихова и ситуације из песме *Бановић Страхиња: О, колико је лепо и тачно нешто слично описао мој Старац Милија, ту из некога оближњег села, помињући њогина Страхињића Бана на Голеч-планини* (1998: 197)“ (Д. Бојовић 2018: 389)

¹³² На овакав приступ изучавању језика писца указали смо на самом почетку поглавља о Григорију Божовићу.

Колашина препознатљиво, чињенице су које нас наводе на закључак да је Г. Божовић све ове елементе пажљиво уносио у свој текст, по свом језичком осећању и свести о територијалној припадности крају „тог жалног и печалног југа“. Потврду овоме налазимо, поред идентичних судова многих критичара, и у једној његовој реченици из интервјуа: „...ви видите да сам поред тога сав за традицију и у традицији. Не волим литературу невезану за народ и крај“ (Божовић 2016б: 1505).

У овом делу анализе ексцерпирани су, на првом месту, делови управног говора који су махом на дијалекту (ради се о говору Ибарског Колашина, чији је изворни говорник Г. Божовић), а након њих, делови ауторског дискурса. Врло је мало издвојених примера употребе имперфекта у управном говору, што је делимично условљено и мањом присутношћу ове форме текста, док наративни делови приповедача обилују поменутиим претериталним обликом. У обзир треба узети све текстуалне форме и анализирати их како би се функционисање глаголског, уопште, језичког система осветлило што потпуније и са свих аспеката. Управни говор у Божовићевим записима ортографски је обележен цртом и умногоме одступа од ауторског говора, што ће се видети кроз даљу анализу, а могло се делимично видети и у поглављу о рефлексу јата у примерима из управног говора аутентичних ликова из Ибарског Колашина. Како смо већ на том месту записали, дијалашке секвенце са дијалекатском подлогом¹³³ поседују вишеструке функције. Поред говорне карактеризације ликова, ови сегменти могу послужити као извор многих етнолингвистичких проучавања.¹³⁴ „Писци из народних говора узимају оно што је оригинално, пошто им је циљ да ликове осликају оним језичким средствима која су типична и најрепрезентативнија за дату говорну заједницу“ (Танасковић 2018: 4–5). Издвојену грађу класификовали смо по узору на поменуту хронолошку поделу Ј. Вуковића у односу на моменат говора (имперфекат за блиску прошлост, имперфекат за мало даљу и удаљенију прошлост, имперфекат за даљу и далеку прошлост и имперфекат за неодређену прошлост). На основу ове поделе, утврдићемо основне синтаксо-семантичке вредности имперфекта, као и оне које долазе до изражаја на ширем дискурзивном плану. Имајући у виду поменуте контекстуалне околности као својеврстан предуслов у истраживању, велику заступљеност овог глаголског облика у свим говорима зетско-сјеничког дијалекта, као и у говору Ибарског Колашина, посматраћемо књижевне јунаке (као и ауторске делове текста) у скоро равноправној улози информатора на основу чијих се примера могу или потврдити постојеће вредности или они могу послужити као додатни елемент у осветљавању неких нових, будућих сазнања. Најважније особености биће (или неће бити) потврђени дијалекатским материјалом, како би се уочиле подударности у употреби овог претерита.

На основу расположиве грађе, примећено је да већину примера употребе имперфекта одликује вршење те радње са радњом која се одвија паралелно. Особеност напоредности имперфекатске радње у ексцерпираној грађи веома долази до изражаја имајући у виду да имперфекат означава процес реализовања радње, те као такав често прелази у категорију стања, дакле, у пратећу квалификативност догађаја о којима се прича, о чему ће бити више речи у анализи која следи. Својство имперфекта да значи радње које су се паралелно одвијале у већини анализираних примера је присутно, а у наставку ћемо навести неколико из приповедака Г. Божовића.

Расположен беше и Војин Ковачевић. Сркуташе лагано добро подримско вино као у својој кући и разговараше са свима, мирно али и на равној нози. (Два чобана, стр. 200)

¹³³ С. Тежак (1997) такође истиче доказану вредност дијалекатског дијалога за психолошку, социолошку, културолошку карактеризацију ликова.

¹³⁴ Видети: Милорадовић 2008.

Напоследку, у гомили златних кафтана, очи застадоше на већ доста седом паши озбиљна лица, у простом свакодневном војничком мундиру. Кола *иђаху* за њим празна, јер он *јежђаше* на белој епирској мазги. *Поздрављаше* руком војску и народ, па се заустави пред хоџама. (*Два падишахова роба*, стр. 34)

Деветогодишњи син веома иматнога Шћепана Јакше из Варага *сеђаше* у хладовини густога јошја са својом другарицом сусетком Гроздом, с којом је и чувао јагњад која се недалеко од њих, јако збијена, *одмараху* и *бректаху* од јулске жеге. (*Мали Кајин*, стр. 352)

Кад сутрадан опрезно и наврх прста *напуштах* собу да га не пробудим, мој Санчо Панса је спавао блажено и задовољно како га никад дотле нисам виђао. (*Заранци мојега Санча Пансе*, стр. 407)

Велики предњи доклат застрвен, и на њему кнез с агама увелико *пијаше* кад поворка стиже и заустави у пену обучене коње. (*Кнез*, стр. 106)

У наведеним примерима, као и у већини оних примера из наше грађе које ћемо наводити у наставку анализе, имперфекат као претеритални глаголски облик којим се исказују прошле радње у самом чину њиховог трајања често испољава значење напоредности са другим догађајима. Имперфектом обележене радње, у претходно наведеним одломцима, имају карактер осликавања претериталне позадине са којом се паралелно одвијају и друге прошле радње исказане имперфектом или перфектом и аористом, као у примерима из прича *Заранци мојега Санча Пансе* и *Кнез*. О напоредности као још једној одлици овог временског глаголског облика, такође, било је речи у србистичкој литератури. Мада, не у толикој мери као о питању синтаксичког индикатива и синтаксичког релатива. Следећи Белићеве ставове о напоредности, М. Стевановић у *Савременом српскохрватском језику* истиче истовременост имперфекатске радње са неком другом прошлом радњом (1986: 656, 658). П. Ивић у галипољском говору констатује да имперфекат може, а и не мора да означава радњу паралелну са неком другом радњом у прошлости, а када је означава обично је детерминисана одређеним адвербом или сам контекст указује на поменуто значење (1953/54: 234). П. Сладојевић, међутим, искључује напоредност као обавезну карактеристику имперфекта. Важно место у испитивањима различитих значења имперфекта у студијама Ј. Вуковић заузима и питање напоредности радње, где он упућује на различите ставове, али закључује да је ова особеност имперфекта „факултативне вредности“ (1967: 185–190).

Својство напоредности прошлих глаголских ситуација потврђено је и кроз дијалекатски материјал:

Вала, кад сам био на Пољану зовнуо сам Данчета из Бабића да каже у Струмце за сахрану једног Јеврема и Данче *беше* на брду иза Бабића, само што сам му ја то казао у томе зовну човек са Лоћа (Брњак, Станићи, у: Мићовић, 67). Наш отац већ *беше* болестан, *не могаше* са осталим те вечери да буде уз мезе и пиће, али је са прозора своје собе задовољан надгледао мобу (Брњак, у: Ковачевић, 25). Она стрвина цијелу ноћ *куњаше* за асталом. *Не могамо* ока да склопимо од њега (Бање, ИК). Кад сам устао, *музаше* краве (ИК, у: Божовић, 110). Тамо ка стадиону *имаше* на једно место, ту кат сам ишла са Сабром (ТНПС, у: Вељовић, 182). Копасмо мало, све песе^ак *испадаше* (МР, у: Вујовић, 330). *Сеђасмо* и *разговарасмо*, докле бану чоак (ЦМ, у: Милетић, 552).

Међутим, иако њихова бројност није велика, има и примера који не поседују својство напоредности радње са неком другом радњом, углавном у ситуацијама када је прошлост неодређена (када је темпорална одређеност индиферентна). Имперфекатске радње у овом случају су издвојене, без ближих и конкретнијих одредби, те је одсутно и својство напоредности. Поред одсуства паралелно означених радњи са прошлом несвршеном радњом,

имперфектом могу бити означене радње сукцесивне у односу на неке друге моменте (Ј. Вуковић (1967: 187) наводи следећи пример: „Кад два зборе штогод на улици, трећи ухо обрне те слуша, па онај час трчи судницима, каже оно што они *збораху*“), па чак може да поседује и плусквамперфекатску вредност (Вуковић 1967: 189–190). У наставку наводимо примере из приповедака Г. Божовића у којима изостаје напоредност радње као примарне особине имперфекта:

Богуна *знадијаше* сасвим добро да је она последња девојка у селу; све су друге само по имену, јер сила Бога није молила. Урањени безочник, митровачки ага, председник општине њихове, где дотле Турчин није засудио, са заповедником жандармеријске станице, не зна се које народности, учинили су гнусне поборе са свима њеним другарицама у селу (*Богунин вир*, стр. 504)

Кад се све око куће смири, ми окружисмо дуги сто. Течин брат Петроније, који *бејаше* и домаћин, скиде с главе шајкачу, изнесе на сто чашу и врч с ракијом, па заповеди да сви одрасли и ожењени мушкарци поседају, а до мене остави слободно место за себе. Затим се вично окрену најстаријем сину, ванредно лепом смеђем бркајлији: (...) (*Женска одмазда*, стр. 245)

– На ноге, кад говориш са царским чиновником, рсузе!...
– Е, нећу, па да ме сад посијечеш!... Доста те и *мољах и дворијак*, па ти нешће... Е, нећу ни ја сад! (*Кнез*, стр. 108)

Кроз Нови Пазар, од самога краја градског, *иђаху* улицом, која је продужење митровачко-сарајевског друма, многи Колашинци. (*Први корак*, стр. 39)

Година *беше* тешка и неродна. И они који су били са земљама, једва *имађаху* жита до Божића. (*Први корак*, стр. 42)

Шта му је, што бежи од добра? Зар он, Крсто Швигов, није врло често, кад је био раздраган, говорио себи да у нахији мајка старијем сину није родила бољег, поноснијег и сложнијег брата? А он, ето, без икакве потребе хоће да се одваја... Дошло му да оплаче да га и пред братом *не беше* стид. (*Народни првак*, стр. 313)

Како је при уочавању ове особености имперфекта битан шири контекст у коме се појављује, из наведених примера постаје јасно да се напоредност не испољава ни у дискурсу нити на ову имперфекатску одлику указује нека адвербијална одредба. У првом примеру (*Богунин вир*, стр. 504), а и у већини наведених, време прошлости обележене имперфектом није експлицитно детерминисано ни на који начин, те је приметно да напоредност прошлих радњи овде није примарна одлика имперфекта. Може се рећи да је у тим примерима вредност имперфекта у функцији обележавања квалификативности и процесуалности реализованих прошлих догађаја, те се напоредност као доминантна карактеристика не испољава. У примеру из управног говора (*Кнез*, стр. 108), с друге стране, имперфектом означена радња одликује се anteriornoшћу у односу на другу прошлу радњу.

Недостатак у проналажењу ове карактеристике имперфекта у дијалекатском материјалу јесте навођење углавном појединачних реченица, те немамо увид у шире језичко окружење које би прецизније указивало на (не)присутност конкретне особености имперфекта. Међутим, у описаним говорима Тутина, Новог Пазара и Сјенице, у говору Бјелопавлића и мрковићком дијалекту, аутори су посебно истицали и појаву одсутности напоредности радњи као примарног својства имперфекта, док смо у говору Ибарског Колашина и источноцрногорским говорима пронашли потврду (иако није експлицитно наведена):

Казиваше ни ђеци све по реду (ИК, у: Божовић, 110). То се звала та тадашња тестера – трба и американка, после изађе нека американка, она *беше* још мало боља, боље *резаше* (Врба, ИК, у: Сикимић, 136). Они сви *имаху* пекаре, ти Бугари тамо у Македонију (ТНПС, у: Вељовић, 184). *Причаше* се да се брзо може завршит рат (ИЦ, у: Стевановић 1933/34: 118). Све гуњину свитну *носаше* (БП, у: Ћупић, 167). Црна Гора *рађаше* турском паром, па послите посече своју пару (МР, у: Вујовић, 331). *Чињеше* велика насиља Аустријанци, траг-и-се ископа. Чуда чињау о(в)удиена турскога рата (ЦМ, у: Милетић, 552).

У наведеним примерима, и у осталој издвојеној грађи Божовићевих путописа, уочено је, дакле, да имперфекат карактерише посматрање прошле радње у процесу вршења, односно трајање. Имперфекатске радње ограниченог трајања нису пронађене, а дужина реализације радње не мора нужно бити маркирана као изразито дуго трајање. Да је посреди радња чије трајање није ни контекстом нити којим другим одредбама ограничено показује следећи пример, као једну од основних диференцијалности имперфекта у односу на аорист (*заустави*) – чија је радња ограничена и представљена као остварена („Кола *иђаху* за њим празна, јер он *јежђаше* на белој епирској мазги. *Поздрављаше* руком војску и народ, па се заустави пред хоџама.“ (Два *падишахова роба*, стр. 34)). С друге стране, имперфекатским облицима *иђаху*, *јежђаше*, *поздрављаше* предочавају се прошле радње у самом процесу њихове реализације са непознатим границама почетка, као и завршетка процеса. На самом почетку истраживања овог временског глаголског облика у нашој литератури, приликом дефинисања синтаксичко-семантичких вредности имперфекта, приписивано му је „појачано истицање“ трајања глаголске радње у прошлости (Белић 1926: 117). Међутим, у каснијем периоду, научници су тврдили да појачано истицање трајања радње не представља основну квалификативну црту приликом описивања синтаксичких вредности имперфекта. Ј. Вуковић напомиње да је супротан став први изнео А. Стојићевевић (1951), коме се придружују и П. Сладојевић, П. Ивић и М. Стевановић, те објашњава: „Контекст је носилац истицања и наглашавања трајања у имперфекатској радњи, кад тога има и колико га има, а ни у ком случају то не припада имперфекту“ (Вуковић 1967: 180). Новину, у смислу концизнијег дефинисања ове синтаксичке карактеристике имперфекта, дао је П. Сладојевић употребивши израз „неограничености“ трајања радње: „Неограниченост радње у имперфекту најтачније ћемо окарактерисати ако кажемо да је то иста онаква неограниченост какву имамо у презенту трајних глагола“, напомињући такође да се не може употребити уз одредбе које би на неки начин поставиле границе радњи (1953/54: 218).

Као специфичност у одређивању семантичких нијанси употребе имперфекта, првенствено треба издвојити категорију доживљености.¹³⁵ У истицању ове особености имперфекта сагласни су скоро сви истраживачи. Уз имперфекат, још само аорист поседује својство изражавања непосредно доживљене прошлости. Ова два претеритална глаголска облика проширују свој домен употребе пружајући могућност разликовања и профилисања прошлих догађаја који су стварно доживљени или се предочавају као такви. Поред оваквог диференцирања, претеритални облици (аорист и имперфекат) маркирани су у односу на перфекат као неутрални временски облик у вези са питањем поменутог семантичког момента (Вуковић 1967: 381). И Ј. Вуковић и М. Ивић говоре о имперфекту као облику који исказује „ретроспективно дочарану прошлост“ и о облику за „доживљену садашњост у прошлости“. Када се узме у обзир да је имперфекат окарактерисан као „врста релативног презента“, онда радњу исказану овим глаголским обликом треба посматрати као процес у току¹³⁶, не као

¹³⁵ „У књижевном језику, тачније речено – у језику уметничке књижевности мање више се све што се излаже у виду нечега што се десило сматра доживљеним“ (М. Стевановић, према: Пецо 1998: 67).

¹³⁶ „Специфична семантика имперфекта одређује му у оквиру система место директног опозита аористу: имперфекат подразумева обавезно радњу у процесу реализације (А /+ /); природа аориста, напротив, поставља као обавезан услов отсуство овакве концепције радње (А /- /)“ (М. Ивић 1958: 144). Поменуто семантичка

одређену целину (која има детерминисан свој почетак и свој крај). У прилог процесуалности и актуелности дешавања иде и морфолшка маркираност глагола (у глаголском облику имперфекта) у виду њихове несвршености. Такође, и П. Ивић у говору Галипољских Срба имперфекту приписује семантички моменат доживљености. М. Стевановић је на примерима стихова из Његошевог *Горског вијенца* уочио да се „имперфектом означавају само радње које су стварно доживљене или се само претстављају као доживљене од говорног лица“ (1953: 66; в. Стевановић 1986: 659). Доживљеност се, као обавезни семантички елемент имперфекта, истиче и у студији П. Сладојевића (1953/54: 220). Такође, и у новијим истраживањима употребе овог глаголског облика истиче се специфичност исказивања значења доживљености – „исказује прошле радње које су или доживљене или их онај ко говори таквима представља“ (Танасић 2005: 430).

На стилистичком плану, ова карактеристика долази до пуног изражаја у наративном дискурсу, где се приповеда о радњама које је приповедач доживео или их предочава као такве. Ради се о емоционално-експресивној функцији поменуте језичке јединице и њеној стилској маркираности, а из приложеног се уочава да су имперфекатски облици у том смислу маркирани и у прози Г. Божовића. Наиме, путописац искључиво пише о стварима које је лично доживео, на путу запазио (или их је неко посведочио као такве) и решио да пренесе својим читаоцима. „Компонента доживљености коју собом носи и јесте разлог што се он и данас употребљава у књижевноуметничком стилу. Ту имперфекат вишеструко доприноси изграђивању стилских ефеката у књижевном делу“ (Танасић 2005: 433). У прилог општој сфери доживљености писане речи Г. Божовића истичемо и одломке ауторских дидаскалија из неуправног говора:

Ето, на оваквом месту и под оваквим погодбама стижем да узем перо у руке и да своје утиске с пута метнем на хартију. Било и ово прво писмо... Не знам како ћу да почнем и одакле. Тешко се савлађујем и још мучније сналазим. Две најјаче слике с пута душмански се боре у мени; два најзаобљенија утиска воде крваву борбу у мојој свести. (*Лице и наличје*, стр. 476)

Сећам се као кроз сан, само онај чије се слике опет до гроба не заборављају.

Довела ме мајка у ујчевину. У нека брда, која су била за мене врло далеко од нашега села. У један склоп клети и сламних кривача, који је више личио на какав заселак но на једну домаћинску кућу. (*Јутро мојега прадеда*, стр. 297)

После труднога путовања потражио сам ово место да средим своје белешке за наредна писма, која ће после овога доћи на ред. Управо, да овако скрајнут – проверим поново и смирим своје утиске. Јер су они многобројнији од часака проведених на путу и неимоверно бржи од коњића који ме је кроз каменито и шумовито беспуће носио највећом могућом брзином санџачкога путовања. (*Лице и наличје*, стр. 474)

Потврду доживљености имперфектом исказаних радњи проналазимо у свим истраженим говорима зетско-сјеничког дијалекта:

Заједно са Ратком, Миљом и Миром сам се враћао. Упртили нешто ствари, ноћ нас сустиже изнад Витакове, *беше* мразно, дах нам се испред лица ледио. (...) Цичи ветар кроз изручани кров и *беше* нам у њој слаба заштита (Брњак, у: Ковачевић, 37–38). Зидам кућу, па ми *требаше* још грађе (ИК, у: Божовић, 110). Јуче сам је звала, недоступна *беше* (ТНПС, у: Вељовић, 173) Све нас *сабијау* у једну појату (БП, у: Ћупић, 167). *Не мога(х)* више ђавољом

спецификација карактеристична је и за имперфективни презент у својој примарној употреби: „Имперфекат и имперфективни презент имају додирне тачке по томе што обележавају радње у развоју“ (Вуковић 1967: 240).

(ИЦ, у: Стевановић, 118). Не пођосмо Ске^адром, но *бесмо* Баром (МР, у: Вујовић, 330). *Мољасмо*-га за-онога ђетића, ма не-шће (ЦМ, у: Милетић, 551).

Имперфекат је у наративном дискурсу маркиран доживљеношћу и литерарношћу. М. Ковачевић истиче нешто што је истицао и на својим предавањима говорећи о стилу Божовиће прозе, а то је: „Имперфекат, сам или као компонента плусквамперфеката, готово да се данас и не употребљава ни у једном од функционалних стилова изван књижевноумјетничког. А и у књижевноумјетничком је тематски условљен: везан за изражавање и опонашање „библијског“ стила“ (Ковачевић 2019г: 169). Ми бисмо, ипак, поред „библијске“ подлоге, још једном указали на „епску“ подлогу употребе имперфекта код Г. Божовића, која је у складу са његовим причама епских димензија. Поред тога што за појаву овог глаголског облика постоји упориште у народном говору краја из кога писац потиче, историјски контекст, мотиви и јунаци, а све преко језика, јесу оно што је од Г. Божовића створило „епског приповедача“¹³⁷, поред епских узора уз које се формирао. У прилог поменутих подлогама употребе имперфекатских облика код Г. Божовића, можемо констатовати да је, поред тога што је територијално условљена, она свој ослонац налази управо у оним нејезичким околностима о којима је било речи на почетку – у различитим утицајима на сазревање као писца, те наводимо и цитат о гуслару Јосифу Јанићу из Брњака (из Ибарског Колашина), кога је Божовић у детињству слушао и са којим се често сусретао – „Говори крупно и брзо, а једним дивним језиком којим још ретко ко говори у Колашину: речник му је онај из Вукове Збирке и Даничићеве Библије“ (Божовић 2016б: 33). Користећи овај глаголски облик, Божовић у први план истиче наративни микродискурс као доживљај. Инсистира се на што сликовитијем описивању и приближавању наративних целина као приче и кроз приповедање.¹³⁸ Учесталом употребом доприноси формирању сопственог стила у коме имперфекат добија статус стилске доминанте, коју бисмо могли означити и стилемом¹³⁹ Божовићевог језика. Са којим год обликом да се јавља у свом синтаксичком окружењу, имперфекат је централни облик који поставља опште оквире приповести и, притом, његова је улога стилски експресивна уколико се сагледа стање употребе у савременом српском језику.

„Нема сумње да и овај процес извесног сужавања употребе аориста и имперфекта показује да аорист и имперфекат са својим синтаксичким особинама служе и као стилска категорија да просто глаголске радње учине очигледнијим и зато дају стилу живост, одражавају више покрета у радњи и стил чине динамичнијим. Они неће бити тако обични у стилу мирнога причања, чисто епског излагања догађаја, као у изразу који хоће да поремети обичан ток излагања. Зато, наравно, нису обични у интелектуалној реченици, у интелектуалном стилу, али њих тражи емоционалан израз. И зато је њихово право место у уметничком књижевном стварању, онако како им је место у народној песми и приповеци и у обичној говорној пракси“ (Вуковић 1967: 24).

¹³⁷ Још тридесетих година XX века о епској обојености Божовићевог стваралаштва писали су Д. Недељковић, потом С. Чаковски, Б. Кнежевић, К. Љумовић (видети у: Јевтовић 2004).

¹³⁸ „Štaviše, priča i pripovedanje mogli bi se smatrati dvema metonimijama teksta, od kojih prva evocira kroz svoj narativni sadržaj, a druga kroz njegovo proizvođenje“ (Rimon-Kenan 2007: 12).

Ј. Вуковић у *Синтакси глагола* напомиње да је у упоредној граматици индоевропских језика имперфекат био облик причања и описивања (сликовитијег причања уопште) (1967: 243).

¹³⁹ Уколико узмемо у обзир да је употреба имперфекта фреквентнија у појединим дијалектима, као што је случај са зетско-сјеничким дијалектом, онда бисмо експресивну функцију имперфекта у текстовима Г. Божовића могли означити као карактеристику стила и одступања од стања у савременом српском језику – дијалекатску подлогу употребе имперфекта. Са друге стране, употреба имперфекта утиче на наддијалекатски карактер Божовићевог језика, јер писац није користио глаголски облик ван система глаголских облика српског језика и ван нормираних узуса.

Имперфекат је, дакле, претеритални глаголски облик који се увек јавља од несвршених глагола и означава радњу неограниченог трајања, односно радњу у самом њеном процесу, а која је притом и непосредно доживљена, док није увек нужно напоредна са неком другом прошлом радњом. Овим обликом исказују се како референцијалне, тако и неререференцијалне прошле радње, што ће се најбоље осветлити и потврдити детаљном класификацијом и анализом имперфекатских облика која следи. Наиме, имперфектом се обележавају референцијалне радње везане за један моменат или временски одсек, а то се у ексцерпираној грађи из збирке *Мој дивни Колашин* најбоље уочава у примерима са адвербима који упућују на конкретну темпоралну детерминисаност (*јутрос, синоћ, јуче, у недељу, тога дана увече, тада* итд.). У књижевној грађи Г. Божовића многобројни су примери и неререференцијалних имперфекатских радњи, а оне упућују на вршење које се одвија у низу временских периода.¹⁴⁰ Такви примери су они који су на неки начин обележени итеративношћу – прилошким одредбама (*често, вазда, сваког дана, по старој навици* итд.), контекстом, односно итеративном семантиком самог глагола.

С обзиром на специфичност „ситуационог контекста“¹⁴¹, а и на мањи број ексцерпираних облика имперфекта, примери који би означавали радњу блиске прошлости нису пронађени у примерима наше грађе. Имперфекат за мало даљу и удаљенију прошлост односи се на прошлост која није повезана са садашњим тренутком и уз који не би могао стајати темпорални адverb *сад / малопре*, већ је на временској линији потребно ближе одредити догађај прилошким одредбама типа: *јутрос, синоћ, јуче, пре неки дан, у недељу, летос, јесенас, лани, пре две године*, или је потребно то учинити на основу контекста (Вуковић 1967: 143–144). Ради се, дакле, о прошлим догађајима које је говорно лице доживело, те их предочава као такве, и који немају додирних тачака са тренутком у којем се саопштава о њима. Оно што представља константу у одређивању синтаксо-семантичких карактеристика, како за даљу, тако и за удаљенију прошлост, јесте да „је свуда једнако временски одређена, у погледу трајања и погледу напоредности са другим радњама“ (Вуковић 1967: 144). Примере овако одређене прошлости пронашли смо у управном говору из прича *Рако Козаревац* и *Брат*:

– Заиста, откуда ти овце?

– Али да ником не казујете...

– Опет да лаже?!...

– А?... Отиднем код Салка Црнишанина, поведем га у Сјеничку нахију, те *поћерасмо* грдне овце. Ово је мој дио. А велика је прпа била. Један је наш друг погинуо, један... (*Рако Козаревац*, стр. 130)

– (...) Прије десет дана сви наши сишли у поље на рад. Остали само нас двојица да чувамо окутњице и воће. Не лези нечастиви, његова крава уђе у мој кукуруз. Потекох да је изагнам и ударим је јаче. Он маљем *побијаше* неко коље. И не знам како би, тек ми манито приђе, шкргутну зубима и обори оним маљем. Без ријечи ме тукао док ми је све од лубине одвојио (...) (*Брат*, стр. 271)

У првом примеру – на основу ширег контекста, а у другом – прилошком синтагмом одређен је положај имперфектом означене претериталне радње на временској линији.

¹⁴⁰ В. Танасић 2005: 347–348.

¹⁴¹ О дистинкцији ситуационог контекста, в. Милорадовић 2008. Не ради се, дакле, о класичном теренском запису, већ о деловима књижевног текста, те није увек могуће доћи до одређених семантичких момената који захтевају специфичну комуникативну ситуацију. За тип имперфекта који означава радње блиске прошлости, неопходно је створити услове непосредне повезаности са садашњим тренутком.

Доживљена прошлост говорног лица, у оба примера, одређена је као мало даља, јер – „Такви су случајеви кад сабеседник (сабеседници) – пита(ју) човека који треба да им прича, и прича им, о догађајима и приликама у средини у којој је он недавно био и посматрао је“ (Вуковић 1967: 147). У наведеним примерима, имперфекат не може бити заменљив презентом без последица на семантичком плану, поготово уколико узмемо у обзир језичке елементе са којима се имперфекат јавља у издвојеном микродискурсу. Наиме, како се у окружењу јављају и облици аориста, „указује се јасно на то да сабеседници директно проживљавају радње у претериталном смислу“ (Вуковић 1967: 150), док би употреба презента упућивала на моменте из „презентске сфере“. Ј. Вуковић, са изузетним осећајем за употребу имперфекатских облика, закључује да се употреба имперфекта у оваквим ситуацијама примарно односи на временско значење прошлости, док се атмосфера садашњости приписује моментима „разговорне ситуације“.

Након издвојених примера управног говора, осврнућемо се на оне које припадају наратору. Прво ћемо указати на оне у којима се адвербијалним одредбама спецификује имперфекатска прошлост као мало даља и удаљенија. Ради се о одредбама типа: у *петак*, *рано изјутра*, *јутрос рано*, *предвече*, *овога уторника*, *пред сами Митров-дан* ...

У *петак*, на Бајиру поред војнога стана, с обе стране главнога пута до саме железничке станице, слеже се огроман свет. Одатле до самога конака *беше* уређена војска свих родова. (...) До самих батерија *стајаше* турско духовништво: хоце и уleme, па чиновништво и тек онда председник са члановима општине, а до њих учитељи и ученици свих турских школа, и нижих и средњих. То је са десне стране. С леве пак *беху* арнаутски поглавари, до њих српско свештенство, општина, грађани, учитељи и ученици. Одавде с обе стране пута *стајаше* огромна маса сељака Срба, без свакога реда, на челу са својим кнезовима и кметовима. (*Два падишахова роба*, стр. 33)

Рано изјутра, докле пут за град *бејаше* још безљудан, низ Варашку клисуру усамљено *промицаху* покрај Ибра општински пандур Вилотије Бабудовац и Арнаутка Мендија Мендухова, ту из оближњег арнаутскога села Кошутова. (*Нејуначко доба*, стр. 220)

Овако се, дакле, стекло да *јутрос рано* промичу кроз граничну сутеску између Срба и Арнаута Вилотије Бабудовац и Мендија Мендухова. *Спровођаше* је овај за Митровицу да је преда среском начелнику, идући пред њом и на тај начин чувајући њену женску осетљивост: нека изгледа да јој је сапутник а не спроводилац. *Иђаху* обоје љути. Бабудовац што су му пољани навалили оваку тегобну незгоду, а Арнаутка што је разочарана. (*Нејуначко доба*, стр. 224)

Не кријем да сам био у нелагодној недоумици кад сам прилазио селу. *Бејаше предвече* кад је сунце пошло на залазак, али сељани још напољу, на њивама и око стоке. (*Женска одмазда*, стр. 244)

У *рано јутро*, у сами освит дана, *прелажаше* колашинску међу невелика поворка и *јежђаше* низ Ибар ка граду. (*Из горе вуче*, стр. 261)

Бејаше субота, тржишни дан у граду. Улицу закрчили људи, кола и натоварени коњи. (*Из горе вуче*, стр. 265)

Беше уторак, *пазарни дан* прве српске престонице, када се скупља велики број сељака из околине и из оближњих нахија, којима су аге и спахије, пазарски коленовићи, потомци старога племства, што остави крст и поклони се месецу. Поред њих овде се скупља свет да купи добре шљивовице, кожу и обућу и да добро прода жито, стоку и смок. Косовске железнице још није било и старо Трговиште с правом *носаше* своје име, јер *беше* главно трговинско средиште на сустицају Босне и Румелије. (*Први корак*, стр. 39)

Митровица *беше* мало и пусто местанце са „штат механе е тре дућан”, какав епитет и данас носи у песмама арнаутских конгетара. Тога ради и Колашинци, иако ближи Митровици, *иђаху* у Нови Пазар да промене куповину на продају. (*Први корак*, стр. 39)

Беше пред сами Митров-дан, кад се радно време свршује и сељак хита да спреми себи зимницу. (*Први корак*, стр. 39)

Зато и *беше* огроман број Колашинаца *овога уторника*. Једни улазе у град, растоварују донос на житном пазару, а други врве од Брђана и Шарена Камена. Но, међу овом масом *издвајаше се* група коњаника, богатих колашинских домаћина, чија је стока са житом још јуче стигла. Пред групом пешке *иђаше* црномањаст малишан у приличном оделу, и снуждена лица *гоњаше* пред собом краву с телетом. (*Први корак*, стр. 39)

Ексцерпирана дијалекатска грађа такође указује на темпоралну одређеност имперфекатских радњи као мало даљих и удаљенијих. Временске одредбе које ближе одређују поменути семантичку нијансу јесу *те вечери*, *дуго од ноћи*, *један вакат од поноћи*, *у прољеће*, *на Велигдан*:

Наш отац већ *беше* болестан, *не могаше* са осталим *те вечери* да буде уз мезе и пиће, али је са прозора своје собе задовољан надгледао мобу (Брњак, у: Ковачевић, 25). Пуна се кућа напуни и тако *дуго од ноћи* *остасмо* у разговору. Али *кад беше један вакат од поноћи* ево ти га војвода са дванајес људи, уђоше у собу и стадоше да пријете: (...) (Тушиће, у: Мићовић, 166) То е продо *у прољеће* још, *беше* још снијек оно, вала зима још *не беше* изашла (ТНПС, у: Вељовић, 161). *Скупљау-се на-Велигдан* у дно Старо(г)а Гумна (ЦМ, у: Милетић, 551).

Поменути тип имперфекатске прошлости, који упућује на мало даљу и удаљенију прошлост, у Божовићевој језичкој грађи може се одредити и на основу контекста:

Каљав и тучен целога дана новембарским невременом, *стојаше* у мраку пред ограђеном кулом Хацића у Црколезу поп Буњак, некако равнодушно очекујући да му се после велике лупњаве и вике отворе, досле вазда гостољубиве, арнаутске вратнице. Уосталом и побратимске. Украј њега ка обору *беху* наперили своје запете пушке два војна пабирка, иначе двоје одрпане колашинске олако хrome зверади, које је тај недостатак чинио да лакше, још брже, мушки и без размишљања, ончас испусте своје душе, ако би, по удесу, заиграла глава њихова свештеника. (*Кад се царства мијењају*, стр. 189)

Пењући се пред сунчев залазак уз стрме врлети к селу, ми намерно умерисмо ход добро заморених коња под собом. Већ *гледамо* кућу којој нерадосно *јежђасмо*, окрћкујући тако узгред један за другим да би нас што боље видели и изишли на причек. Јер је такав обичај, нарочито тврдо урезан за оваке жалосне прилике као што *бејаше* наша данашња. *Беше* нас више од двадесет. (*Кона из Међеђега Потока*, стр. 254)

Деветогодишњи син веома иматнога Шћепана Јакше из Варага *сеђаше* у хладовини густога јошја са својом другарицом сусетком Гроздом, с којом је и чувао јагњад која се недалеко од њих, јако збијена, *одмараху* и *бректаху* од јулске жеге. (*Мали Кајин*, стр. 352)

Плавушасти Краго, пуначак као наливен, у памучној најемганој кошуљици, под ћелепошем и ћулавом од камиље длаке, као какав дренички цуб, *сеђаше* према умиљатој другарици, о чијој сиромаштини *сведочаше* доста излизана, усамљена пуља на већ поплавелом фесићу девојачком - замишљен и нерасположен као да су му, малишану поноситу, пропале тамо неке лађе, натоварене памуком и ружиним уљем. (*Мали Кајин*, стр. 352)

Грозда га прилично одавна *нуђаше* да се трићкају, као што су свакога дана чинили док су им јагњад пландовала, али он некако расејано *одбијаше*, готово и не обраћајући пажњу на њу и њене миле зажарене и доброћудне очице. С доста добро ухваћеним од старијих изразом и позом мишљу и бригом заузета остаријега мушкарца, Краго некако равнодушно и лењо једва кроз зубе *цеђаше* да му се не игра и у души се помало *јеђаше* што ова женска глава не разбере већ једном, да он има пречега посла од детињскога преметања трију или пет камичака са длана на подланицу. Та, њему је то већ досадило и да није овако распложен, а нарочито због тога што он готово увек добија игру, те сирота другарица мора да подноси безброј његових чвркања зачученим за палац кажипрстом у чело, у што се ова игра и игра. (*Мали Кајин*, стр. 352)

Грозда га такође узалудно *мољаше* барем да се купају, ако неће игру. И *беше* јој чудно што Краго и то немарно *одбијаше*. Она *знадијаше* да од Тројица није ниједан дан оставио да се најмање по пет пута не окупа, а данас неће ниједном. (*Мали Кајин*, стр. 352)

У дијалекатској грађи, на основу контекста, могуће је позиционирати имперфектом обележене прошле радње као мало даље и удаљеније:

Прошао сам кроз село и видех да поред нове куће Јеротије *имаше* и стару напуњену сеном. Он као да је само нас чекао, без двоумљења ми рече да доведем фамилију (Брњак, у: Ковачевић, 35). *Беше* нека киша падала, па квасно *беше* (ТНПС, у. Вељовић, 162). У кућу *сеђа^осмо* бес-кирије. Нама *беше* прелепо (МР, у: Вујовић, 331).

У појединим ексцерпираним примерима из наше језичке грађе уочено је да се имперфекат за мало даљу и удаљнију прошлост може наћи у зависној темпоралној реченици, указујући на идентификацију временског одсека¹⁴² у главној реченици. У примерима на које ћемо у наставку указати, примећено је да се у главној реченици углавном налазе радње изражене аористом, док је у последњем примеру исто имперфекат. Последњи пример из ове групе примера (из приче *Први корак*, стр. 39) показује да су обе предикације истог временског трајања у свим сегментима, дакле, имамо клаузу са везником *док* и несвршеном предикацијом (имперфекат) уз реченичну несвршену предикацију (имперфекат) (Антонић и др. 2018: 303), те се ради о потпуној процесуалности са маркираном динамичком концептуализацијом времена. С друге стране, у ексцерпираној грађи имамо примере делимичне процесуалности, где ова маркираност изостаје – клаузе са везником *кад* и несвршеном предикацијом (имперфекат) уз реченичну свршену предикацију (аорист), у чијем је случају зависна предикација истовремена само са једним сегментом реченичне предикације (Антонић и др. 2018: 305).

Баш у тренутку кад се море народа са читавом гором крстова у валима *креташе* око цркве у Дубоком Потоку за ђацима, учитељем и обученим у одежде свештенством, стиже пред цркву окружен петнаесторицом својих ђака Милија Глухаћ. (*Последњи јунак – историјска скица* –, стр. 349)

И баш кад се *спремаше* да побегне у Србију, да се од коња не би одвојио, сврати код њих на преноћиште Шемси-паша са седамдесет коњаника. (*У туђем царству*, стр. 370)

А по ручку, већ пред сунчев залазак, докле у брњачком хану, доле на самом Ибру, наоружан Мартин Поповић *пијаше* и *пређаше* да ће данашњицу неко платити главом, на Превију

¹⁴² Временска идентификација је један од начина испољавања временске детерминације. „Временска детерминација (Temp Det) значи одређивање реченичне предикације с обзиром на околност типа време – као основну, базичну околност под којом се остварује свака глаголска радња у функцији предикације која конституише реченицу“ (Антонић и др. 2018: 290).

изби велика владичина поворка да се ту за часак заустави. Расположени Милентије погледа крај, па окрену низ Роглића Брдо, не као владика но као какав серхатлије. (*Колашинска посла*, стр. 399)

Беше му око једанаест година. И док остали весело *ћеретаху* и *причаху* један другом кирицијске анегдоте, он *иђаше* невесело, често погледајући на своју краву те би човек одмах приметио по његову лицу да му је она цело имућство. (*Први корак*, стр. 39)

У говору Ибарског Колашина такође се јавља поменута временска идентификација: Али кад беше један вакат од поноћи ево ти га војвода са дванајес људи, уђоше у собу и стадоше да пријете: (...) (Тушиће, у: Мићовић, 166), а пронађена је и у мрковићком дијалекту: Ке^а ијаше леба, свираше му музика (МР, у: Вујовић, 332).

Након мало даље и удаљеније прошлости, улази се у оквире даље и далеке имперфектом обележене прошле радње. Ради се, дакле, о дешавањима (у темпоралном смислу) која више не можемо обележити одредбама карактеристичним за мало даљу и удаљенију прошлост, већ се употребљавају специфичне временске одредбе типа: *једног дана, једне године, једном у турско доба, у доба аустро-угарске окупације, кад ја чувах овце, кад ја удах у школу* (Вуковић 1967: 155). Такође, у примерима овакве употребе имперфекта, његова функција може бити и одређивање временског оквира догађаја. Даља и далека прошлост односи се на ону врсту прошлих дешавања која можемо доживети и одредити као општа – периодична, док се за одређивање специфичних (појединачних) прошлих догађаја – оних који обележавају одређене моменте у прошлости користи презент (Вуковић 1967: 157), те је стога и у овом случају имперфекат незамењив презентом нити којим другим претериталним обликом (осим перфектом као неутралним и општим обликом, али опет би било последица на стилистичком плану). У управном говору следећих прича и путописних записа пронашли смо примере имперфекта за обележавање даље и далеке прошлости: *У туђем царству, Последњи Мохиканац, За робовања*.

– Ако у Новом Пазару с њиме не повадиш камење из калдрме – објесићу те баш код Ђемерлије. Но ако покажеш да си од оних што некад по Косову *ћераше* Туркуше вјера и бог, докле дохвата зенђија мојега цара, не смије ти га довијека ко отети!... (*У туђем царству*, стр. 371)

– Ене ти... Тако ми закона остаресмо! Никад ми Лабуд није дослице пао. Хе.. Би моје и његово, би! *Бјесмо некад*, а сад... сад... и поп поче да рони сузе. (*Последњи Мохиканац*, стр. 343)

Имађаше и тад бога, брате мој – завршаваше старац без злобе: – Ферад-бег испод Јелеча ишчашаи руку у рамену, те га однијеше, и ја – не пођох у прошњу... (*За робовања*, стр. 416)

У ексцерпираним примерима, овако изражена прошлост спецификује се одредбама *некад* и *тад*, које (поред имперфекатских облика) детерминишу временски период. Удруживањем глаголског облика имперфекта и временских одредби ствара се општа, односно базична слика претериталног интервала као процеса / периода из кога се издвајају, тј. у коме се огледају појединачни случајеви. У лингвостилистичкој анализи приче Г. Божовића *Први пут у Новом Пазару*, М. Ковачевић запажа да је у деловима текста

успостављено епифонемско-ентимемско начело структурисања.¹⁴³ Наиме, поред неких других елемената који учествују у оваквом формирању приче, као врло ефектан начин издваја суоднос презента (аориста) и имперфекта. У нашим издвојеним примерима имперфекат се углавном комбинује са аористом, што је стилистички најупечатљивији поступак уколико се узме у обзир њихова двострука маркираност, у погледу темпоралности и у стилистичком погледу доживљености, али може се укључити и литерарна маркираност ових глаголских облика. Са имперфектом, као централним обликом, оним који одређује периоде дешавања одређене радње – сам процес, удружује се аорист који конкретизује и указује на тренутке ограниченог трајања (в. Ковачевић 2006: 80).

Сви примери у деловима текстова који припадају наратору, а које наводимо у наставку, имају временске одредбе карактеристичне за детерминисање прошлости као даље и далеке, а то су: *једнога хладнога вечера, за време последњих избора; тога дана увече; једнога јесењег дана; једнога дана; једнога дана, баш при сунчеву заласку; за време побуна и слабљења царске власти; по укидању спахијскога реда; једнога лепога дана; тада.*

Једнога хладнога вечера, за време последњих избора, верасмо се на коњима уз Чечевску ријеку. Хладна струја са Берима *бођаше* нас као иглама по лицу. Путања смрзла и залеђена, а кривудава и опасно наднета над реком, *нуђаше* мало разоноде. (*Рам-Љутан*, стр. 451)

Тога дана увече бејаше скупштина народа српскога. Горњи Колашин послао је кнезове, кметове и виђеније домаћине са слугама и на добрим парипима, а из Доњег дошло је све готово: и људи и жене и многа одрасла деца. За оваку велику скупштину *не бејаше* места на Вучјем Пољу, јер *беше* сасвим заузето, и кнез Лука одреди Дугу Пољану у Вељем Бријегу, баш онде где се обала високо уздиже над брзим Ибром, према Газиводском рогљу. (*Лукин вир. Колашинска легенда*, стр. 20)

Једнога јесењег дана примицаше се он к хану у Вучи, у Доњем Ибру, где је познавао све добре домаћине, а њега нико. (*Рако Козаревац*, стр. 127)

Једнога дана бејаше пошла Вујка од куће на њиву изван села, где јој је био муж са радницима. Дан *бејаше* врео. Вујка скинула са себе јелек, протнула га на леву руку, па *иђаше* једним међарком к њиви, сва забректала од једрине, здраве и вреле. ... Као да је знао, Дан Кајтаз је *чекаше* под једном крушком у међарку, заклоњен високим кукурузима. (*Вујка Белошева*, стр. 169)

Међутим једнога дана, баш при сунчеву заласку, кад отац Стеван на самој речној обали *посматраше* ту игру, или *упираше* жудан поглед својој давно остављеној и далекој постојбини, из шуме је пукла пушка и опружила га на траву. (*Пон Дујо*, стр. 324)

А ништа *не беше* примамљивије но бити спахија, нарочито за време побуна и слабљења царске власти. По укидању спахијскога реда држава *продаваше* закупцима десетак земљишних приноса. (*Главом без обзира*, стр. 374)

Тада Колашин *предаваше* одсеком царски данак у Вучитрну. Премда мали, овај град опет *бејаше* чувен са својих ага и бегова, који стварно *управљаху* околином, не марећи много за власти, ни месне ни веће. Осioni и полуодметнути од Цариграда, где увек *имађаху* својих људи међу највишим чиновницима и пашама који их *штићаху* и *спровођаху* њихов утицај, ти силници према Колашину, напротив, *беху* необично благи и добри. Тамо *имађаху* чифлуке, сви без изузетка. По неком старом добром обичају њихови односи према Колашинцима *граничаху* са породичнима: сваки је ага бранио своје чифчије, а сви скупа цео крај, сматрајући

¹⁴³ „Ентимемски дискурси се организују по начелу опште и његова потврда у конкретном (посебном), а епифонемски по начелу конкретно и његова аргументација општим“ (према: М. Ковачевић 1998: 69, Ковачевић 2006: 78).

га за најприснију Вандеју своју, која их је хлебом хранила и по гудурама крила кадгод би се који сасвим одметнуо. Тамо им је био лов и теферич; тамо су вазда могли наћи довољно људи за своје пратње и дружине. (*Кнез*, стр. 104)

Подвученим временским одредбама у комбинацији са имперфектом, ствара се слика опште прошлости – темпорална основа догађаја о којима се приповеда („Међутим једнога дана, баш при сунчеву заласку, кад отац Стеван на самој речној обали *посматраше* ту игру, или *упираше* жудан поглед својој давно остављеној и далекој постојбини, из шуме је пукла пушка и опружила га на траву“ (*Поп Дујо*, стр. 324)). У овом смислу, општа субјективна прошлост може бити изражена и плусквамперфектом са имперфекатским помоћним глаголом као у примеру приче *Вујка Белошева* („Једнога дана *бејаше* пошла Вујка од куће на њиву изван села...“, стр. 169), те је и овај глаголски облик маркиран доживљеношћу. Већ смо указали на јединственост употребе имперфекта и у овом сегменту прошлости, те треба још напоменути да су у издвојеним микродискурсима чести облици овог глаголског облика и да се углавном јавља са перфектом.

У скоро свим говорима зетско-сјеничког дијалекта пронашли смо потврду поменуте темпоралне детерминације прошлих радњи обележених имперфектом као даљих и далеких догађаја. У темпоралној спецификацији од значаја су биле подвучене временске одредбе (у форми адвербијалних израза или темпоралних реченица):

Било је рано пролеће. Шаротка се још упорно одржава по осојним местима. *Не беше* се добро разданило, а сва врата наше куће блокирали наоружани војници. (...) На прозор према шареники *беше* постављена машинка (Брњак, у: Ковачевић, 30). Док је бабо био жив, *беше* све боље у нашу кућу (ИК, у: Божовић, 110). *Имаше* шћери удате ка-сам ја дошла (ТНПС, у: Вељовић, 163). Тадер ми се чињаше е нећу остат жива (БП, у: Ћупић, 167). Те^ада^р беше лепо (МР, у: Вујовић, 330). *Ми бесмо* ве^азда војници за време Црногоре (Исто). Ка(г)-кренуше да леже, чоак све *пазаше*, оће-ли-му жена ста(в)ит рашу на пушку (ЦМ, у: Милетић, 550).

У периодизацији имперфектом обележене прошлости, Ј. Вуковић као последњу издваја неодређену прошлост. Она се односи на посредно преношење доживљаја неког другог лица – када је темпорална одређеност индиферентна; на изношење општих и хабитуелних дешавања која могу прећи у стање; на поседовање квалификативног значења (Вуковић 1967: 159–170). У свим овим случајевима, имперфекат је незамењив и релативним презентом и аористом (без ближих одредби). У причама *Лукин вир*, *Колашинска легенда*, *Запис* и у путописном запису *Гредом* пронађени су примери управног говора којим се обележава ова врста прошлих догађаја.

- Да је проклет ко остави место ђедова наших!... Колашинци, нека вам је проклето и продевећено свето причешће што вам га ова грешна рука *даваше* за спасеније ваше! Да вам се у отров змијски преобрати, те да не умрете, но да се расцијепите као највећа гад, ако оставите земљу ову. Амин!... (*Лукин вир*, *Колашинска легенда*, стр. 23)
- Ево зашто. Велика ме је невоља. нагнала... Знаш ли Сејдију Барјактаровића из Ћуровића? Јакшићева агу и спахију?
- Како да не знам, кад се сваки дан виђасмо! (*Запис*, стр. 48)
- (...) Идемо тако, а он чим види како згодно место и чисто, извади из бисага једну сребрну овећу кутију, у којој је била читава Дубокопоточка Света Рука, натуче епитрахил, па се моли и метанише да се нама досади. Ако опази да смо се ми други око њега

осмехнули, разгоропади се све да побије или прокуне. Махнит *бјеше*, бог да га прости!.. (...) (*Гредом*, стр. 423)

Прва два издвојена примера исказују имперфекатску неодређену прошлост са хабитуелним значењем. У питању је радња која се врши често и уобичајеног је карактера – као што је причест у првом примеру, док се у другом на овакво значење указује и временском одредбом *сваки дан* уместо које би могла доћи и *вазда*, *често*, које такође означавају перманентност радње. У последњем примеру ради се о квалификативном значењу и стању које је неодређено, опште, без икаквих додатних одредби које би можда унеле какве контекстуалне измене по том питању.

На основу расположиве грађе, примећено је да има много више примера из приповедачевог дискурса који се такође односе на квалификативни карактер неодређене прошлости исказане имперфектом. Квалификативност у одређеној мери подразумева и хабитуелност, јер се ради о радњама које се изнова и изнова понављају. У таквој перманентности, оне постају трајне, те је временска одређеност у тим случајевима сувишна. Незамењив је аористом који не може, пре свега, означавати хабитуелну прошлу радњу (Вуковић 1967: 167). Поред преплитања поменутих семантичких момената, издвајају се и чисто квалификативни примери који указују на стално занимање, карактер, физички изглед и сл. а који, опет, употребом имперфекта без додатних временских оквира припадају неодређеној прошлости. О подтипу имперфекта, који поседује дозу квалификативности, писао је и М. Ковачевић анализирајући Тохолеве приповетке, те га је у тој студији означио као семантички и стилистички најдоминантнији:

„њиме се на својеврстан начин карактерише неки лик или ситуација, тако да радња глагола контекстуално, а захваљујући форми имперфекта, добија статус стања као „трајније или пратилачке карактеристике”. Тако најчешће у датим контекстима имперфект има значење блиско квалификативном, што се нарочито уочава по томе што су те карактеристике евокативно присутне и у времену приповиједања. Као да се имперфектом изражена карактеристика приписује субјекатским појмовима ако не као иманентна онда свакако као веома значајна за његову карактеризацију“ (Ковачевић 2019г: 167–168).

Карактеристике овог типа имперфекта, које се семантички одређују као више квалификативне, док су темпорално неодређене – свеприсутне, јављају се и у ексцерпираним микротекстовима Божовићевих приповедака које следе. Ови примери, маркирани квалификативном цртом неодређене имперфекатске прошлости, поседују дескриптивну функцију (в. Бал 2000: 53). Она је стилистички доминанта у овим фрагментима, па се, заправо, ради о описним деловима књижевног текста.

И заиста. Окренут према сунцу *мољаше се* необично висок старац у јеменијама на босу ногу, у белим пространим чакширама и црвеном сукненом прснику; са широким рукавима на пртеној кошуљи. Проређена као снег бела коса *падала* му на рамена, а кад би подигао руку да се прекрсти, те би му се она обнажила до лакта, на њој му *се указиваху* исто толико седе длаке као и на глави. Уз плот му крај врата прислоњен почађали велики дренак, а иза њега смерно, као пред каквим ћивотом, стала моја баба, већ погурена старица. (*Јутро мојега прадеда*, стр. 299–300)

Станицом *заповедише* бачвански помађарени Сас Матијаш Фрид, опробани босански вахтмајстор. Риђ као Јуда, бркат као какав усамљени ловац из приче, ужирен и бездушан као целат. Пегав и пиргав, а дебела врата, избуљених очију и лишавих надланица, он *се* сваком *чињаше* као право чудо. Притом пијаница као какав пропали балија, јер *не пијаше* ништа осим

ракије, а кад би отпочео, закрвавио би очима, шкргутао зубима, гризао срчу и насртао на жене без обзира на њихово доба и где се налазе. *Говораше* савршено српски, људе *не гоњаше* баш много, јер је видео да су разлози за то већ престали. Али опет *беше* тежи од свакога другога, јер *тражаше* жене и ракије: свеједно да ли је снаша или баба; да ли је шљивовица, дрења или крушковача. (*У злу*, стр. 158)

Селанка *беше* заиста дивна. Порасна, стасита и витка. Иако изгладнела и заплашена, кроз њено жутињаво лице опет *пробијаше* бујна младост и врела крв. Испод црне повезаче жаровно *посматраху* два крупна тамна ока. Како је ваљда у кући ткала, јелек јој *беше* раскопчан, кошуља на прсима прилично разгрљена, те њена снага *показиваше* једну заводну, неселачку белину. (*У злу*, стр. 158)

Веселин Јаникић *беше* из танке, али веома угледне куће у Крлигатима. Његова је породица одвајала свуда где се ценио образ и крепост. Међутим, Веселин *беше* као уклон и за причу. Већином *чуваше* стоку. Ишао је поцепан и дирав као просјак. Оружја му никад нико није видео. Бегао је од људи и био вечита ћуталица. Није се ни женио. (*Од кога се није надало*, стр. 365)

Жене почеше доносити јело, а домаћин немирно ишчекивати да поп Алексије подигне хлебац и пружи му га за прелом. Овај, међутим, не подиже главу, нешто тешко *премишљаше* и *одлучиваше*. Збуњени, ми се и уплашисмо. Свет је али и прек то поп – да се по несрећи не наљути... Али утом се поново појави Иконија и стаде крај попа испред свога девера. *Беше* још блеђа, још лепша у окамењености својој. Ниједан јој потез *не играше* по лицу. Она се на силу још више усправи и прозбори као иза каквога дебелог заклона: (...) (*Кона из Међеђега Потока*, стр. 260)

Пред Црепуљским ханом *стајаше* једно момче из Рудника у белом руху, готово голотрбо, јер они завесци од тканице, што му једва *држаху* љуту пећанку, *не беху* ни налик на појас, каким се обично опасује Дукађинац. (*Последњи Мохиканац*, стр. 333)

... Стравично крупан и развијен, у пожутелом и излињалом копорану, разгрљен и снажан *стајаше* Пера Симић поред мучњака као некад привезана за стуб прилика Самсонова. Лица подбула и тамничка, неизбријане прљаве браде, а крвавих упалих очију као код каквога целата. ... Њихова уста *беху* отворена, а преко њих превучен онај грозни осмех својствен само мухамеданцима кад се залете на другу, мржену, веру да се освете. Дружину *предвођаше* Емин Бугарче, Потурица са Родопе, раније насељен у Ораховцу и велики непријатељ свих Симића. Пера Симић их све познаде и спокојно погледа у наперене грлиће као да су ови људи свратили у воденицу да га мало разговоре. (*Суђенога тренутка*, стр. 101–102)

Ексерцираном дијалекатском грађом указујемо на присутност ове семантичке нијансе имперфекта како у говору Ибарског Колашина, тако и у другим говорима зетско-сјеничког дијалекта:

Мој Вучко и ја после деобе, иако нам деца *беху* мала, не посрћемо. (...) Оправили смо кућу, умножили стоку, оградиле и очистили имање, а он калемар, као и отац што му *беше*, окалеми многе јабуке, и трешње (...) (Брњак, у: Ковачевић, 44). *Беше* досад добра година (ИК, у: Божовић, 110). *Носадију* ћулаф на главу (Исто, 111). У мљекар јој мајка, а *беше* паметна (ТНПС, у: Вељовић 166). Та жена му *беше* каи вила (МР, у: Вујовић, 332). *Имаше* сере брке (Исто).

Оваквом врстом имперфекта исказују се и догађаји из прошлости за које је аутор сазнао од неког другог лица, те посредним путем преноси његове доживљаје, као и радње општег карактера – оно што није конкретно везано за одређени временски период или моменат, тако да се оваква временска неодређеност најбоље исказује имперфектом. У овом

случају, имперфекат такође не би могао бити замењен аористом ни презентом, а уколико бисмо употребили један од ова два облика, потребно је уз њих додати и прилошку одредбу *једном, једне године, једног дана* (Вуковић 1967: 161). Тако би се, опет, дефинисала ближа временска одређеност и разлика у употреби ових претериталних облика ипак би била изражена, како са синтаксо-семантичког, тако и са стилистичког аспекта употребе. У нашој грађи пронашли смо неколико примера поменути семантичке нијансе имперфекта, као и оне са глаголима *причати* (*казивати*) и *бити*, који се, према речима Ј. Вуковића, најчешће јављају у примерима ове подврсте имперфекта, нпр. „*Причаше* ми покојни ђед да је запамтио кад је у нашем селу било само дванаест кућа“ (Вуковић 1967: 161).

Он *беше* толико узбуђен, да је често по читав дан као стена немо седео на прагу своје школе. Други пут би се раздрагао па сав блажен *причаше* својим ђацима како он зна да је у Србији изишла нова књига, српска, која је од Светога Саве, али је била све дотле сакривена тамо у Херцеговини у неком манастиру. (*Последњи јунак*, стр. 349)

Ја га загледах. Жуто светачко лице, по челу издубљене боре као змије, *казиваху* све што је овај човек пренео преко главе у тешкој прошлости, служећи народу и носећи у души ону велику слутњу која је данас стварност и која је била једина снага и душе и крви наше да се не поклекне. (*Последњи оклопник*, стр. 414)

Пошто га покри новом црвеном кабаницом, он га поведе у шумарје и привеза за један граб. Мило теполећи као сину рођену, сељак му поче давати са длана комађе шећера, а затим наскубене траве, дворећи га као господара. *Виђаше се* већ колико га воли.

О том Јакши Врановићу и његову Путаљу по крају кружаше громка прича као из старине. (*У туђем царству*, стр. 369)

Милија *осећаше*, после ових причања да се рађа нешто ново, нека одмена њему, па често *не могаше* да се разбере да ли ће то бити боље, него оно што је радио он. *Чињаше му се* да је паметно понешто одбити од сељачких причања, а још боље самому уверити се. (*Последњи јунак*, стр. 349)

Дедиловац пак снуждено *иђаше* за колима и тешке мисли *мишљаше*. Виде да је на танак лед наишао и да се преварио. И би му тешко. „У Приштини је сила и суд. Узеће ми коња, па још, може бити, и затворити. Е што ти је Грк!... Анатема га било!“ (*У земљи без суда* стр. 74)

Такође, дијалекатски материјал потврђује да се овакав тип имперфекта јавља са глаголима *причати*, *викати*, *казивати*, те смо примере пронашли у свим описаним говорима зетско-сјеничког дијалекта:

Причаше моја баба да је у она вакат било боље (ИК, у: Божовић, 110). Они *викаху* оте још да праву, па не правише. Само ова једна, а *викаху* да оте. (ТНПС, У: Вељовић, 166) О Кујави *казаше* (=говораше) да ие била ђевојка (БП, у: Ћупић, 167). *Причаше се* да се брзо може завршит рат (ИЦ, у: Стевановић, 118). *Кажуцау* стари да је било диблик свиње^а к у Кабете (МР, у: Вујовић, 331).

У оквирима неодређене прошлости, споменули смо издвајање уобичајених радњи (хабитуелних). „Свака хабитуелна прошлост је уопштена прошлост, она је апстрахована прошлост, и према томе неодређена (иако одредљива)“ (Вуковић 1967: 166). Ј. Вуковић у *Синтакси глагола* наводи да се у примерима овако неодређене прошлости могу користити

помоћна средства *често, вазда* или пак сами глаголи указују на итеративност. У нашим примерима и контекстуално је одређен хабитуелни карактер имперфекта – *сваког дана, по старој навици, из дуге практике, по већ заведеном обичају*.

Прошло је две десетине година.

Солун већ *беше* везан за Митровицу железним путем. Гвоздена кола свакога дана чудном косовском ширином *носише* и трговачке товаре и прах с топовима и безброј нових генерала и чиновника. Па ипак је живот на Косову текао по истом коловозу као и пре, кад све беше по староме средњовековном начину. Арнаути *беху* досадили и народу и властима, због чега учесташе жалбе у Цариграду. (*Два падишахова роба*, стр. 32)

По Колашину жито пожњевено, селаци већ *вршаху*, те он по старој навици која га још *држаше* на ногама, не питајући за то свога агу, дошао у његову Доброшевину, да од чивчија повади четвртину, оврше, жито прода а новац са два пажљиво умлевена товара најбоље пшенице однесе својем господару. (*Субаша*, стр. 115)

Ханџија Славко Шљеметина, стари пријатељ и познаник поп-Крњаков, *беше* ту крај њега и ваљда из дуге практике *знаше* да ће га овај позвати по већ заведеном обичају. (*Последњи Мохиканац*, стр. 337)

А чуднога ли мољења, иако сам ја навикао на слично и код своје куће! Као из пркоса, старац често *уздишаше* обнажену главу и, затурајући је, *утираше* очи у сунце. Кад би хтео да се прекрсти, рука му више тренутака *остајаше* у ваздуху, онако уздигнута и дрхтава као да неком прети. (*Јутро мојега прадеда*, стр. 300)

Милија беше дивно распоредио: букварци *пређаху* кучину за губере и *срицаху* аз-буки-аз-ба, часловчари *пређаху* потку за вреће и торбе и *учаху* се писању, а псалтирци *изучаваху* катисме напамет, *пређаху* основу и оређе, кад би мајстор-Живан одмарао се, *седаху* за разбој. Тек они који *учаху* требник, правило и црквено појање „дечанско“, *имаху* право да под Милијиним руководством преписују букваре, режу пера, преслишавају млађе и посвећују се у највише тајне мутавцијскога заната. (*Последњи јунак – историјска скица*, стр. 348)

У дијалекатској грађи:

Те^апу(т) *ра^оћау* маслине сваку годину (МР, у: Вујовић, 330). Тизи спаиіе *грећау* све ширитима зеленима (Исто, 331). *Долажау често* (БП, у: Ћупић, 167). Љецки-се *скупљасмо сваке неђеље* (ЦМ, у: Милетић, 550). Та се чоак вазда *свађаше* (ЦМ, у: Милетић, 550).

На крају треба истаћи један модус употребе имперфекатског облика глагола, који смо пронашли у стваралаштву Г. Божовића. Као вид модалне употребе имперфекта у литератури се наводи конструкција *хоћах + инфинитив / да + презент*. Допунски део ове конструкције може бити у инфинитиву, док се у причама Г. Божовића јавља углавном са презентом и везником *да* (само је један пронађени пример са инфинитивом). Наш ексцерепирани материјал указује на то да је Г. Божовић ову конструкцију употребљавао само у наративним деловима текста (који припадају приповедачу), док у управном говору та конструкција изостаје. С обзиром на то да су углавном сегменти управног говора дијалекатски маркирани, очекивали бисмо супротно стање у грађи коју смо издвојили – да се конструкција *хоћах + инфинитив / да + презент* употребљава у управном говору ликова. Међутим, како поменута конструкција не припада стандардном српском језику (Танасић 2005: 433), требало би

издвојити примере које наводимо у наставку као дијалекатску особеност¹⁴⁴ језика Г. Божовића, и као епски карактер његовог израза.

Шљеметина му даде некакву пушку, он се у седлу усправи и прикупи вођице. Мрдну ногама, као да *хоћаше огрепсти* коња, но се за тренут замисли, па га понуди да пође обично, а не онако као што је поп обично научио – да му старац Лабуд направи, пре свега, два три бесна „колача”, а после један ужасан и вратоломан трк. (*Последњи Мохиканац*, стр. 338)

Грашке хладнога зноја *падаху* јој с чела низ младо лице. Она упорно *гледаше* у жртву као да *хоћаше да се увери* да како поново не оживи. (*Вујка Белошева*, стр. 173)

Кад освану друго јутро, пред кућом се појави Доброније Продановић, једва клечајући преко ледине, сав утучен и некако као посрамљен. Лако *не беше* ни Јакши Вучанину. Јер поред све радости што им се Чубра срећно повратила, његови синови *не хоћаху да чују* ни за какав мир, иако их је он са кумом и молио и световао. И док се он *премишљаше* шта да ради, Продановић се смерно гласну с прага, уђе у кућу и са рукама на прсима поклони се домаћину, па онда целом домаћем збору. (*Чубра Вучанка*, стр. 389)

Народ из десетак колашинских села беше изашао из колеба и чардака својих да гледа невиђен призор. Свако *беше* немо укочено на месту где се нашао. Само је умело да обнажи сањиве главе своје. А јутарње сунце само *дохваташе* врхове од пободених копаља, крстове и јабуке свилених стегова и гдегде рзање бојних парипа господских. Јер *не хоћаше да квари* молитвени израз напаћених великих душа, које се обраћају њему, Богу светлости, правде и истине... (*Лукин вир – колашинска легенда*, стр. 18–19)

Потмуло рикну као рањена звер, па изненадним замахом десне руке, а преко Бугарчета, он љосну чекићем по ћулаву онога што *хоћаше најжешће да га осрамоти*, те се потурица заведе и испусти пушку из руку. (*Суђенога тренутка*, стр. 103)

Хоћаше он да се одбрани од овога и пред самим собом и пред укућанима. Нарочито после последњег сукоба, кад је чуо на своје уши како му кћи саветује мајци и брату да би најбоље било да га одведу у Девич и предаду духовнику на лечење. (*Рако Козаревац*, стр. 127)

На ходу као да се све више *исправљаше* овај чудесни старац. Као да *хоћаше* још једном, било за последњи пут, *да удахне* у своја широка прса сву планинску свежину, у своје старо и јуначко срце сву снагу из мајке земље. (*Најтежи узма*, стр. 285)

М. Стевановић констатује да је ова конструкција у црногорским говорима честа, те тако проналази пуно примера и у Његошевом делу. Модална имперфекатска конструкција са глаголом *хтети* користи се у многим примерима у значењу *желети*. Уместо поменуте конструкције, у савременом књижевном језику могао би се употребити потенцијал, управо у смислу изражавања жеља и намера (Стевановић 1953/54: 71; в. Стевановић 1986: 664). Разлика у употреби је семантичко-стилистичке природе, јер „модална имперфекатска конструкција служи за изражавање индивидуалног става према радњама означеним допунским делом њеним само уколико је тај став изграђен на основу лично доживљених ситуација и лично добијених утисака говорног лица“, док се потенцијал употребљава за означавање индивидуалног става без обзира на моменат доживљености радње (Стевановић 1953: 78–79).

¹⁴⁴ Када говори о конструкцији имперфекта глагола *хтети* и допуне која уз глагол иде, М. Стевановић напомиње: „Али је та конструкција у књижевном језику сасвим застарела, а уколико и данас живи, она је изразито дијалекатског карактера“, као и да се среће код писаца који су неговали стил народних умотворина (Стевановић 1986: 663).

Идентичне конструкције модалне употребе имперфекатског облика глагола *хтети* са допуном *да + презент* присутне су у суседним говорима Средњег Ибра (Божовић 2008: 332), док се у *Говору Ибарског Колашина* не помиње конструкција (у делу који се односи на анализу имперфекта), већ само облици имперфекта глагола *хтети* (*кћа, кћаше, кћасмо*) (Божовић 1998: 88). Међутим, у примерима дијалекатске грађе пронашли смо конструкцију *шћаше + инфинитив* (Божовић 1998: 111). Такође, и Б. Вељовић (2018: 171) напомиње да се ове модалне конструкције (са обликом имперфекта *шћаше + инфинитив / да + презент*) јављају у суседним говорима Тутина, Новог Пазара и Сјенице (в. Барјактаревић 1966: 127–128).

Била је мркла ноћ. Он *шћаше да иде*, а ми му не дадосмо (Бање, ИК). *Шћаше* ме *убит* да му не умако (ИК, у: Божовић, 111). *Шћаше да се побије* (ТНПС, у: Вељовић, 171). *Ћаше* Хитлер *да побије* све (БП, у: Ћупић, 167). *Ћасмо* *поћ* приечицом, но беше поступ (ЦМ, у: Милетић, 553).

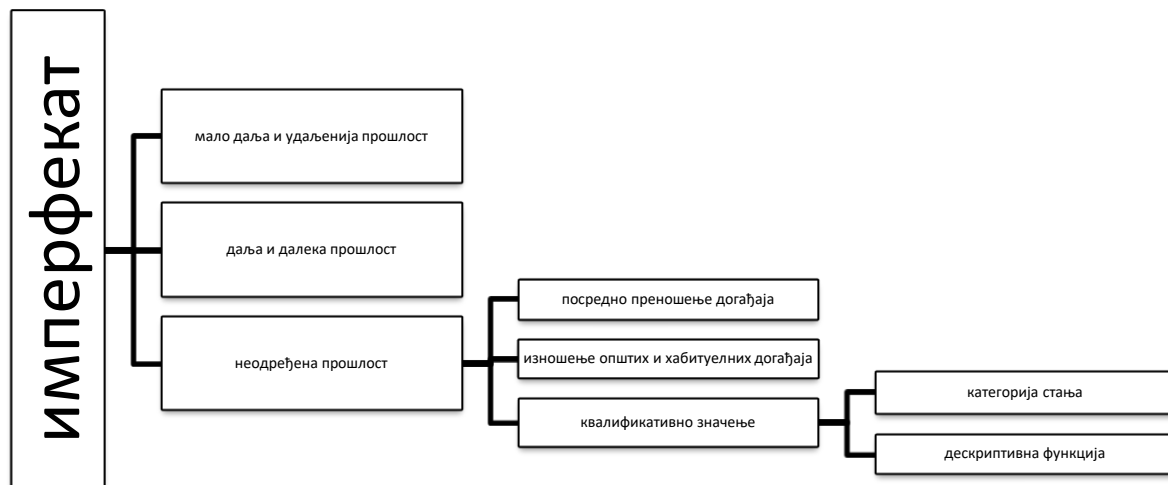
Облик *шћаше* проналазимо у нашем материјалу књижевног текста Г. Божовића само у једној реченици управног говора:

– А Бога ми, попо, идемо оно ми уз брдо полагамо ка’ што је рекао Бог: ја напријед, Лабуд за мном, а ти заспао. Одједанпут ти поче нешто кроза сан да вичеш, па најзад и колико те грло донесе: „Здрав си Лабуде!” Он сиромо *шћаше* оно ка’ што си га научио, но му се ноге опучише, те ка’ врећа бупну с тобом заједно. Ето, шта је било!... (*Последњи Мохиканац*, стр. 343)

На синхронном плану јесте познато да је имперфекат глаголски облик који се данас не употребљава у савременом српском језику, осим у неким књижевноуметничким делима, док се ситуација на дијахроном плану умногоме разликује. Зато смо компаративним путем указали на основне истражене карактеристике употребе овог претериталног глаголског облика у идиомима зетско-сјеничке дијалекатске области и у језику Г. Божовића, док ћемо у наставку покушати да закључке наше анализе, која се базира на материјалу прича и путописа Г. Божовића, упоредимо са описаним стањем у суседним говорима ове дијалекатске формације. Наша досадашња анализа показала је евидентно присуство имперфекта у језику књижевника Г. Божовића, чак се може рећи да се ради о широком спектру синтаксо-семантичких одлика употребе (у оквирима нормираних узуса). Показало се, и на примерима наше грађе, да је имперфекат претеритални глаголски облик који се из глаголског система издваја, пре свега, примарном, неодвојивом семантичком компонентом доживљености радње, оне која је представљена у самом току / процесу реализације као временски неограничена (у појединим контекстуалним околностима, са тенденцијом преласка у трајну, односно категорију стања), док је својство напоредности са другом радњом у многим примерима изражено, а у мањем броју примера је одсутно. У односу на моменат говора, класификационим методом Ј. Вуковића, разграничили смо употребу имперфекта на семантичка поља мало даље и удаљеније прошлости, даље и далеке прошлости и неодређене прошлости, из које проистичу и друге семантичке нијансе доживљене прошлости, као што су исказивање општих и хабитуелних догађаја, оних квалификативно обојених (који каткад на дискурзивном плану прелазе у категорију стања), па и посредно преношење доживљених ситуација (в. Шема 1). На стилистичком плану, овај тип имперфекта првенствено упућује на компоненту доживљености радње, утиче на успоравање тока приче, за разлику од аориста и у комбинацији са овим глаголским обликом, те ствара утисак дугог трајања дешавања о којима се приповеда. Као својеврстан стилистички манир, који примећујемо код Г. Божовића, издвојићемо употребу имперфекта на почетку наративних микродискурса, у којима он ствара

оквир и позадину приповести, а у наставку се комбинује са осталим претериталним облицима или наставља свој низ. У француској литератури означава се као „имперфекат отварања“ (Станојевић, Ашић 2008: 94). С обзиром на тип језичке грађе која представља базу нашег истраживања и на ситуациони контекст изношења прошлих догађаја, у прози Г. Божовића нису пронађени примери који би указивали на семантику исказивања блиске прошлости.

Шема 1.

М. Божовић, крајем XX века, у *Говору Ибарског Колашина* истиче да се имперфекат чува (углавном код старијих људи), иако се више употребљавају аорист и перфекат. На основу савремене дијалекатске грађе са почетка XXI века, такође, можемо констатовати да се у приповедању прошлих догађаја махом употребљава наративни презент и перфекат, а у односу на њих, у мањој мери и аорист. М. Божовић (1998: 110–111) као својства имперфекта издваја напоредност, као и временску ограниченост – која не карактерише остале идиоме зетско-сјеничког дијалекта, а не представља ни особеност стандардне употребе.¹⁴⁵ Аутор као потврду наводи један од примера: Цио дан *копаше* на њиву (М. Божовић 1998: 111), међутим, и овај пример треба посматрати као исказивање радње као процеса, радње у току, а не као радње којој су познате границе почетка и завршетка. Прозирност реализације, односно трајања радње као примарне семантичке нијансе (без обзира на темпорални квантитет детерминисан одредбама), огледа се и са морфолошког аспекта – у несвршеном виду употребљеног глагола. Рецимо, и у мрковићком дијалекту, Вујовић наводи реченице типа – Циелу зиму *сећау* овце по-надвору (МР, у: Вујовић, 332), па нигде не квалификује употребу као временски ограничену. Поред ових, М. Божовић издваја и следеће синтаксичко-семантичке црте у употреби имперфекта: изражавање жеља и намера, означавање радњи које су се у прошлости понављале, исказивање особина, као и употребу у одређеним питањима и одговорима (Божовић 1998: 110–111). У каснијим студијама о овом типу говора, констатује да „У синтакси овог говора много је мање разлика у односу на књижевни језик, него што је то био случај у фонетици и морфологији“ (Божовић 2005: 204), као и да су најфреквентнији имперфекатски облици глагола „бит(и), ктет(и), немат(и)“ (в. Божовић 2008: 331–333). Што се тиче диференцијалних црта у односу на књижевну употребу, М. Божовић пише: „Имперфекат се у селима на Рогозни разликује од употребе у књижевном језику по

¹⁴⁵ Већина научника је сагласна у томе да се временска неограничљивост приписује управо имперфекту, на шта смо указали на почетку поглавља.

архаичности (што наше говоре везује за источноцрногорске), по испадању велара *x* код Срба, одступањима од рефлекса јата и по јотовању“ (2008а: 84).

У суседним тутинско-новопазарско-сјеничким говорима ситуација је врло слична и на тај начин компатибилна са добијеним стањем наше анализе језичке грађе путописа и прича Г. Божовића. Наиме, Д. Барјактаревић и Б. Вељовић сагласни су у томе да имперфекат означава радње које су доживљене и представљене у току, односно у њиховом трајању. Д. Барјактаревић, међутим, напомиње да је имперфекатска радња „скоро увек напоредна са другом радњом“ и да се употребљава за исказивање жеља или намере, у одговорима на питања, као и у модалној употреби (1966:126–128), док Б. Вељовић не убраја напоредност у примарне карактеристике овог глаголског облика (2018: 184). Оно што смо запазили као специфичност у употреби имперфекта код Г. Божовића, износи и Д. Барјактаревић у својој студији – убедљиво су најфреквентнији имперфекатски облици у 3. лицу једнине или множине. У тој форми најчешће се јавља глагол *бити*, али је, и поред тога, широк семантички дијапазон најфреквентнијих глагола (в. Табела 1) који су у нашем материјалу присутни (као и код Д. Барјактаревић 1966: 126).

Табела 1.

	3. лице једнине	3. лице множине
1	<i>знадијаше</i> ¹⁴⁶	
2	<i>стајаше</i>	<i>стајаху</i>
3	<i>спровођаше</i>	<i>спровођаху</i>
4	<i>прелажаше</i>	
5	<i>носаше</i>	
6	<i>јежђаше</i>	
7	<i>издвајаше</i>	
8	<i>иђаше</i>	<i>иђаху</i>
9	<i>гоњаше</i>	
10	<i>стојаше</i>	
11	<i>сеђаше</i> (9)	<i>седаху</i> (1), <i>сеђаху</i> (1)
12	<i>сведочаше</i>	
13	<i>нуђаше</i>	
14	<i>одбијаше</i>	
15	<i>мољаше</i>	
16	<i>пијаше</i>	
17	<i>нуђаше</i>	
18	<i>имађаше</i> (3), <i>имаше</i> (7)	<i>имађаху</i> (3), <i>имаху</i> (1)

¹⁴⁶ Сви примери имперфекта које наводимо ексцерпирани су из збирке *Мој дивни Колашин* (2019).

19	<i>продаваше</i>	
20	<i>даваше</i>	
21	<i>чињаше</i>	
22	<i>говораше</i>	
23	<i>премишљаше</i>	
24	<i>чуваше</i>	
25	<i>могаше</i>	
26	<i>мишљаше</i>	
27	<i>знаше</i>	
28	<i>држаше</i>	<i>држаху</i>
29	<i>причаше</i>	<i>причаху</i>
30		<i>бректаху</i>
31		<i>ћеретаху</i>
32		<i>одмараху</i>
33		<i>управљаху</i>
34		<i>итићаху</i>
35		<i>указиваху</i>
36		<i>посматраху</i>
37		<i>казиваху</i>
38		<i>вршаху</i>
39		<i>пређаху</i>
40		<i>срицаху</i>
41		<i>учаху</i>
42		<i>изучаваху</i>

Приказ ове табеле додатно расветљава фреквентност употребе имперфекта у прози Григорија Божовића. Иако су најфреквентнији облици *беше* / *бејаше*, имперфекат се јавља од великог броја различитих глагола, и његова употреба није лимитирана на одређену групу глагола као у појединим говорима зетско-сјеничког дијалекта (нпр. у источноцрногорским говорима (Стевановић 1933/34: 118), у говору Бјелопавлића (Ћупић 1977: 166)).

Подударача резултата нашег истраживања са резултатима анализе говора Тутина, Новог Пазара и Сјенице, у најдоминантнијим карактеристикама имперфекта, огледају се још у специфичним темпоралним одликама (удаљености од момента говора) у означавању временских категорија мало даље и удаљеније прошлости, даље и далеке прошлости и свих слојева неодређене прошлости (в. Вељовић 2018: 160–167).

Што се тиче осталих суседних говора зетско-сјеничког дијалекта, у монографској студији *Говор Горњих Васојевића* дате су само морфолошке особености имперфекта. Р.

Стијовић бележи да се имперфекат и сада чува, с тим што је у 3. лицу множине чешћи облик на *-ају* (са тенденцијом изједначавања са презентском формом глагола 3. лица множине) (2007: 174). У неким глаголским основама приметни су резултати јотовања крајњег сугласника, као и у нашој грађи (*јежђаше, иђаше, гоњаше, сеђаше, мољаше, чињаше* итд.). Источноцрногорске говоре одликује временска употреба имперфекта са семантиком дужег трајања прошле радње, углавном у изјавним, узрочним и упитним реченицама (Стевановић 1933/34: 118). М. Стевановић такође истиче да се имперфекат најчешће јавља од помоћних, безличних глагола, као и глагола типа: *чинити, радити, звати се, познавати, умети, говорити, мислити*, али и да нестаје под утицајем перфекта, те да се у приповедању ретко употребљава (Исто). У *Говору Бјелопавлића* имперфекат је присутан и, као у источноцрногорским говорима, не јавља се од семантички разноврсних глагола, већ од одређене групе. Идентична су одступања у односу на стандардне облике, а односе се на судбину гласа *x*, на рефлекс јата и резултате јотовања, што је стање подударно са стањем у говору Ибарског Колашина. Као у скоро свим идиомима ове дијалекатске формације, а и у књижевном језику, овај претерит служи за обележавање трајних доживљених радњи, које могу бити напоредне, али не обавезно. Д. Ћупић, такође, износи своја сазнања о овом глаголском облику у приповедању и истиче да се имперфекат ређе користи, док су уместо њега уобичајене форме перфекта, презента и аориста (1977: 166–169). Напоследку, наводи и примере модалне употребе овог глаголског облика. М. Пешикан пише о имперфекту у староцрногорским говорима као облику који се користи за радње квалификативног или трајног карактера, а које се односе на цео временски период или пак на одређени тренутак у прошлости (1965: 198–199). Аутор тврди да се са имперфектом повезује статичност радње (уз одређену семантику стања), те је у том смислу за приповедање подобнија употреба приповедачког презента или императива (Пешикан 1965: 199). У мрковићком дијалекту, стање на синтаксо-семантичком плану употребе имперфекта идентично је стању у досада помињаним идиомима, с тим што је употреба фреквентнија, те се тако овај претерит издваја по означавању доживљених радњи неограниченог трајања, „која се може вршити у било ком временском распону од приповједачевих најдаљих доживљаја и сјећања до момента његове праве садашњости, тј. до тренутка саопштавања о њој“ (Вујовић 1969: 330). Поред оваког описа синтаксичко-семантичких црта имперфекта, Л. Вујовић издваја и напоредност у многим примерима, исказивање радње које су се у прошлости понављале, исказивање уживљености у питањима, квалификативну употребу имперфекта, као и модалну употребу имперфекта за временске ситуације у садашњости (најчешће од глагола *хтети, имати* и *ићи*) (1969: 330–336). Идентично стање описано је и у црмничком говору, у коме се имперфекат употребљава у истицаном трајању радње, као и за радње које се понављају и оне које су напоредне (Милетић 1940: 550). Б. Милетић такође износи сва модална значења и конструкције са имперфектом у овом говору (1940: 552 – 553).

Компаративни увид у основне синтаксо-семантичке црте имперфекта у истраженим говорима зетско-сјеничког дијалекта, с једне стране, и оних у језику Григорија Божовића, с друге стране, табеларно смо приказали (в. Табела 2). Јасно је да је подударност велика и да се употреба имперфекта заснива на језичком осећању говорника коме је овај глаголски облик природно лингвистичко средство, присутно у матерњем дијалекту, за исказивање прошлих доживљених ситуација дугог трајања:

Табела 2.

	дужина трајања радње	дживљеност	напоредност	квалификативност	понављање радње
ИК ¹⁴⁷	-	+	+ / -	+	+
ТНПС	+	+	+ / -	+	+
ИЦГ	+	+	+ / -		
БП	+	+	+ / -		+
СЦГ	+	+		+	
МР	+	+	+ / -	+	+
ЦМ	+	+	+ / -		+

Божовић	+	+	+ / -	+	+
---------	---	---	-------	---	---

„Имперфекат је, да поново нагласимо, претеритални облик са суженим доменом употребе у савременом српском језику. Он се јавља у књижевноуметничком функционалном стилу и разговорном стилу на оним говорним подручјима где он још живо функционише“ (Танасић 2005: 433). Сама његова употреба територијално је условљена, са свим особеностима заједничким осталим говорима зетско-сјеничког дијалекта, те бисмо на основу досадашње анализе закључили да је у језику Г. Божовића дијалекатски мотивисана. Поред дијалекатске основе употребе имперфекта која можда није толико долазила до изражаја у свакодневном говору, односно у разговорном стилу, као што долази у књижевноуметничком тексту Г. Божовића, укорененост велике заступљености глаголског облика имперфекта у Божовићевом језику, показали смо, треба тражити и у узорима на којима се Божовић формирао као личност, па онда и као књижевник. У поглављу ове дисертације о *Григорију Божовићу*, у потпоглављу *Књижевно дело и његова рецепција*, као и на почетку овог поглавља, указивали смо на факторе који су утицали на његово опредељење у животним ставовима, па онда и на његову стваралачку мисију, односно на његов језички идентитет.

Иако се јавља у управном говору ликова, имперфекат је веома фреквентан глаголски облик и у ауторском говору. Како смо на почетку указали на податке да је примећена мања употреба имперфекта у периоду друге половине XIX и почетка XX века у књижевним делима писаца са неких других подручја штокавског ареала¹⁴⁸, појаву имперфекта у књижевном делу Г. Божовића могли бисмо тумачити у контексту дијалекатског подручја са ког потиче, с једне стране, а са друге – у контексту књижевних форми и узора на којима се развијао његов књижевни израз.

У осветљавању овог сегмента врло су значајна сведочанства која је оставио лично Григорије Божовић: „Основна моја фраза је епска, широка (...)“ (2016б: 1508), као и да је

¹⁴⁷ ИК – говор Ибарског Колашина; ТНПС – говор Тутина, Новог Пазара, Сјенице; ИЦГ – источноцрногорски говори; БП – говор Бјелопавлића; СЦГ – староцрногорски средњокатунски и љешански говори; МР – мрковићки говор, ЦМ – црмнички говор.

¹⁴⁸ Поред већ наведених закључака научника који су истраживали језик одређених писаца, и М. Стевановић примећује да се имперфекат скоро изгубио из употребе у већини народних говора, као и да је у језику тада актуелних писаца ретка појава. Јавља се „врло ретко и код оних у чијем се завичајном говору лепо чува осећање за посебно значење његово“ (1953/54: 39).

његов родни крај, Ибарски Колашин, „однегован на десетерцу“ (Исто, 1504). У основи свега наведеног налази се, између осталог, употреба имперфекта која је карактеристична за говоре „епског израза“ (Ђупић 1977: 166). Заправо, карактеристична је за „ијекавска говорна подручја зетскога и источнохерцеговачког говорног типа“ (Пецо 1998: 72), а управо је у науци примећено, за говор Ибарског Колашина, да „има особине и херцеговачких и зетских говора“ (Лутовац 1954: 116).

Како Божовић истиче: „Пошто ми је кућа од мога детињства зборно место Колашинаца, то сам имао прилике о годовима, а и других, обичних дана, да чујем најзнаменитије гусларе, који су ми јако остали у памети, у сећању“ (Божовић 2016б: 1504–1505), па је народна епика свакако нешто што представља подлогу његовог израза. Г. Божовић као „епски приповедач“ ствара епским језиком који је, дубоко у њему, исконски језик његовог завичаја, у стваралачком замаху додатно стилизован финесама својственим народној књижевности. Учестала употреба аориста и имперфекта код писаца одувек се тумачила као утицај усмене књижевности, што и Ј. Јерковић, позивајући се на М. Стевановића и М. Ивић, у својим истраживањима језика појединих писаца често истиче (Јерковић 1991: 192). У прилог дијалекатској, а и епској подлози Божовићеве употребе истичемо употребу облика имперфекта за 3. лице (*беше, бејаше*), као најфреквентније форме овог глаголског облика. Код писаца који у свом матерњем дијалекту не познају употребу имперфекта, велико присуство ових форми тумачи се као утицај народног стваралаштва (или утицај србистичке струке) (Пецо 1998: 72–74).

Додатну потврду дијалекатске употребе, а потом и епске подлоге употребе имперфекта, проналазимо у конструкцији *хоћах + да + презент*, која се углавном среће у ауторским деловима Божовићевих књижевних текстова, а која не припада стандардној употреби. Притом, у студији посвећеној употреби имперфекта у Његошевом књижевном делу, истицано је да се ова конструкција јавља у Његошевом језику, као и да у језику појединих писаца представља подражавање стила народних умотворина (Стевановић 1953: 7, в. Стевановић 1986: 663). Божовићева повезаност са Његошем, о коме је написао један од најбољих есеја, сада се огледа и у истоветној употреби конструкције дијалекатског карактера. Притом, сам Божовић говори о Његошевом утицају: „Зато ценим Његоша и његов *Горски Вијенац* и верујем да само таквим путем и чувајући та начела наша књижевност може ући у светску са великом и новом речју“ (Божовић 2016б: 1505), а када пише о беседничким способностима говорника из Ибарског Колашина, њихов стил упоређује са стилем *Горског вијенца* (Божовић 2016б: 33). Поред Његоша и народне књижевности, Г. Божовић је читао још једног писца у чијем се делу често среће имперфекат, а чији идиом такође познаје употребу овог глаголског облика – „Врло сам рано почео да пишем као и да читам: међу првима збирке Караџићеве и приповетке и песме, а затим Матавуља и Јанка Веселиновића“ (Божовић 2016б: 1507). Наиме, и Његош и Матавуљ често су употребљавали имперфекат (Стевановић 1986: 653). Експресивну употребу имперфекта, стилогене синтаксеме из које произилази компонента доживљености и њена литерарна маркираност, у књижевном тексту Григорија Божовића стога можемо тумачити као особеност његовог стила, заснованог на дијалекатској подлози, али и на књижевном стваралаштву на коме се формирао и на које се увек позивао. Осим специфичне конструкције *хоћах + да + презент*, Божовић није користио овај глаголски облик ван системских и нормираних начела српског језика.

4.2. Аорист

Након анализе имперфекта, у фокусу нашег истраживања налази се аорист – претеритални глаголски облик који је, заједно са имперфектом, обележен вишеструком маркираношћу (у односу на перфекат, као и на наративни презент). На маркираност имперфекта и аориста, како хронолошку тако и стилистичку, указивано је у досадашњим лингвистичким студијама. Међутим, данас се они издвајају и литерарном маркираношћу,

када се њихова употреба углавном везује за језик одређених писаца.¹⁴⁹ Аорист је глаголски облик којим се обележава доживљена релативно блиска прошлост (или се сугерише као доживљена). Истраживања аориста као глаголског облика у србистичкој и сербокроатистичкој литератури¹⁵⁰ односе се на синтаксо-семантичке одлике са стилистичким ефектима као неодвојивом компонентом у описивању овог претерита. Како у дијалектолошким истраживањима тако и у анализама савременог стања у српском језику, аористу се углавном приступа компаративном методом у односу на имперфекат, али и презент перфективних глагола и перфективни перфекат. Ради се, дакле, о глаголским облицима којима су својствене одређене заједничке црте – оне које су у основи временских, аспектуалних или пак прагматичко-стилистичких параметара. У новијој литератури, функције аориста сагледавају се и са дискурзивног аспекта, те ћемо се кроз нашу анализу осврнути и на ову врсту аористног потенцијала.

Корпус на коме се темељи наша анализа поделили смо у два сегмента, као и у претходном поглављу, први – делови управног говора Божовићевих ликова, и други – пишчеви наративни делови. Сви делови управног говора припадају аутентичним ликовима Ибарског Колашина и они су писани дијалектом, чији је изворни говорник и сам писац. Ослањајући се на овакву поделу, стећи ћемо увид у постојање диференцијалних црта између употребе аориста у разговорном стилу, који одговара употреби у форми управног говора, у односу на употребу аориста на приповедном плану. За разлику од мање фреквентности имперфекта у управном говору, примећујемо да обе текстуалне форме карактерише честа појава глаголског облика аориста. Циљ нам је да утврдимо околности под којима се јавља аорист у управном говору, као и у ауторском дискурсу, да ли је мотивисаност употребе иста, затим и синтаксо-семантичке и прагматичке одлике овог претерита које се јављају на примерима наше језичке грађе. Анализа ексцерпираних грађе из путописне збирке *Мој дивни Колашин* ослониће се, пре свега, на већ поменуте лингвистичке критеријуме, тј. на темпоралне, аспектуалне, дискурзивне, прагматичке и стилистичке критеријуме. Такође, компаративном анализом упоредићемо добијене резултате са стањем у осталим суседним идиомима зетско-сјеничког дијалекта, као и са стањем у стандардном језику. Ради се, дакле, о дијалекту који чува облике имперфекта и аориста. С обзиром на велику фреквентност употребе аориста у ексцерпираној грађи, он се може сматрати врло живом категоријом како у дискурсима ауторског говора, тако и у дијалекатским репликама ликова из Ибарског Колашина. У претходном поглављу је већ било речи о контекстуалним околностима и утицају ванјезичких прилика на формирање књижевног израза Григорија Божовића, као и о његовом рођењем предодређеном језичком осећању, те се на основу само претходних премиса може закључити да употреба није мотивисана искључиво стилским поступцима и ефектима које производи на наративном плану. На наративном плану, поред синтаксо-семантичких одлика, биће издвојене стилске доминанте које настају како при самосталној употреби аориста тако и у комбинацији са другим глаголским облицима да бисмо осветлили све појединости њихове међусобне повезаности. У досадашњим радовима о наративним глаголским облицима у прози Г. Божовића¹⁵¹ најчешће је рађена компаративна анализа имперфекта и аориста као доживљених глаголских облика. На основу тих истраживања, може се закључити да претеритални облици, и то они доживљени, представљају стилске доминанте језика Г. Божовића. Већ у фази ексцерпирања материјала за анализу, увидели смо колика је учесталост употребе аориста (много већа од употребе имперфекта). Ова чињеница

¹⁴⁹ „У другој половини XIX и почетком XX века, када је језик наших писаца, и српских и хрватских, био под снажним утицајем Вукових збирки народних умотворина, богатих употребом аориста, овај се облик широко употребљава код нас и на истоку и на западу“ (Стевановић 1972: 86).

¹⁵⁰ О аористу, види: Мусић 1925/26; Белић 1925; Стојићевић 1951; Сладојевић 1955/56; М. Ивић 1958; Маретић 1963; Стевановић 1966; Вуковић 1967; Радовановић 1969, 1974; Танасић 2005; Ковачевић 2006, 2015, Станојевић 2007, 2012, 2013.

¹⁵¹ Ковачевић 2006; 2016а, Бојовић 2015; 2016в, Ракић 2016.

констатује се и приликом анализе аориста и имперфекта у збирци приповедака *Робље заробљено* – фреквентност имперфекта пет пута је мања од употребе глаголског облика аориста (Ракић 2016: 448), што указује, између осталог, на мноштво функција ових језичких јединица, као и на њихову стилогеност.

Пре саме анализе аориста у језику Григорија Божовића, указаћемо на синтаксичку проблематику која се јављала у досадашњим истраживањима, а због бољег и систематичнијег увида у синтаксичке прилике овог претерита у нашој грађи. Најчешћа неслагања приликом анализе аориста у сербобукваристичкој науци о језику тичала су се, пре свега, аориста имперфективних глагола (односно глаголског вида и времена), његових синтаксичких и семантичких одлика, као и диференцијалних црта у односу на имперфекат. Како је у многим радовима у дескрипцији аориста, посвећена пажња свим до сада изнетим ставовима, кратко ћемо се осврнути на кључне моменте осврћући се, у наредним редовима, на аспектуалне параметре. А. Мусић (1925/26: 27) у својој студији указује да аорист имперфективних глагола ипак мора имати неко „особито значење“ и не поистовећује га са имперфектом, док се нешто касније јављају опречна мишљења других синтаксичара. Неки од њих су Т. Маретић (1963: 616) и А. Стојићевић (1951: 96), који тврде да је аорист имперфективних глагола једнак имперфекту. М. Стевановић одбацује Маретићеву тврдњу о семантичкој једнакости ова два глаголска облика (иако постоје изузеци) и још износи неслагање са ставовима појединих истраживача да се имперфективним глаголским обликом може означавати извршење процеса (Стевановић 1972: 88–89, в. Стевановић 1966). „Имперфекат, за разлику од имперфективног аориста, никада не означава радњу која се ограничава на само време о којем се мисли већ радњу која је била тада у току, што свакако превиђају граматичари који идентификују значење ова два глаголска времена“ (Стевановић 1986: 636). Да се приликом употребе аориста несвршених глагола ради о синтаксо-семантичкој црти „готовости радње“ потврђује П. Ивић у галипољском говору (не ради се, дакле, о промени вида глагола, већ само о семантици „ограниченог, свршеног трајања“) (1953/54: 244–245). Одбацавају тезе о истоветности ова два глаголска облика придружује се и Ј. Вуковић указујући на основну диференцијалност – неограничљиво трајање имперфекта и временски уоквирено, тј. ограничљиво трајање аориста (1967: 293). Он, уосталом, узима у обзир и параметре условљености различитих поимања употребе ових облика, а то су језичка осећања говорника дијалеката¹⁵² код којих је очуваност поменутих претерита добра. У *Синтакси савременог српског језика* истиче се да се јављају и форме несвршеног аориста, али да за савремени српски језик такви облици нису уобичајени (Танасић 2005: 427; в. Станојчић Поповић 2002: 392). О синтаксо-семантичким нијансама употребе имперфективног аориста у односу на имперфекат писао је и Р. Симић (упоређујући их на примерима књижевног текста Л. Лазаревића). Аутор је закључио да аорист имперфективних глагола поседује „глобализацијску“ нијансу у означавању радњи, а специфичност се огледа у таквој комбинацији са доживљеношћу, која „достигне границе ситуације“ употребом адвербијалних елемената или се пак простире до самих граница чинећи целину радње јединственом, док радња исказана имперфектом те границе превазилази (Симић 2018: 28–29).

О позицији глаголске радње на временској оси, обележене аористом, у нашој литератури углавном наилазимо на различита тумачења. Неоспорно је да радња исказана аористом јесте антериорна у односу на садашњи моменат, међутим, дискусија се јавља у вези са питањем удаљености те радње од тренутка говора. У граматичким описима овог претериталног облика, у доменама теорије индикатива и релатива, у почетку се извршење аористне радње везивало за тренутак пред сам моменат говора. Следећи Белића у везивању

¹⁵² Стевановић (1966: 165) наводи у којим говорима се налазе потврде да је аорист имперфективних глагола очуван (крајеви богати усменом књижевношћу) – *Говор Пиве и Дробњака, Говор Источне Херцеговине, Мачвански говор, Црмнички говор, Староцрногорски средњокатунски и љешански говори, Новопазарско-сјенички говор.*

глаголских ситуација у аористу за непосредни тренутак пре самог момента говора говорног лица, М. Стевановић (1972: 85) у студији *Глаголски облици као међусобне синтаксичке опозиције*, а и у ранијим истраживањима, прихвата овај став. У каснијим лингвистичким истраживањима наших синтаксичара углавном ће се јављати тенденција ка оспоравању поменутих схватања. Ј. Вуковић у својој *Синтакси глагола* износи сва дотадашња мишљења и ставове, и сам коригујући своје заључке с почетка¹⁵³, напомиње да се аористом означене глаголске ситуације не односе само на непосредну прошлост, већ се њиме могу исказати и прошле радње, одмераване према моменту говора, које припадају сфери блиске, мало даље и удаљеније прошлости (Вуковић 1967: 103). Он, такође, одбацује мишљења заснована на Белићевим тврдњама да је апсолутно индикативна употреба аориста она у обележавању радњи које непосредно претходе моменту говора, док се релативна употреба односи на сваку другачију употребу (Вуковић 1967: 297). Са оваквим мишљењем био је сагласан и П. Сладојевић¹⁵⁴, налазећи потврду у примерима из приповедака С. М. Љубише, Вукових народних приповедака, Вуковог превода *Новог завјета* и из *Горског вијенца*, да се индикативном употребом аориста могу исказивати и радње са већом дистанцом од момента говора говорног лица. Он дефинише глаголске ситуације исказане аористом као „прошле, ограничене по трајању радње, које је говорно лице лично запазило или на неки начин доживјело“ (Сладојевић 1955/56: 135–136). Да се аорист, осим за означавање непосредно блиске прошлости, користи и за даљу прошлост констатује и М. Ивић (1958: 143) позивајући се управо на студију П. Сладојевића. На корпусу дијалекатске грађе, која се одликује широким дијапазоном употребе имперфекта и аориста, П. Ивић износи закључак да се у говору Галипољских Срба овим обликом обележава „обично“ непосредна или скорашња прошлост, иако су чести и примери у индикативу који не припадају домену тако блиске прошлости (П. Ивић 1953/54: 236–238). У новијој литератури истиче се да савремено стање показује да се аорист употребљава како за обележавање радњи које су се извршиле непосредно пре момента говора тако и за исказивање радњи које су се извршиле знатно пре тог момента. Притом, С. Танасић констатује „да аорист није подобан исказивању релативних радњи. Наиме, као глаголски облик чија је примарна функција исказивање радњи које су се извршиле пре момента говора, он се тешко уклапа у неку временску ситуацију где би исказивао радњу која је прошла према некој другој радњи а да истовремено није прошла у односу на моменат говора“ (Танасић 2005: 424, 428). Нешто другачије методолошке аспекте истраживања срећемо у компаративним студијама аориста у српском и француском језику В. Станојевића. Аутор, у својим радовима, поред семантичких параметара, велику пажњу посвећује и посебно истиче прагматичке факторе у граматичким описима глаголских времена. У погледу семантичке компоненте темпоралне локализације, аутор напомиње да се аористом обележавају радње са релативно малом дистанцом у односу на моменат говора, „осим ако то није адverbима или адverbијално употребљеним синтагмама другачије изражено“ (Станојевић 2007: 127). Оваква квалификација односи се, пре свега, на говорне употребе аориста. В. Станојевић раздваја говорне (ненаративне) и наративне употребе аориста, али диферентност не постоји у временској компоненти која се односи на моменат говора. Он уводи паралелну везу између момента говора у говорним ситуацијама и момента говора у наративним употребама (тј. момента туђе – јунакове или нараторове садашњости) (Станојевић 2007: 133). Са тим у вези, аутор се, приликом анализе употребе аориста у Ћопићевој *Баити сљезове боје*, осврће на тврдње да се аористом може обележавати и већа

¹⁵³ У почетним истраживањима аориста, Ј. Вуковић је дефинисао овај претерит као глаголски облик који „у основи свога значења има истицање непосредно блиске прошлости“, што је у каснијим разматрањима изменио (Вуковић 1967: 22). „И блиска, не само непосредна, и мало даља, и удаљенија, па чак и врло удаљена прошлост (биће нарочито ово последње за многа данас уобичајена гледишта неприхватљиво) временске су сфере у којима се сасвим лепо и сасвим обично може у нашем језику кретати аорист у својој основној временској употреби, за коју смо у новије време навикли употребљавати термин индикатив“ (Вуковић 1967: 103).

¹⁵⁴ Ј. Вуковић и П. Сладојевић, као и М. Стевановић, сагласни су још у једном – критички се осврћу на став А. Стојићевића (1951) да се индикативна употреба аориста везује за својство доживљености.

дистанца у односу на моменат говора, те констатује да је овакво обележје карактеристично управо за књижевноуметнички функционални стил, када се уместо момента говора као релевантан темпорални моменат узима моменат нарације (Станојевић 2013а: 170). С обзиром на то да је комплетан ток научне дискусије у вези са овим и претходним питањима приказан у поменутом издању *Синтаксе глагола*, као и у неким каснијим студијама, овде смо се само осврнули на поједине моменте и различите аспекте тумачења.

Након увида у полемичка мишљења истраживача о удаљености радње исказане аористом у односу на моменат говора, односно моменат нарације, на примерима ексцерпираних грађе путописа Г. Божовића, а руководећи се критеријумима Ј. Вуковића о припадности аористом означене радње интервалима блиске, мало даље и удаљеније прошлости, поред оне која је везана за непосредну прошлост а која претходи моменту говора (Вуковић 1967: 103), извршићемо класификацију примера – прво оних у којима је ова синтаксичка јединица употребљена у управном говору, а потом ћемо издвојити наративне употребе. Како су и имперфекат и аорист облици за исказивање доживљене прошлости, али и транспоноване доживљености у даље и далеке прошлости (Вуковић 1967: 363), анализа ће обухватити и поређење са облицима имперфекта који одговарају одређеним претериталним интервалима како би се уочиле диференцијалне црте у односу на оне које су им заједничке. Управо ће се таквим посматрањем језичких јединица открити њихова специфичност у јединственом глаголском систему.

У формама управног говора наше грађе говорника идиома Ибарског Колашина пронађено је свега неколико примера блиске прошлости исказане аористом у управном говору, док у наративној употреби ниједан, што је уосталом био случај и са имперфектом за обележавање овог типа прошлости. „Аористна радња блиске прошлости мора, дакле, бити дата са неким моментом прекида у прошлости, она нема временског додира са садашњошћу, са правим моментом садашњости“ (Вуковић 1967: 112). Наиме, због специфичности форме материјала на коме је истраживање рађено, мала су очекивања за погодним контекстуалним условима који би омогућили темпоралну локализацију радње извршене пред моментом говора. Примере аориста за обележавање блиске прошлости пронашли смо у формама управног говора ликова у причама *Уkletва*, *Од кога се није надало* и *Дмитар Кокера*:

– Пусти ме, Богдана!

– Ни довијека!... Мој си и хоћу да будем твоја. Нијесам ја крива што си ми памет завио, те не знам куд ударам. На очи ми је пала тама, а огањ ме сподбио. Гризла би тијело своје као што се вуци гладни по Мокри гризу. Мало прије те гледам у кући кад ми *рекоше* да на огањ метнем црепуљу. А ја мјесто ње *дохватих* танур и буп на пламен, *отиде* вас у ђаволе, да се и сад по кући смију. То је мука; хоћу те, и више не знам ништа!... (*Уkletва*, стр. 94)

– Е, сад кнеже, ја *повратих* душу и да се смијемо... (*Од кога се није надало*... стр. 366)

(...) Ако не останем жив, он ће светом Петру у Црној Ријечи и Светој Руци у Дубоком Поточу писати по једнога вола и по десет ока зејтина. Више никоме ништа ни новцем ни каквом милошћу. *Рекох* ово и вјером божјом, тијем најтврђијем печатом, тврдим речено за себе и своје кољено докле је Брњака и Колашина!... Љубите се ко је кршћеник, одмах да виђу!... (*Дмитар Кокера*, стр. 296)

У примерима из приповедака *Уkletва* и *Од кога се није надало* непосредно прошла радња додатно је обележена и адвербијалним одредбама *мало прије* и *сад*. У последњем, трећем примеру, ситуациони контекст је заправо такав да одаје утисак готовости непосредно прошле радње. Да је у оваквим околностима био употребљен имперфекат или пак наративни презент као конкурентан глаголски облик, радња се не би приказала у прошлости као завршена целина, везана за одређени моменат у прошлости, већ би била дата као радња у процесу, која не поседује временске оквире непосредно завршене радње. С друге стране,

употребом перфекта¹⁵⁵, радња би као при употреби аориста била непосредно пред моментом говора на временској линији, али изгубио би се семантички моменат доживљености радње. Јасно је да су овако обележене радње јединствене по наведеним синтаксо-семантичким карактеристикама, те би употреба неког од других претериталних облика свакако утицала на стилске поступке на плану композиције и на дискурзивне ефекте.

Аористом је исказано значење блиске прошлости и у дијалекатској грађи из Ибарског Колашина, као и у свим суседним истраженим говорима зетско-сјеничког дијалекта:

Мало прије ђеца *догнаше* стоку, ја *помузо*, пљушти напољу а ја да унесем једно наручје дрва и учиње ми се да и чујем... (Пресека, ИК). Сад он *прође* (ИК, у: Божовић, 111). Ми сат *доручковасмо* (ТНПС, у: Вељовић, 191). Ја сѣ^ад не смијем пошто се ено *диже* во (ИЦ, у: Стевановић, 118). Ео *неста* струја (БП, у: Ћупић, 169). Сѣ^а(д) нешто *помогок* Емру (МР, у: Вујовић, 324). Ето *поћоше* на ону ливаду у-Лучицу (ЦМ, у: Милетић, 545).

Аористом означене радње мало даље и удаљеније прошлост, као и при употреби имперфекта у овако означеном интервалу на временској линији – мало удаљенијем од момента говора у односу на претходну категорију, односе се на доживљену прошлост уз коју не би могла стајати прилошка одредба *сад* и *малопре*. Уколико контекстуално није одређена као мало даља и удаљенија прошлост, онда се најчешће у спецификацији јављају следеће одредбе: *јутрос*, *синоћ*, *јуче*, *пре неки дан*, *у недељу*, *летос*, *јесенас*, *лани*, *пре две године* (Вуковић 1967: 143–144). Оваква употреба доживљених глаголских облика не подразумева, дакле, повезаност са моментом садашњости. Диференцијалне црте односе се опет на свршеност радње и моменат готовости у прошлости приликом употребе аориста и на приказивање имперфекатске прошле радње у виду процеса. У управном говору приповедака *Рако Козаревац*, *Брат*, *Најтежи узмах*, *Заранци мојега Санча Пансе*, и у путописном запису *За робовања* пронађени су глаголски облици аориста у обележавању мало даље и удаљеније прошлости:

– Оно, људи... – поче он, зверајући тамо овамо: – ја данас лијепо *виђех* да славу прославити нећу. Заиста је Шајин-бег стигао у хан жеровнички са Дином Чабринином. И *помислих* да ће право мојој кући, па је и запалити и мене пребити или убити. (*Рако Козаревац*, стр. 137)

– (...) Прије десет дана сви наши сишли у поље на рад. Остали само нас двојица да чувамо окупнице и воће. Не лези нечастиви, његова крава *уђе* у мој кукуруз. *Потекох* да је изагнам и ударим је јаче. Он маљем побијаше неко коље. И не знам како *би*, тек ми манило приђе, шкргутну зубима и обори оним маљем. Без ријечи ме тукао док ми је све од лубине одвојио. У почетку сам се могао бранити, али ми *паде* на памет Злица и Љутица. *Уздржа* ме срећа, и ево сад сам готов да умрем. То више нико не зна, нити сам кому казао... (*Брат*, стр. 271)

– А сад простите и ви мене, старца!... Не знам да ли сам заиста на божјем путу или су гријеси стари: не куните, ђецо, ја сам данас Вучици опростио. Скинуо је с конопца и одвео њеном роду, али ми је они као кукавице опет *оставише* у рукама. Опростио сам јој у срцу на оној коси тамо, тамо кад је божје сунце залазило. ... (*Најтежи узмах*, стр. 289)

– Свеједно. Знам да више с тобом нећу бити ни код Борисављевића у Новој Вароши, ни код Карамарковића у Сјеници, ни на онакој гозби какву ти прије неку годину *приредише* у

¹⁵⁵ „Свака радња перфекта и аориста кад се односи на блиску прошлост (апсолутноиндикативна употреба, види ниже) као целина припада сва прошлости: не може својим трајањем обухватити и моменат садашњости“ (Вуковић 1967: 111–112).

Беранима. Тамо су мијењали вина, али се ја *не отих* чувајући тебе. Видео сам то идући с тобом. А сад ти чувај мене кад је до овога дошло. Свете ми Руке: пињеш и пињу док не попадамо!... Доста сам се устручавао!... (*Заранци мојега Санча Пансе*, стр. 405–406)

Не умијем ти све испричати. Бегов чардак као какав сарај. Око њега наслони, наложени огњевци, наоружани људи као војска. Унутра далбухана, песма, свирка, гусле и музике. Као на свадби. Кроз тремове снују бегови из разних места, разне одеће, свакојаки голаћи и зулумћари: страва да те узме. Стојао сам код врата као покајник до пола ноћи. Тек у то доба дође Хаљо и *поведе* ме у неку стају да преноћим, рекавши ми да ће ме бег примити кад се смиљује... (*За робовања*, стр. 416)

Сви ексцерпирани примери управног говора у којима се аорист користи за обележавање мало даље и удаљеније прошлости садрже и адвербијалне изразе – *данас, прије десет дана, прије неку годину, тек у то доба*, којима се ближе детерминишу периоди овако одређене прошлости. У ширем контексталном окружењу јављају се и облици крњег перфекта и имперфекта, што додатно указује на доживљеност радњи из сфере прошлости.

Издвојени примери који припадају овој категорији, а односе се на наративну употребу аориста, углавном су маркирани употребом одређених адвербијалних одредби и израза типа: *кроз два часа, у петак, предвече – кад је сунце пошло на залазак, у неко доба, субота, подне, у тренутку кад се..., изјутра, по Госпођинудне, баш у тај тренутак...*

Кроз два часа се *растадосмо*. Упитах га с коња за какву жељу његову. Он угну раменима: (...) (*Гредом*, стр. 423)

У петак, на Бајиру поред војнога стана, с обе стране главнога пута до саме железничке станице, *слеже се* огроман свет. Одатле до самога конака беше уређена војска свих родова. (*Два надишахова роба*, стр. 33)

Не кријем да сам био у нелагодној недоумици кад сам прилазио селу. Бејаше предвече кад је сунце пошло на залазак, али сељани још напољу, на њивама и око стоке. Оштро сам гонио коња тетковој кући, старајући се да им не погледам ни на жене ни на девојке, мислећи, грешан, да је све онако како се причало. Кад испод саме куће мој коњ *итрецу* у страну и умало ме *не обори*. Пошто *се прибрах*, имао сам шта и погледати, згранувши се као да сам на прикојасу нагазио, и то не у по дана но у глухо доба! (*Женска одмазда*, стр. 244)

У неко доба сиђе и паша у доњи трем, а око њега његови пратиоци и виши чиновници. Наместивши се на припремљено му седиште, он одмах *нареди* да му приведу Превлачанку. (*Колашинска кнегиња*, стр. 251)

Бејаше субота, тржишни дан у граду. (...) *Прође* огромни заптијски чауш са страшним брковима и крвничким ликом, под високим фесом и сав достојанствено раширен, водећи са собом десетину аскера са голим ножевима на пушкама. Одржава ред, тобоже. А одмах после њега *наиђе* оружана поворка за неким арнаутским прваком, па друга и трећа. Хоће људи да тржнога дана покажу своју силу и како се не боје од власти. (*Из горе вуче*, стр. 265)

Бејаше већ подне кад она *стиже* да изиђе из куће и *пође* низ ливаде ка Црквинама. Да и она одужи свој дуг према својој души. (*Тврда душа*, стр. 275)

Баш у тренутку кад се море народа са читавом гором крстова у валима креташе око цркве у Дубоком Потоку за ђацима, учитељем и обученим у одежде свештенством, *стиже* пред цркву окружен петнаесторицом својих ђака Милија Глухаћ. Он *скиде* с главе фес увијен у црну чалму, *прекрсти се* и *пође* за литијом. Висок, коштуњав и космат у црним чакширама и гуњу, са наврчаним опанцима и дренаваком у рукама и торбом на раменима као апостол, он *учини* дубок утисак на светину. Она *заблену*, поче да се гурка и са страхопоштовањем да шапће његово име.

Изненадно, брзо и готово бесвесно *поче* да узмиче један по један, док се награди широк пут да Милија дође са својим ђацима у ред до самих свештеника. Чим стаде уз њих, он *погледа* своје ученике, па дубоким и једрим гласом *отпоче* тројички тропар и сасвим *покри* танке гласиће школске дечице. Гомила *се прену* и сва радосна *прошашута* густо: (...) (*Последњи јунак – историјска скица*, стр. 349–350)

Кад изјутра *узјаха* коња да пође, он *призва* домаћина? (*У туђем царству*, стр. 370)

Кад *освану* друго јутро, пред кућом *се појави* Доброније Продановић, једва клечајући преко ледине, сав утучен и некако као посрамљен. (*Чубра Вучанка*, стр. 389)

Већ и зора беше почела да руди. *Пођох* да легнем и баш у тај тренутак неко *закуца*. (*Затис*, стр. 46)

Путујући по Рогозну, некако по Госпођинудне, *свратих* на преноћиште код познатог домаћина Вранчевића, чија се задруга није одвајала већ пуних педесет година. Хтео сам да видим и то чудо на селу и да проверим глас о такој једној великој кући. (*Роб незаробљени*, стр. 139)

У дијалекатској грађи такође су пронађени примери означавања мало даље и удаљеније прошлости аористом, а која је тако детерминисана временским одредбама као што су у том моменту, *те вечери, тог љета, јутрос, ноћас, синоћ*:

У том моменту дође код њих у кућу Јоле Ковачевић и само што се поздравише упитала га је Саја: - Богати, Јоле, јесте ли живи (Брњак, Станићи, у: Мићовић, 67). Те вечери они је *одведоше*. А била је највиђенија од јетрва (Брњак, у: Ковачевић, 98). Тог љета дође ми депеша за у сватове (ИК, у: Божовић, 112). Јутрос му тешко дошло те га *одведе* дол'е у Карајукиће (ТНПС, у: Вељовић, 198). *Виђесмо* те ноћас (БП, у: Ћупић, 169). *Сеђесмо* синоћ дуго (МР, у: Вујовић, 325).

У претходном поглављу указано је на саоднос имперфекта и аориста у исказивању делимичне процесуалности (Антонић и др. 2018: 305) као детерминације реченичне предикације, када се делимично преклапање истог периода мало даље и удаљеније прошлости исказује имперфектом, који се налази у зависној темпоралној реченици, док се у главној период прошлости детерминише аористом, као у примеру: „А по ручку, већ пред сунчев залазак, докле у брњачком хану, доле на самом Ибру, наоружан Мартин Поповић *тијаше и прећаше* да ће данашњицу неко платити главом, на Преврју *изби* велика владичина поворка да *се* ту за часак *заустави*“ (*Колашинска посла*, стр. 399).

Аналогно периодизацији прошлости исказане облицима имперфекта, интервалима далеке прошлости припадали би догађаји „опште прошлости“ у смислу обележавања једног периода „у збивању онога што је допирало до свести говорног лица и таложило се у њој“ (Вуковић 1967: 155). У оквирима тако одређене прошлости могу се јављати и, на неки начин, уоквирене фазе углавном уз следеће одредбе: *једног дана, једне године, једном у турско доба, кад ја чувах овце* и сл. (Исто). У причама и путописно-репортерским записима Г. Божовића које ми анализирамо, највише издвојених примера употребе аориста односи се управо на овај период. Разлика између употребе имперфекта и аориста иста је као и у примерима блиске и мало даље прошлости. Предикација исказана аористом, поред аспекатске ограничености, додатно је уоквирена одредбама у непосредном контекстуалном окружењу, док би употребом имперфекта више долазила до изражаја процесуалност у датом периоду. У управном говору следећих прича (*Рако Козаревац* и *Роб незаробљени*) и путописа (*Са зелене лонце, Код Милије Глухаћа, Дилберага Љутић, Гредом*) пронађени су догађаји далеке прошлости исказани аористом:

– Да ти кажем, добро – а зашто да не!... Кад Аустрија удари, *помогоше* још наши Турци и Арнаути. Остао ја само с бабом код куће. А у кући и око ње – нигђе ништа. Ни пијевац да ти кажем, да закукуриче. Ни у тору, ни у обору, а још мање у амбару. Подигао се ја једнога јутра и од муке градим тор. „Шта ће ти то, зло ти јутро, старче?“ – вели баба. (*Са зелене лонце*, стр. 440)

– Заложу се што је Бог дао, синак, и не чуди се. Онога дана кад у Дубоком Потоку виђех ново виђело народно и као дим *ишчезнух* низ Дријење, *дођох* овђе на ову планину да у овој пештери испаштам за грешну душу своју, молим Бога за народ и... не сметам вама новијем пошљеницима... За мене дослије нико не сазнаде колико за бачени кам у Лукин Вир. Оно што је било пламен моје грешне душе, учини ми се да га *виђех*: учини ми се да *виђех* нову школу, новог учитеља, ново виђело, које је за толико вијекова утуљено било. И *подадох се* као брвнара клијет кад јој извучеш подвалу, ону велику срчеву греду, на хрбату које она почива. *Устукнух* испред нове снаге као валови овога језера ту горе на планини што узмичу кад на њих ударе вјетрови, којима авијести по Бериму мјере силу своју. На пријекор свему што књиге старе казују, ја, може бити први од искони, *замислих се* тад и пресудих: не ваља старо да смеће новому, није требно старци да ору, кад су млађи стигли – хоћеш ручицу да држе на бразди, хоћеш и боље рало да истешу. Јак као земља гранати храст преви се као танка шибљика. Ја *зауздах* своју душу и *побјегох* да не бих млађима на путу био. Ех!... – *узвикну* старац, и то као скршени живот отиде да одјекује преко кршева и дубодолина. (*Код Милије Глухаћа*, стр. 492)

– (...) И ево *учиних* што сам пожелио. *Распраших* цијело село, те сте сад сви сиротиња као и ја. А ви никад не би могли повјеровати да ја могу овако нешто учинити. Па, ето, *виђесте* својим очима. *Остависте* куће, *остависте* имања, стоку *распудисте* низ олуновичка осоја, па боси и јадни, а брзо као на хатовима *дојуристе* на ову лазину, усред пола ноћи, кад вјештице играју коло с ђаволима око усамљених воденица испод Банова Брда по Жаревима... Тако... (*Рако Козаревац*, стр. 137)

– У јаду велику, господине мој!... Откако си отишао, бога бијелога *не угледах*. Колашинци отврднули као Цинцари, па нигђе грло да оквасиш. (*Дилберага Љутић*, стр. 442)

„Ето, баћо, мене *удомише* и већ имам дијете. Други *пише* и *веселише се*, други ме *испратише*, а ја као сироче нигђе *не виђех* оца, својега милога баћа, и ако ми је он, тужној, чобанин и неугледан...“ (*Роб незаробљени*, стр. 143)

– И лијепо *се уплаши* поп Радојица кад га *опколише* пијани Дедиловци. *Сиђе* с багљива ђогата, па свакому од њих по чарапе и назувке и одозго посудину ракије, те *разминуше* низ ријеку, вичући као што само могу пијани Дедиловци. А мени драго да једном видим како се и поп уплашио. Али чим они *замакоше*, он ти одмах његову Свету Руку баш уз ону лијеску онђе! Дуго је метанисао и љубио сребрну скрињу.

И плакао. Најзад се *накостријешено* усправи и из гласа *повика*: (...) (*Гредом*, стр. 423)

Већина наведених примера управног говора садржи неку ближу одредницу која указује на већу дистанцу извршене претериталне радње у односу на моменат говора: *кад Аустрија удари*, *онога дана*, *усред пола ноћи* – *кад вјештице играју коло*, *откако си отишао*... У примерима из приче *Роб незаробљени* и путописног записа *Гредом* контекстуално се ствара атмосфера опште прошлости у којој се издвајају одређене фазе, као што су удаја, сукоб са пијаним Дедиловцима итд. Што се наративне употребе аориста тиче, обележавање временског периода далеке прошлости постиже се језичким јединицама типа – *једном по највећем мразу*, *једном другом приликом*, *једнога лета*, али чешће зависним реченицама *кад у хану одјахасмо*, *кад звона с манастирске куле поново забрујаше*, *кад се*

сасвим приближисмо, кад униђосмо у кућу, тек му је било двадесет година, кад га једном позваше Арнаути итд.

(...) Но на одмору гледа коња као рођено дете. Има сељак чудну љубав за живинче које му тегли рало или га по злу беспућу носи на хртеници... Једном по највећем мразу стигосмо из Новог Пазара на Дугу Пољану за три часа. Кад у хану одјахасмо, ја погледах на коње, чекајући да се стропоштају. (*Ваздашњи сапутник*, стр. 426)

Једном другом приликом ја сам пролазио у подне кроз оближње село Ћешеновиће, покрај куће танкога домаћина а чувена веселака готово сојтарије, Раденка Мојсиловића. Знао сам да има пуну кућу деце и памтио савет да сиротнијим људима не досађујем. Са мнош пратња велика и то све на коњима. Рачунам да ћемо човека грдно оштетити, па само *назвах* Бога и *разминусмо*. Али *се окренух* да му још једном сагледам зграде у обору. Кад наниже ка гувну трчи једна девојчица као зрно из пушке. *Настаде* вика: (...) (*Уклесани закони*, стр. 433)

А кад звона с манастирске куле поново забрујаше на глас труба из ове чудне гомиле, и кад се тамо светиња поче поново да таласа и да заузима пређашње положаје око шатора и огњишта, Колашинце – и мало и велико – *обузе* плаха, дивља радост. (*Лукин вир. Колашинска легенда*, стр. 19)

(...) Кад се сасвим приближисмо, жене *изиђоше* из куће и *клекоше* у круг око прострвена на шареници покојникова одеда. Све млађе још са распуштеним косама. *Настаде* углас нарицање да се и камен раствори. Људи тихо плакаху осим јединога домаћина који није у том тренутку ваљао да коби слеме. Ми збуњено *одјахасмо* коње и *почесмо* их додавати сељацима, док су укућани прилазили попу и смерно-жалосно га љубили у руку и у раме. Утом се из куће *указа* и Иконија са заденутом левом руком о појас, права а поткошена као од стреле. На глави јој бела повезача, на њој стојничко полу-жалосно мрчно рухо, нови опанци: неће та уцвељена властелинка сељачка да коби други подмладак у кући... Лице јој пожутело као смиље у остави, израз се укочио а црте смрзле у оном стању како је ударом погођена. Ни сузе у оку или на скамењеном лицу. Поп јој *притрча* и *зајеца*, али га она брзо и врло отмено *одмаче* од себе и *пољуби* у руку. (*Кона из Међећег потока*, стр. 257)

Кад униђосмо у кућу, она пуна чељади с десне стране огњишта с врха до дна. У средини стоји мој дед, око њега браћа, синови и синовци. Жене са децом, држећи ону најмлађу испред себе. Види се да су и они тек завршили молитву, али су још непомићни као у цркви. Само ми *се* дед *осмехну*, колико да ме не збуну ова необична слика, која је за њих, то је јасно, обавезна и обична. Моја мајка *приђе* и *стаде*, ваљда ипак што је гошћа, поред оца и на моје чудо *узе* и њихов став и њихову готово молитвену збиљу. Шта је овоме народу јутрос? – питам се ја на све ово. Какав их је ово страх притискао и стоје као укочени, уместо да поседају као крштени око овако лепа огња?... Најзад *се ухватих* мајци за увијанку, па нека буде што ће бити, кад ме је узела на врат и довела у оваку ујчевину!... (*Јутро мојега прадеда*, стр. 300)

.... Тек му је било двадесет година, кад га једном позваше Арнаути да оде с њима некуд дубоко у Дреницу да узму крв... Живо се он сећа како су петнаест дана узалудно обилазили крвничку кулу. Најзад он главом *предложи* дружини да начине лествице и ноћу прислоне уз двокатницу. (*Последњи Мохиканац*, стр. 340)

Једнога лета, не сећам се нити могу тачно да утврдим које баш године испред 1903, у Радич Поље *бану* у хан мојега деде Милоша један необично чудноват путник. На обичној рожајској самарици са кирицијом муслиманином из Штавице, али без оружја. Путник *одјаха* и *сврати* у хан. Необична изгледа. (*Саватије и Колашин*, стр. 485)

Кад после пуна четири часа оштра јежђења уз снежне рогожњанске врлети избисмо на Грубетиће, ја *заустави*х под собом коња и *одјахах*, што *учини* и мој ваздашњи и искусни пратилац по брдима. (*Стари грмен*, стр. 325)

Кад се уверих да мојем коњу није ништа и да ће ме и даље преко урвина као на крилима понети, и кад видех да су у добром стању и мој сапутник и његов коњ, ја *помислих* на своја укочена колена и *опружих* ноге, притискујући их рукама да би кроз жиле крв јаче заструјала. Но, у том истом тренутку изненадни жмарци од главе до пета, у прсима као да нешто пуче као кад часовник престаје да ради, нешто ми затресе сву снагу као страшна грозница, а удари зуб о зуб. Страхобно *се збуних* и *уплаших*, те са последњом снагом *приђох* коњу и *бацих* му се у седло. Рачунајући у тој пометености да је ту још једино спасење. *Покуших* некако вођице, *покушах* да се оснажим и исправим и *огребох* остругама коња, једва у цвокоту изговарајући сапутнику: (...) (*Стари грмен*, стр. 326)

Кад се још једном у седлу стресох, ја *покушах* да се колико било ослободим од незгодних предвиђања, кад ме *спонаде* и друго, нимало лакше ни мање страшно. (*Стари грмен*, стр. 327)

Кад мени ударише светлаци на очи и *пружих* му празну крвницу, он *скочи*, *загрли* ме и *пољуби* у образ. Као да сам му поклонио њиву. (*Рам-Љутан*, стр. 455)

Оно што бисмо посебно истакли у овом делу анализе јесте велика фреквентност временске детерминације зависном клаузом. Временска детерминација изражена је зависном временском клаузом и она је локационо-оријентационог типа¹⁵⁶ (Антонић и др. 2018: 307). Најчешће се ради о моделу – „клауза са везником кад(а) и свршеном предикацијом, с могућношћу исказивања кореферентног локализатора, уз реченичну свршену предикацију“, а који указује на локационо-оријентациону постериорност¹⁵⁷ (Исто, 312). Ради се, дакле, о двострукој свршености предикација, где зависна клауза са аористом поседује функцију детерминатора темпоралног одсека у коме је реченична предикација сукцесивна у односу на предикацију зависне клаузе (нпр. „Кад се сасвим *приближисмо*, жене *изиђоше* из куће и *клекоше* у круг око прострвена на шареници покојникова одела“ (*Кона из Међећег потока*, стр. 257)). У примерима наше грађе најчешћи је поменути синтаксичко-семантички модел, а он је и један од најучесталијих „у временском семантичком пољу у савременом стандардном српском језику“ (Исто, 313). У примеру из приповетке *Последњи Мохиканац* пронађена је и временска идентификација локационо-оријентационе антериорности непосредности¹⁵⁸ (Исто, 310). У питању је клауза са везником *кад* и свршеном предикацијом (аорист) и реченична свршена предикација у перфекту са кванфикатором *тек* у иницијалној позицији (нпр. „Тек му је било двадесет година, кад га једном *позваше* Арнаути да оде с њима некуд дубоко у Дреницу да узму крв...“, стр. 340).

У наставку наводимо потврде из дијалекатске грађе зетско-сјеничких говора у којима су аористом обележени периоди далеке прошлости. На временску детерминацију указују зависне клаузе или адвербијални изрази које смо подвукли:

¹⁵⁶ Односило би се на „смештање реченичне предикације, најпре, унутар издвојеног одсека на временској оси, а потом постављање две предикације у сукцесивни однос, тј. сукцесивни однос две предикације смештене у исти временски одсек (интериоризација)“ (Антонић и др. 2018: 307).

¹⁵⁷ Што значи да „унутар издвојеног временског одсека, две предикације су сукцесивне, а реченична предикација следи после зависне предикације“ (Исто, 312).

¹⁵⁸ Овај тип временске идентификације означавао би да „унутар издвојеног временског одсека, две предикације су сукцесивне при чему реченична предикација у читавом свом трајању претходи зависној предикацији са податком о временској квантификацији – непосредно претхођење“ (Исто, 310).

Ја лежим у постељи док зовну човек, врата се отворише и појави се Матко (Оклаце, у: Мићовић, 77). Деда је имао обичај да прилегне по ручку. Једне године кад смо пластили у Поље, ја му реко: Оће киша, закиснуће откоси. А он ће мени: Ко га покваси, тај ће и да га осуши (Бање, ИК). А тек кад се изјармише Миленкови волови... Види се да је онога лијевога префаћао, још није сврко, вуче на своју страну... Добро уграбисмо до догнамо и по влаку дрва за гријање... (Пресека, ИК). Чак смо и на Старчанско брдо купили једну њиву, коју нам у Другом светском рату преузеше, а новац нам не вратише (Брњак, у: Ковачевић, 24). Покуша да се запосли, али посла није било (...) а ми остали 1965. године напустисмо село (Брњак, у: Ковачевић, 44). Једног дана разболи се. Лежао је на постељи и очекивали смо оно најгоре (Брњак, у: Ковачевић, 99). Ја богме насмјах се тамо са том мојом женом кат су ме свел'и (ТНПС, у: Вељовић, 204). Ке^а дођосмо, не нађосмо ни стоке ни ништа (МР, у: Вујовић 327). Ка(д) легосмо беше ведро ка цикло те-послие поче грмњавина и-муње да сијевају (ЦМ, у: Милетић, 546).

Сфера неодређене прошлости подразумевала би највећу дистанцу радње на темпоралној оси од момента говора. У изношењу одређених догађаја није битна ближа временска детерминација. Према речима Ј. Вуковића, имперфекат у обележавању неодређене прошлости није заменљив ни релативним презентом ни аористом (Вуковић 1967: 161). Иако „аорист нема ширину кретања у обележавању радњи у временској неодређености коју има имперфекат“ (Исто, 167), сматрамо да је могућа употреба аориста у обележавању неодређене прошлости, када се контекстуално или неким другим одредбама створи тако временски идентификована прошлост. Ситуације које би одговарале овом синтаксичко-семантичком типу односе се на посредно преношење доживљаја неког другог лица или пак на догађаје из прошлости уз које би највише одговарала одредба *некад(а)*. За разлику од велике бројности примера исказивања далеке прошлости, у нашој грађи незнатан је број аористом обележених радњи неодређене прошлости. У ексцерпираним деловима управног говора приповедака *Митровачки потомак Будалине Тала*, *Крићеник* и *Кона из Међеђег потока* и путописног записа *Рам-Љутан* пронађени су овакви примери:

– Ријетко има бољег. Мимо село и мимо кућу не смијемо му проћи. Он те воли. Но кад би ти то учинио, знадни да ни један глас из његове општине не би добио, па да си не то што си, но свети Петар из Црне Ријеке, знаш, онај наш колашински што га наши стари некад украдоше тамо неће украј Призрена... (*Рам-Љутан*, стр. 452)

– *Стиже* пред кућу и као махнит *завика* да му дамо вруће воде – *причаше* Суводолац. – *Истрчасмо* и кад *виђесмо* шта је, *угријасмо* цио котао воде и *почесмо* да му паримо ноге. Питамо, но он ћути и мумла као мечка. Ноге му још више *отекоше*, те *поче* да јауче од болова. *Виђесмо, не виђесмо* и неко *се сјети* јаду, па *донесе* свињскога сала и намаза му табане и прсте, говорећи да је то зечје сало. *Увисмо* га крпама, *спремисмо* кола па у Митровицу. Кад сам га опружио на његову простирачу, он *јекну* и колико га грло даде *викну*: (...) (*Митровачки потомак Будалине Тала*, стр. 69)

– (...) Сад ће бити огња и за тебе и за мене; вјеруј, за све који *попадаше* овуда као крвници браћа будући. Па ћу ти причати, разговорићу те и пожалити ти се. (*Крићеник*, стр. 230)

– (...) Погледајте ова лица за совром, ове наше молитвенике под бијелим вијенцима светим, ове старе кнезове који много јада *виђеше* за народ, па и нас млађе ако хоћете да вам се друге нахије не насмеју како је у нас све божјак и црни пристав иза тора!... (*Кона из Међеђег потока*, стр. 259)

Примера употребе аориста у изражавању неодређене прошлости у наративним деловима Божовићевих књижевноуметничких текстова има много више. У ову категорију прошлости уврстили бисмо употребе претериталног облика аориста у описним деловима приповедака и

путописа. Овакви примери, маркирани квалификативном цртом неодређене прошлости, поседују дескриптивну функцију (Бал 2000: 53), стога се одликују и великим стилистичким потенцијалом, што смо видели и на примерима имперфекатске неодређене прошлости. Имперфекат и аорист, па и плусквамперфекат, издвајају се експресивношћу у погледу изражајности описа у прозном дискурсу српских писаца (Јрмак 2012: 106). Они су маркирани као најважнији претеритални облици у описима природе у смислу особене стилистичке вредности (Исто). Управо на дискурзивном плану, у најближем синтаксичком окружењу употребе аориста, у обележавању неодређене прошлости, најчешће се јављају комбинације са глаголским облицима имперфекта. Посматрајући повезаност ових синтаксичких јединица, долазимо до потврде да се ради о представљању доживљених прошлих радњи – које могу бити сукцесивне (уколико се јављају низови аориста) или чак, у комбинацији са имперфекатским радњама, могу утицати на динамичност и живост приповедања. У наставку су издвојени примери наративне употребе аориста са дескриптивном функцијом (поред описа природе, ту су и описи физичког изгледа јунака, њиховог психичког стања – на примерима прича *Лукин вир. Колашинска легенда, Суђенога тренутка, На конаку, У туђем царству*), као и употреба аориста приликом посредног преношења доживљаја неког другог лица или догађаја из прошлости уз које би највише одговарала одредба *некад(a)* (на примеру приче *Први корак*):

Младо Колашинче, Недељко, беше из чувене куће Богојевића из села Подгорја, на Ибру. Његова кућа беше богата и чувена у целој нахији. Но његов стари дед-Никола у љутњи уби неког свог суседа и *умаче*, како се доцније дознало, неком Вучитрнском спахији, који га с осталим својим момцима свих балканских народности *одведе* у Мисир у војску одметника Али-паше. Турска се тад како-тако довођаше у ред и закон беше у сили, бар за рају. Зато власт *устаде*, Николине синове *позатвора*, све имање *продаде*, и велика се породица ликом опаса. (*Први корак*, стр. 41)

Недељку мало *лакну* и слободно исприча добром бегу стање своје куће. *Не заборави* да каже, како му је ово последња крава, при чему се напоследку *заплака* и рече да је молио једнога агу да купи краву, па неће... Бега *дирнуше* детиње сузе. (*Први корак*, стр. 44)

(...) Пламенови *почеше* да се лелујају, неки страшни ветрови *духнуше* с Берима и Ветерника, где бораве виле и хале. Они *се изукришаше* и са хуком и дивљим фијуком *почеше* да се ломе негде доле о Пламски Крш и Варашку Клисуру. Народ *се усколеба*, *уплаши* и *поче* да тумачи знамења. (*Лукин вир. Колашинска легенда*, стр. 22)

Кнез, хладан као смрт, *погледа* још једном народ, *погледа* нежно и благодарно на десеторицу кметова својих који му *осташе* верни, па мирно и достојанство *пође* к ивици стрмога брега. Народ му *начини* пут да прође, не знајући куда ће и шта ће. Граје *нестаде*. Дошавши на обалу, он *се окрену* и *погледа* родни крај, његова брда и долове, *подиже* очи к небу, *прекрсти се* и *хитну се* у Иброве таласе. Верни кметови *ускликнуше*, *подигоше* руке, *откликнуше* за њим да га спасу. И у тај мах један велики облак од Берима грдном брзином *покри* видокруг. *Засијаше* муње, *чу* се ломљава учестане грмљавине, као да се низ стрмо кршење ваљају медне зделе и бакрачи. Народ *задрхта*. Његова душа *осети* тежину велике неправде и тешкоћу греха. Кукњава и вриска његова *разлеже се* као прва посмртна песма великому кнезу, који *не хтеде* видети како му завичај пусти. У безумном страху и очајању народ *остави* страшну Дугу Пољану.... (*Лукин вир. Колашинска легенда*, стр. 25)

Пера Симић се после ових речи као *трже* и *нагну* мало унапред, осетивши свом снагом колико желе да га најпре унизе. Зуби му *шкргутнуше*, а очи *севнуше* као некад кад није био у овако униженом положају. Његова се глава *подбочи*, а врат *поче* да се страхотно из рамена помаља. По њему бујно као бичеви *отскочише* жиле и *напунуше се* крвљу. Потмуло рикну као рањена звер, па изненадним замахом десне руке, а преко Бугарчета, он *љосну* чекићем по ћулаву онога што хођаше најжешће да га осрамоти, те се потурица *заведе* и *испусти* пушку из руку. Симић *учини* корак напред, *не даде* му да падне, но га обема рукама *ичепа* за гушу, *подиже* од земље као перушку, *избезумљено* стегну, док се заједно са њим не стропошта мртав преко

мучњака. Три крвава млаза *шикнуше* из њега по брашну које му се мало пре чинило да је одвише крупно. Кад једва *одвојише* од њега мртвога друга, Емин Бугарче *се измаче* и готово са страхом *узвикну*:

Гља свиње влашке коликав је!... (*Суђенога тренутка*, стр. 103)

(...) *Зазвекташе* чисте тепсије, лепо калајисани сахани, тешке сереске ћасе и жути прилепски свећњаци. А тамо иза куће *зачу се* препадни крик кокошака и *осети* врела бравља крв. Све по *реду и закону*, како ми дошапну мој сапутник Миле Петковић, највећи колашински похлепко и господин у опанцима... Вече *се спусти*. Нас *позваше* у кућу. *Уђосмо* у пространу одају на спрату, чисту и осветљену. Једна њена половина застрвена свежом папрађу, па озго черге, шаренице и јастуци. (*На конаку*, стр. 79)

Саборско брујање *поче* да се губи. *Престадоше* песме, *угасише се* тужбалице и *распустише се* кола. *Настајаше* свечани тренутак. Дванаест сељачких свештеника са безбројем својих и манастирских *ђака пође* к језеру. И *отпоче* тиха богомоља. Све *устаде* и *поче* да се моли простодушно, али топло као некад у седу старину испод сеновитих липа. Кроз привикнути шапат са дна истрзаних душа кидаху се крепки крици к Богу да спасе и помилује јадну и грешну рају. (*У туђем царству*, стр. 368)

У већини описаних говора зетско-сјеничког дијалекта, као и у говору Ибарског Колашина, пронашли смо примере дијалекатске грађе који указују да аорист може бити употребљен и за обележавање неодређене прошлости:

Наиђе партизанска војска. Многи им се придружише. Неке одводе силом. Узеше и мога оца, али он после неколико конака успе да се одвоји од њих и врати кући (Брњак, у: Ковачевић, 39). Оно некат кат *се носише* оне пече ђавоље (ТНПС, у: Вељовић, 205). Ту *се не-нађе* јунака ко(ј)ему баста (се усуди) одго(в)орит (ЦМ, у: Милетић, 544). Црна Гора рађаше турском паром, па послите *посече* своју пару: *посече* перпер, *посече* злато (МР, у: Вујовић, 327).

На основу досада приказане грађе књижевног текста Григорија Божовића, примећено је да је употреба аориста маркирана својством доживљености радње или пак њеном нијансом уживљености. И аорист и имперфекат су глаголски облици маркирани овом компонентом, те само прибегавање овим синтаксемама у нарацији предочава изношење догађаја као дела приповедачевог искуства. Када Ј. Вуковић (1967: 382) пише о двострукој маркираности аориста (као и имперфекта), о једној говори као о стилистичком обележју ових претериталних глаголских облика. Наиме, све досадашње србистичке лингвистичке констатације о моменту *доживљености*, коју поседују аорист и имперфекат, сагласне су поводом тога, иако се сам домен доживљености различито перципира. Нијансе би се могле издвојити и у прецизнијем дефинисању поменуте компоненте – да ли је у питању само граматичка, стилистичка или је и прагматичка категорија. Свакако је у питању компонента без које би сваки покушај граматичке дескрипције овог глаголског облика био непотпун. На доживљену прошлост указао је Ј. Вуковић (1938: 84–89) анализирајући дијалекатску грађу Пиве и Дробњака, док су шира испитивања категорије доживљености била приказана у његовим каснијим студијама. На ову појаву потом је скренуо пажњу и А. Стојићевећ (1951: 42). У каснијим Вуковићевим студијама детаљније се разматра питање доживљености радње. Поред самог термина доживљеност, уводи се још један – *уживљеност* (Сладојевић 1955/56: 131; Вуковић 1967: 307; 359–360; Ковачевић 2012: 260). Да ли је реч о истој прагматичкој вредности? Позивајући се на експликацију П. Сладојевића, Ј. Вуковић још једном потврђује да радње могу бити доживљене или се пак могу предочавати као доживљене (Вуковић 1967: 307). Када се радње предочавају као доживљене, заправо се ради о уживљености говорног лица у догађаје из даље или далеке прошлости које не могу бити реално доживљене и

сагледане из сопственог искуства.¹⁵⁹ Да ли радње биле стварно доживљене или се само приповедач уживљава, Ј. Вуковић предлаже да се ови моменти сведу под исти појам доживљености (Вуковић 1967: 307). Поменули смо, дакле, да се и П. Сладојевић залаже за обједињавање поменутих термина – „Појам *доживљености* као термина је шири од основног значења ове ријечи. Он, поред осталог, обухвата и уживљеност“ (Сладојевић 1955/56: 131).

У студији *Систем значења основних претериталних времена у говору Галипољских Срба*, П. Ивић (1953/54: 241) када анализира моменат доживљености на примерима дијалекатског материјала, он издваја посебну категорију – форму питања у којој радња није доживљена од стране говорног лица, али мора бити од стране саговорника. У овој форми комуникације говорно лице се уживљава у доживљаје другог лица. И Ј. Вуковић наводи примере овако транспоноване радње доживљености – „Ко *подиже* оволику цркву? *Подигоше* Немањићи, а ко би други.“ (Вуковић 1967: 307–309, в. Танасић 2005: 425). У том смислу, М. Ивић констатује да „тежња ка истицању момента реализованости са посебним уживљавањем у динамички чин извршења оправдава појаву аориста“ (Ивић 1958: 143). Материјал на коме се базира наша грађа не обилује овом реченичном формом, али се може срести нпр. у управном говору следећих приповедака:

– (...) Али ја сам син Обрена Козарева, некад првога домаћина у нахији. Зар ме *не свикосте*? (Рако Козаревац, стр. 125)

– И с образом те *повратише*, ћерко? – проговори јој отац на завршетку њене приче. (Чубра Вучанка, стр. 389)

– „Мајко наша!“... Зар цијели Колашин твој *не роди* крмскога сина да ми пред очи изиђе, но још хоће да ми гријешу душу са твојом старошћу? (Колашинска кнегиња, стр. 249)

У *Синтакси савременог српског језика*, као и у пређашњој стручној литератури, инсистира се на синтаксичко-семантичком обележју аориста, на моменту доживљености радње који га издваја у односу на неке друге немаркиране облике (Танасић 2005: 459). Доживљеност аориста у књижевноуметничком стилу, која се може транспоновати у уживљеност реализације конкретних догађаја, истицао је у својим студијама и М. Ковачевић (2012: 260). В. Станојевић моменат доживљености, пре свега, перципира као прагматичку¹⁶⁰ компоненту глаголских облика аориста. Оправданост опстанка аориста у савременом српском језику, он проналази управо у овом сегменту структуре. Да је у питању прагматичка основа, аутори доказују на примерима дезактуализовња ефеката доживљености радње (Ашић, Станојевић 2007: 161). Заједно са овим моментом, на експресивност израза утичу и неки други којима се приближавају различите реакције говорника, као што су изненађеност, негодовање, љутња итд. (Ашић, Станојевић 2007: 168), што додатно указује да је саставни елемент аориста доживљеност – јер да радња није доживљена, не би се могао маркирати контекст као психолошка реакција на одређене догађаје. „Аорист се одржао, јер даје различите ефекте у односу на перфекат свршених глагола и перфективни презент“ (Станојевић 2007: 127), како ће се видети у примени супститутивне методе у анализи, као и у

¹⁵⁹ „...онда су природне и разумљиве и могућности транспозиције глаголских облика намењених у основи доживљеним радњама и у сфере прошлости која у хронолошком смислу не може бити стварно доживљена (употреба нашег аориста и имперфекта и за радње у даљој, недоживљеној прошлости) – путем уживљавања у недоживљену прошлост, да би се она предочила као да је доживљена“ (Вуковић 1967: 359–360)

¹⁶⁰ „На дискурзивном плану, својство доживљености, које третирамо као прагматички ефекат будући да се може дезактуелизовати у S, услов је за кохерентност дискурса“ (Станојевић 2007: 134). В. Станојевић моменат говора обележава Рајхенбаховим симболом (S) (према: Рајхенбах 1947).

међусобним корелацијама ових глаголских облика на плану дискурса (на шта је већ било указивано у претходним редовима).

Као илустративне примере доживљености аористом обележених прошлих радњи у наставку смо издвојили реченице из свих говора зетско-сјеничког дијалекта. Иако није у питању грађа књижевноуметничког стила, већ разговорног, сасвим је очигледан ефекат који се производи баш употребом аориста уместо перфекта или перфективног презента.

(...) а ја као да сам врачара, е богами то ти је ага, па када те пријен *виђо*, *сетих се* да сам погодила (Тушиће, у: Мићовић, 163). Они *удареше* на Клечке, а ми на Вараге. *Не сретосмо се* до Пазара (Бање, ИК). Идем путем кад *пуче* пушка, станем и осмотрим (ИК, у: Божовић, 112). Ја сам имао једнок сина и једну кћерку а послен та син ми *има* два сина (ТНПС, у: Вељовић, 210). *Добик* од бабе-Велике сукњене чарапе на дар (ЦМ, у: Милетић, 545). *Не могасмо* никако од њи да живимо (БП, у: Ћупић, 171). Ове године нема ништа. *Би* јена студ, па-ге (трешње) *поквари* (МР, у: Вујовић, 325). *Поче* да пада киша. *Заболје* ме глава (ИЦ, у: Стевановић, 118).

Спецификација доживљене прошлости превазилази граматичке оквире и постаје стилистички маркирана (Вуковић 1967: 359). Наиме, категорија доживљене прошлости релевантна је на граматичком, прагматичком и стилистичком плану. Самим тим, употреба овог глаголског облика пружа више могућности за изражавање и диференцирање доживљене прошлости од оне која није непосредно доживљена. Поред овакве дистинкције, избор аористних облика утиче на осветљавање још неких експресивних елемената својствених само овим језичким јединицама. Повезаност момента доживљености са неким другим својствима аориста контекстуално је условљена. У зависности од дискурзивних околности, јављају се различити ефекти о којима ће бити речи у наставку. Уколико обратимо пажњу на ексцерпирани микродискурсе Божовићевог књижевног текста, на оне који су маркирани великом заступљеношћу аориста, као и других претериталних глаголских облика од перфективних глагола, уочићемо да се на плану наратије ствара ефекат сукцесивног редоследа остварених догађаја, ефекат померања приче напред, тј. њене динамичности. Као једна од најизраженијих особености наративно употребљеног аориста спомиње се темпорална прогресија.¹⁶¹ Темпоралној прогресивности, дакле, највише доприноси перфективна форма глагола, тако је аористу, на прагматичком плану, конкурентан презент перфективних глагола. Његовом наративном употребом радња се приказује као актуелна и подстиче се непосредност збивања. Поред стилистичке и прагматичке маркираности ова два облика, највећа сличност присутна је и на ортографском плану форме 3. лица јединине. И поред идентичне минималне семантике глаголских облика, оно што се издваја као особена специфичност сваког појединачног глаголског облика јесте њихов „експресивни потенцијал“ (Станојевић 2016: 222).

Анализирани примери Божовићевог књижевног текста указују на улогу аспектуалних параметара у изражавању темпоралне прогресије. Комбинације претериталних глаголских облика перфективних глагола (аориста, перфекта и наративног презента) такође доприносе стварању ефекта прогресивног померања тока приче. Какви се контекстуални резултати стварају на дискурзивном плану приликом комбиновања различитих језичких јединица видећемо на примерима наше грађе. Оно што се посебно уочава у одређеним фрагментима путописа јесте формирање низова глаголског облика аориста у позицији предиката. Ова појава је, према речима, М. Радовановића, веома честа у језику прозних писаца (1974: 210).

¹⁶¹ Под темпоралном прогресијом подразумева се „однос између два догађаја E_n и E_{n+1} , такав да моменат у којем се завршава E_n претходи моменту у којем започиње E_{n+1} , што значи да је E_{n+1} временски постериорно у односу на E_n (тј. $E_{n+1} > E_n$). Да би оваква релација била могућа, радње треба да буду ограничене, тј. да имају статус догађаја“ (Станојевић 2013: 93). Аутор, такође, наводи да (према Камп, Рајл 1993) догађајност на аспектуалном плану подразумева перфективност.

Интензификација динамичности и сукцесивност радњи представљају функционалну вредност ових низова (Исто). С обзиром на њихову учесталост у прозним делима Г. Божовића, постигнута је и велика експресивност језичког израза.

Кад се све око куће смири, ми *окружисмо* дуги сто. Течин брат Петроније, који бејаше и домаћин, *скиде* с главе шајкачу, *изнесе* на сто чашу и врч с ракијом, па *заповеди* да сви одрасли и ожењени мушкарци поседају, а до мене *остави* слободно место за себе. Затим *се* вично *окрену* најстаријем сину, ванредно лепом смеђем брајлији: (...) (*Женска одмазда*, стр. 245)

(...) Из шатора *изиђе* висока мрачна и забринута појава Патријарха. *Настаде* тајац и светина једним махом *обнажи* своје космате главе и осени себе широким, брзим топлим и побожним кретом. Један високи поп с оближњег огњишта *дохвати* жив угарак, *припали* жутњикаво-мрку воштаницу и *додаде* је суморну поглавару цркве и народа. Овај *диже* коштуњаве руке и благослови народ. Са Свете Руке, некако свечано, изненада, *забрујаше* звона. Народ као по заповести *клече* на земљу, *прекрсти* руке на својим прсима, *упре* очи к небу, и, добивши неземаљску сен по лицу, *стаде* побожно да слуша молитву. (*Лукин вир. Колашинска легенда*, стр. 18)

Кнез, хладан као смрт, *погледа* још једном народ, *погледа* нежно и благодарно на десеторицу кметова својих који му осташе верни, па мирно и достојанство *пође* к ивици стрмога брега. Народ му *начини* пут да прође, не знајући куда ће и шта ће. Граје *нестаде*. Дошавши на обалу, он *се окрену* и *погледа* родни крај, његова брда и долове, *подиже* очи к небу, *прекрсти се* и *хитну се* у Иброве таласе. Верни кметови *ускликнуше*, *подигоше* руке, *откликнуше* за њим да га спасу. И у тај мах један велики облак од Берима грдном брзином *покри* видокруг. *Засијаше* муње, *чу се* ломљава учестане грмљавине, као да се низ стрмо кршење ваљају медне зделе и бакарачи. Народ *задрхта*. Његова душа *осети* тежину велике неправде и тешкоћу греха. Кукњава и вриска његова *разлеже се* као прва посмртна песма великому кнезу, који не хтеде видети како му завичај пусти. У безумном страху и очајању народ *остави* страшну Дугу Пољану.... (*Лукин вир. Колашинска легенда*, стр. 25)

Мушир *махну* руком и свита *пође*. Кад *приђе* српскоме живљу, он уљудно *поздрави* свештенике и грађане, па *ободе* мазгу и *приђе* к сељацима. Сви се намах дубоко *поклонише*. Радован Росуља *приђе* ближе и *рече* добродошлицу на српском језику, па му се сасвим *примаче* и у име народа *пољуби* му колена. Мушир *погледа*, *усправи се* на мазги и *махну* руком пут народа. (*Два падишахова роба*, стр. 34)

Сватове и невесту *дочекаше* са свима обредима: са здравицама и гласницима, са житом и колачем, па је најзад *обведоше* три пута око огњишта и *нагнаше* да седне свекрви у крило. Испод бабе *пуче* столица, јер се невеста незграпно *навали* да је настао урнебесни смех. Потом *све уђе* у главну одају и *поседа* око дугих трпеза, пуних јела и пића. (*Витешка подвала*, стр. 154)

(...) Авдо то добро *спази* и *приђе* орачу. *Скиде* своју пушку, муњевито је *окрену* к попу и *опали* неколико пута. Затим је *обеси* о раме, *окрену се* к југу, *примаче* дланове к ушима и *рикну* ко рањени лав: (...) (*У добру*, стр. 188)

(...) Стару ово као да поново *прибра* те *отвори* очи. Погледавши нешто снажније, *подиже* главу са сохе, *отвори* уста, *затеже* црте у лицу и *махну* одлучно да стану. Онда *се подиже* и *усправи*, па *хукну*, но то *не би* уздах, старачки немоћан, него срдити дах прибрале снаге. Још боље *се усправи* и обема шакама поново *ичепа* лесковару испред себе. Окренувши се мало ка домаћину, она још једном преко свију *проведе* свој поглед, па га *заустави* на снаји удовици, која окружена децом погружено стојаше испред наћава. (*Мајчин одвојац*, стр. 283)

Постоји још много оваквих микродискурса маркираних низовима предиката у аористу у прози Г. Божовића, што само указује на велики стилистички потенцијал и експресивност његовог израза. Овакви типови низова сигнализују да је дискурс наративног карактера (Станојевић 2013: 95). Описани догађаји, поред тога што су доживљени или приказани као такви, они су изнети прогресивним хронолошким редоследом. Редослед би остао непромењен и да се у наративној употреби користио презент перфективних глагола, док би се у случају употребе перфективног перфекта редослед морао одредити уз помоћ одређених лингвистичких средстава, који и иначе изражавају темпоралну прогресију. Временске одредбе и везници за координацију у међусобној комбинацији и у комбинацији са глаголским временима „указују да тај моменат временски следи неком претходно уведеном моменту“ (Станојевић 2013: 98). У ексцерпираним деловима путописа, у функцији интензификатора наративне прогресије, присутни су везници за координацију *и, па, те*, као и временске одредбе типа *затим, потом, онда, најзад...* У нашој литератури као заједничка особеност српског и француског аориста истиче се својство временске прогресије, пре свега, у наративној употреби овог претерита. Назнаке поменуте функције аориста срећемо код С. Танасића, где се помиње функција „померања тока приче“, која се јавља у релацији глаголског облика аориста са облицима временски транспонованог презента (Танасић 2005: 426). Поред тога што се јављају у различитим комбинацијама, аорист, презент перфективних глагола и перфекат перфективних глагола јесу глаголски облици идентичних минималних семантичких вредности. И у овом погледу, они су сви маркирани обележјем темпоралне прогресије.

Хронолошка прогресивност прошлих доживљених радњи исказује се и у дијалекатским примерима из Ибарског Колашина, а пронађени су и у говору Тутина, Новог Пазара и Сјенице, као и у црмничком говору. То не значи да се овакви ефекти употребе аориста не производе у другим суседним говорима, већ у синтаксичким одељцима описаних говора зетско-сјеничког дијалекта нису присутни шири дискурси који би омогућавали уочавање прагматичко-стилистичких ефеката употребе аориста.

Тада се комшије *растурише, побегоше* сваки својој кући, а ја са Смајом у шкрипац. Но најзад *устоваше* да нас двојицу убију и ништа друго (...) (Тушиће, у: Мићовић, 166). *Јурнуше* и Арнаути, али не могу преко мене. *Изађоше* тек кад ме *одгурнуше*. Тепсија се *просу*, а Радун *замаче* иза Бријега. *Узбунуше се* и остали, што су били напољу. Сви пуцају насумице, *не погодише* га и он *се сјури* низ сокак, у Вртину. После ону тројицу *протераше* за Зубин Поток (Брњак, у: Ковачевић, 33). Докл'е она *прође* оде поред куће, ја изађем тамо да јој отворим врата да е сретнем, она и-штале наше *изиђе* (ТНПС, у: Вељовић, 217). *Зане-се* некако оно шиљеже (јагње или јаре) и-крепа (ЦМ, у: Милетић, 545).

На основу расположиве грађе уочени су још неки ефекти употребе аориста у књижевном тексту Г. Божовића. Наиме, на стилистичком плану формама аориста стварају се различите компоненте својствене само овом језичком елементу, које га диференцирају од глаголских облика идентичне минималне¹⁶² семантике. Ово се првенствено односи на компоненту доживљености радње или уживљености у њу, а можемо у овом контексту истаћи и ефекте неочекиваности, изненађења, динамичности приповедања... У досадашњој литератури истицана је динамичност нарације као стилистички ефекат употребе низова аориста и уопште његове самосталне употребе (М. Ивић 1958: 143, Радовановић 1974: 210, Танасић 2005: 425, Станојевић 2013а: 172), што бисмо довели у корелацију са прагматичко-стилистичким ефектом померања тока приче напред, односно са изражавањем сукцесивности догађаја. Са динамиком приповедања, која је карактеристична за употребу аориста, јављају

¹⁶² Што би се односило на глаголска времена идентичких скупова семантичких параметара (темпоралних, аспектуалних, дискурзивних) – видети неорајхенбаховски приступ у: Станојевић 2016а.

се и још неки ефекти – ефекат изненађења или неочекиваности (Станојевић 2007: 129–130, Станојевић 2013а: 178, Ковачевић 2015: 186). На основу ексцерпираних примера из путописа Г. Божовића, очигледно је да се ради о још једном прагматичко-стилистичком ефекту аориста који га чини незамењивим у наративној употреби. Дакле, поред доживљености и прогресивности којима је маркиран, у следећим примерима фокус је усмерен ка експресивном потенцијалу аориста у виду неочекиваности и динамичности догађаја. Како би у структурисању приче истакао нагло мењање околности, Г. Божовић користи аорист:

(...) А кад изјутра *устадох* добро одморен и наспаван, *нађох* га већ на ногама како ме очекује за готов доручак. Па ме *чак* и *отпрати* до спремљена коња и *остаде* на месту машући ми старачком руком све док *не замакосмо* иза сеоскога помола. (*Стари грмен*, стр. 332)

(...) Она *заблену*, *поче* да се гурка и са страхопоштовањем да шапће његово име. Изненадно, брзо и готово бесвесно *поче* да узмиче један по један, док се награди широк пут да Милија дође са својим ђацима у ред до самих свештеника. Чим *стаде* уз њих, он *погледа* своје ученике, па дубоким и једрим гласом *отпоче* тројички тропар и сасвим *покри* танке гласиће школске дечице. Гомила *се прену* и сва радосна *прошанута* густо: (...) (*Последњи јунак – историјска скица*, стр. 350)

– А Бога ми, попо, идемо оно ми уз брдо полагамо ка' што је рекао Бог: ја напријед, Лабуд за мном, а ти заспао. Одједанпут ти *поче* нешто кроза сан да вичеш, па најзад и колико те грло донесе: „Здрав си Лабуде!” Он сиромашташе оно ка' што си га научио, но му се ноге *опушише*, те ка' врећа бупну с тобом заједно. Ето, шта је било!... (*Последњи Мохиканац*, стр. 343)

Нешто премишљаше. Ибар му се чињаше врло близу. Само један мали напор, један скок и све је готово. Али му се у том десна рука несвесно *подиже*, *направи* један велики крст. И одједном нека тајанствена блаж *уђе* у његову душу, тихо и лагано као сан. (*Уочи светоза*, стр. 63)

(...) Несретна вест за тренут *облете* свеколико Козарево. И одједном, уместо песме, *настаде* јаук и кукњава, писка деце, запомагање плашљивих жена и уздаси изнемоглих стараца. (*Рако Козаревац*, стр. 133)

(...) Бучје је изнад куће брујало своју песму. Нежно жалостивну као што беше и наше ноћашње расположење. Наједанпут то брујање *проби* завијање везаног пса код тора. Затим другога и трећег, док *не настаде* језовито наизменично урликање. *Потрчах* ван да видим што је. Прикрадајући се полако к тору да нису случајно у близини вуци, ја брзо *застадох* као окамењен недалеко од кућера. (*Роб незаробљени*, стр. 143–144)

То арнаутско расположење *постаде* најзад неодољиво. Абаз Трстеничанин, виђени првак и пушкетар дренички, који имаше прво десно место до оцака, одједном *се усправи* на колена, *спусти* дуги сребрни чибук преко гредице од простирача и *окрену се* арнаутски домаћину: (...) (*Два чобана*, стр. 201)

(...) Један високи поп с оближњег огњишта *дохвати* жив угарак, *припали* жутњикаво-мрку воштаницу и *додаде* је суморну поглавару цркве и народа. Овај *диже* коштуњаве руке и благослови народ. Са Свете Руке, некако свечано, изненада, *забрујаше* звона. Народ као по заповести *клече* на земљу, *прекрсти* руке на својим прсима, *упре* очи к небу, и, добивши неземаљску сен по лицу, *стаде* побожно да слуша молитву. (*Лукин вир. Колашинска легенда*, стр. 18)

(...) *Одјекнуше* по угловима наизменичне песме, *чуше се* одоздо свирке, *завитлаше* кола, наравно још само девојачка. Две још росне пустокосе, због тога баш и најсмелије, *гурнуше* олако једна другу па изненадно *кликнуше* високим гласом о „витој јели и пустошној ђевојци, којој се лако код мајке пустошити, но тешко код туђа јунака...” На ово Стајка Сталетина са значењем *погледа* на учитеља који је седео све вече према њој, *махну* руком свему збору

девојачком, слободно и насмејано *приђе* ка Копиловцу и *узе* га за руку: (...) (*Пустошна девојка*, стр. 241)

Наведени микродискурси приповедака и путописа илуструју већину наведених прагматичких параметара аориста. Оно на шта смо у овом делу обратили пажњу јесте употреба аориста у сигнализовању момената неочекиваности и изненађења. Уз аорист, речца *чак*, као и прилози *изненадно*, *одједанпут*, *одједном*, *наједанпут* интензификују поменуте ефекте неочекиваности, наглог мењања околности, брзине приповедања и сл. М. Ковачевић констатује – „као да иманентну значењску компоненту изненадности прилог одједном преноси на све аористе, што се нижу творећи компактну доживљајном компонентом као доминантом уоквирену ситуацију“ (2015: 186–187). Контекстуално, на промену структуре приче, односно ситуација од којих је сачињена, указује и комбинација ових лингвистичких елемената са другим глаголским облицима у непосредном окружењу. Наиме, у приповедању углавном долази до „интерференције и смјењивања претериталних облика маркираних особином доживљености (аориста, имперфекта и крњег перфекта) и приповједачког презента као глаголског облика са иманентном карактеристиком приповједачке „уживљености“ у описивану радњу или ситуацију“ (Ковачевић 2016а: 378–379).

У нашој грађи употреба аориста у корелацији је са употребама презента, имперфекта и перфекта. Микротекстови су посебно маркирани употребом аориста, док комбинације са другим глаголским облицима доносе специфичну стилистичку тежину и упућују на општу конфигурацију хронотопа уметничког дела (в. Јрмак 2012: 105). Посебно је експресиван однос аориста и имперфекта, с обзиром на њихову заједничку маркираност. Имперфектом се одређују периоди дешавања одређене радње – сам процес, док аорист конкретизује и указује на тренутке ограниченог трајања (в. Ковачевић 2006: 80). У наведеним примерима, облици имперфекта су подвучени, док су форме аориста обележене курзивом.

– Још помало, Вилотије...

– Право си. Држах те на оном вјетру толико, а ништа *не улови*. (*Уклетва*, стр. 92)

У лицу бледа, стиснутих усана, некако зла и оштра. Корачаше лагано а одлучно, мало искренуте главе у страну, тражећи некога. Она *ступи* на мост на Песку и одједном *стаде*. Јер одоздо са тржишта иђаше јој Дан Кајтаз право у сретање. (*Вујка Белошева*, стр. 172)

Као да је само вребао погодан час, он је *стишите* у наручје и безумно *поче* да љуби. Дуго и без прекида. Она му се не брањаше и не стиђаше, сва занета и у огњу. Међутим изненадно, кад се и на месечини могло помислити да је већ обамрла, она *цикну*: мучки, прљави додир његове руке *освести* је да скочи као срна и да га шчепа за раме: (...) (*Пустошна девојка*, стр. 243)

(...) Јакшини синови и братанци измакли се уврх куће и љутито посматрају домаћина, а овај као запањен не знадијаше како да почне и што да одговори. Али утом Чубра се изненадно *проби* кроз жене, *приђе* Добронију, *пољуби* га ћутке у руку, па *се врати* онамо где је и била. То као да освести Рудинца, те *даде* домаћици знак да новом госту испече каву, па *узе* реч: (...) (*Чубра Вучанка*, стр. 389)

Јакша се не одвајаше од коња. У неко доба он му *скиде* јапунце и зобницу с главе, па га *заузда* и *врже* му дизгине на јабуку. Иза силава *извуче* убрус, па га њиме *обриса* по очима и сапима. Онда *се измаче*, нежно га *погледа*, па зајектавши, *чучну* испред њега и *покри* длановима своје очи. (*У туђем царству*, стр. 371)

Лампа гораше и ја *потражих* дуван да понудим своју необичну гошћу. Она *прими* и *запали* цигару, па ме *позва* да седнем. Опет *узех* пред њом „темене” и *седох* са оном турском пристојношћу, која се у њих захтева. *Подавих* ноге пода се и *усправих се*. (*Запис*, стр. 47–48)

(...) Јесења планинска студен струјаше преко греде као јовањски мраз. Погнасмо коње да би утекли и загрејали се. Али узалуд. Изнад села Отеса *поче* да ме тресе грозница. *Пустих* коњу вођице да ме носи куда хоће, држећи се о ункаш обема рукама као непривикло јахању чељаде из поља. (*Последњи оклопник*, стр. 412)

(...) Велики предњи доклат застрвен, и на њему кнез с агама увелико пијаше кад поворка *стиже* и *заустави* у пену обучене коње. Кнез *викну*, те из оближње куће *истрчаше* људи да Турке сретну и прихвате им коње, а сам *не клецну* с места. (*Кнез*, стр. 106)

У издвојеним микротекстовима Божовићевих путописа употреба глаголских облика имперфекта и аориста доприноси изражавању контрастних ситуација. Овим поступком, дакле, постиже се опозиција различитих ефеката – динамичности нарације и ефекта ретардације. Како смо то раније учили, ствара се ритам приповедања – „употребом аориста предочава се утисак брзине, радња је најчешће свршена, њено трајање није сагледано и околности се нагло смењују. А употребом имперфекта процес се сагледава у целини и ствара се утисак неограничености трајања“ (Ј. Бојовић 2016в: 462). Управо су ово диференцијалне црте поменутих доживљених глаголских облика, па је немогуће, у истим контекстуалним околностима, ставити знак једнакости између њих. Идентичан став износи се и у студији (в. Јрмак 2012) о семантичко-експресивном потенцијалу претерита у српском језику. Наиме, кључна разлика у употреби доживљених претерита, имперфекта и аориста, односи се на „брзину којом се приповеда“. Позивајући се на Јесперсена (1958), аутор истиче да је суштинска разлика у темпу – када се употребљава имперфекат, приповедање је „lento“ или „retardando“, док се аористом постиже ефекат „allegro“ или „accelerando“ (Јрмак 2012: 109). Уколико само на једном примеру заменимо имперфекат аористом (Лампа гораше и ја *потражих* дуван да понудим своју необичну гошћу. Она *прими* и *запали* цигару, па ме *позва* да седнем. (*Запис*, стр. 47–48) → Лампа *изгоре* и ја *потражих* дуван да понудим своју необичну гошћу. Она *прими* и *запали* цигару, па ме *позва* да седнем.) уочава се да је у реченици са имперфектом радња приказана у њеном трајању, као евидентна процесуалност која детерминише временски оквир / позадину дешавања доживљених ситуација у прошлости. У поменути временски оквир дешавања смештају се аористне радње чије трајања није дуго, те се њиховим низањем ствара ефекат брзог смењивања догађаја. У примеру у коме је уместо имперфекта аорист у иницијалном положају, у односу на моменат говора све радње приказане су као завршене у одређеном тренутку у прошлости без икакве временске детерминације, само са ефектом прогресивног померања тока приче на шта указује низ аориста од пет глагола, као и везници у функцији интензификатора *и*, *па*. И на материјалу примера галипољског говора, П. Ивић указује на основну разлику ова два претерита – „Имперфекат значи несвршену радњу у прошлости узету као процес, као нешто што је било у току, а то је само по себи недовољно одређено. (...) Што се тиче аориста, он значи да се радња извршила у прошлости у време на које се мисли, али, пошто се ради о извршењу, а не о трајању, није потребан паралелизам ни са чим другим и као једини неопходан критеријум остаје тренутак говора. Свршеност аориста даје довољну границу према садашњости“ (Ивић 1953/54: 238).

У овом делу анализе настојимо да укажемо на још једну веома фреквентну функцију аориста у књижевном тексту Григорија Божовића. Наиме, приметили смо да се, у нашој језичкој грађи, аорист као претеритални облик посебно издваја по функцији увођења директног говора. С обзиром на то да књижевна грађа, која је предмет наше анализе, нуди многобројне примере управног говора, а самим тим – као саставни део ове текстуалне форме, нуди и многобројне примере ауторских дидаскалија. У вези са питањем разноврсности и

синтаксо-семантичких функција употребе глаголског облика у поменутој грађи, ова врста материјала предњачи у односу на класичне теренске записе. „Аорист овако употребљен служи за уклапање директног говора у одговарајући приповедачки текст. При том му је доступно исказивање радњи које припадају како блиској тако и даљој прошлости“ (Танасић 2005: 426). С друге стране, М. Ковачевић пише о „ауторским дидаскалијама“ дефинишући их као „ауторски говор о говору неаутора (лика) у књижевноумјетничком тексту“, односно напомиње да се ради о ауторском тексту који прати управни говор (Ковачевић 2000: 246). Ослањајући се на типологију ауторских дидаскалија М. Ковачевића (2000: 245–261), у овом делу дисертације предочићемо типове који се јављају у путописима Григорија Божовића. Доминантну компоненту структуре ауторских дидаскалија Г. Божовића, у функцији најављивања управног говора, углавном чини аорист. Самим тим, дидаскалије нису комуникативно и стилски неутралне као у случајевима употребе неких других глаголских облика, већ су маркиране доживљеним глаголским обликом. Најфреквентнији су глаголи са значењем говорења / мишљења као „синтаксички центар“ структуре ауторских дидаскалија, а ми смо то овде илустровали примерима из путописних записа *Рако Козаревац*, *Код Милије Глухаћа*, *Запис*, *Уклесани закони*, *А кад друга настаје судија*, *Митровачки потомак Будалине Тала* итд. Ауторске дидаскалије у наведеним примерима су у препозицији или у постпозицији у односу на управни говор, где аорист има катафорску, односно анафорску функцију¹⁶³.

Али Рако некако увуче главу у рамена, поново се искежено осмехну, па као кад избежумљеник мрцвари своју жртву *прозбори*:

– А ја, тако ми душе, никога нијесам убио... Ни Турчина ни Србина!... (*Рако Козаревац*, стр. 138)

Након мучне почивке, он опет подиже главу, па *болећиво рече*:

– Ето, моји дани још нијесу одбројани иако ја непрестанице то желим. Бог ме је преврнуо у очајника, зашто – може бити да ми се горе не да, док добро не видим су чим вас остављам... Па дела испроповиједај ми шта би од новог виђела и вас новијех работника његовијех, еда би ми, старцу, на заходу сунце љепотом засјало!... (*Код Милије Глухаћа*, стр. 492)

– Даље од врата ако ти је глава мила! – *неприродно подвикнух*, готов да то револвером посведочим. (*Запис*, стр. 46)

– Еј кукавици мени, колико ће се бабо наљутити кад чује како му људи побјегоше с конака! – *чух* ја за собом њено вајкање с кућњег прага, куда је снужено пошла. (*Уклесани закони*, стр. 434)

– Старога, старога! – *повикаше сви у један глас*. (*А кад друга настаје судија*, стр. 210)

– Чујеш ли, кнеже? – *поносито упита* Дилић. (*Митровачки потомак Будалине Тала*, стр. 66)

Као што је већ примећено, стилистички поступци наводе писца да ауторске дидаскалије локализује како у препозицију тако и у постпозицију (што се види и из претходних примера), али се могу наћи и у интерпозицији управног говора (Ковачевић 2000: 251), као у микрокурсима које наводимо:

¹⁶³ „Јер, уколико је дидаскалија препозитивна у управном говору, онда је улога глагола веома сродна улози катафорске ријечи: њим се као „пилоном“ предодређује навођење управног говора као „материјалне садржине“. Уколико је пак постпозитивна, глагол у предикату има улогу сличну анафорској: њим се тврди да је изречен већ изречени исказ“ (Ковачевић 2000: 252).

Све му метиљ упропастио. А таких оваца у крштеника није било. Па се искрено и слатко заплака:

– Кућа ми се, беже, ископала. Немам више брава да блекне, нестало је пустих капреча што су буљуке водили; пуста звона стоје обешена у вајату, а ја жалостан као да сам сина укопао... (Рако Козаревац, стр. 129)

– Ко је? узвикнух опет и шчепих револвер, пажљиво пришавши к вратима. (Запис, стр. 46)

Несрећа! – промрља он. – Жена да убије овакога човека!... Шта да радимо: жена је!... (Вујка Белошева, стр. 173)

Стилистички су доминантнији типови ауторских дидаскалија које садрже само фазни глагол као део сложеног предиката од дидаскалија у којима сложени предикат није редукован (Ковачевић 2000: 253). Дакле, у овим примерима, иако недостаје допуна фазног глагола у виду глагола говорења, она се подразумева. На тај начин постиже се већа експресивност израза, као у следећим примерима где се уместо нпр. „почех говорити“ наглашава само „почех“:

– Оно, људи... – поче он, зверајући тамо овамо: – ја данас лијепо виђех да славу прославити нећу. (Рако Козаревац, стр. 137)

– Добро си дошла, ханума!... Као у своју кућу... Нисмо ни ми хвала Богу дошљаци, – почех ја. (Запис, стр. 48)

Оно што је очигледно у већини ексцерпираних примера ауторских дидаскалија које иду уз управни говор, а које садрже аорист, јесте да уз глагол углавном иде „додатак на коме је комуникативно тежиште дидаскалије“ (Ковачевић 2000: 253). Већина наших примера (нпр. из прича *Суђенога тренутка*, *Кад се царства мијењају*, *На конаку*, *Уочи светог*, *Први корак* итд.) садржи ове елементе који доприносе сликовитијој дескрипцији изреченог у управном говору. Некада се, поред ових прилошких додатака, наводе и детаљна тумачења понашања ликова и њиховог психичког стања, што само додатно упућује на естетску функцију ауторских дидаскалија.

– А јеси ли ту, бре влашка свињо? – јетко изусти Емин Бугарче. (*Суђенога тренутка*, стр. 102)

– Није побратиме – невољно изусти домаћин, не могући да се друкчије извуче из незгоднога положаја. (*Кад се царства мијењају*, стр. 193)

Сва му се присутна чељад поклони и шпатам проромори:
– У добри час! (*На конаку*, стр. 80)

Кућа му још једаред изиђе пред очи и он тихо, тихо *прошанута*:
„У мојем бар селу нема поп--Тилка. Тамо још знаду шта је свети...“ (*Уочи светог*, стр. 63)

Недељко не би лењ и чим изиде из дворишта, метну прст у лево ухо и звонким гласом *запева*, опет колашинску:
„Пазар-граде, што те људи вале: –
Да л' са злата, да ли рад бегова?“ (*Први корак*, стр. 45)

М. Ковачевић посебно издваја и ауторске дидаскалије са глаголима у функцији стилске фигуре (традиционалне реторике и стилистике) – прегнације.¹⁶⁴ „Примарна семантичка улога свих „прегнантних“ глагола као предиката ауторских дидаскалија јесте да укажу на начин (тип) звуковног оглашавања, па се ти глаголи према критерију примарног „оглашивача“ (произвођача звука) могу подијелити у три групе“ (Ковачевић 2000: 256). Он класификује употребљене глаголе на глаголе афективног оглашавања човека као последице његовог психофизичког стања; глаголе животињског оглашавања; глаголе „звуча“ чије исходиште могу бити различите појаве из природе. У примерима наше грађе, аористом означени глаголи као предикати ауторских дидаскалија јављају се из прве две групе. Тако имамо примере глаголских облика аориста у обележавању психофизичког стања човека код којих се „прегнација остварује у подразумевању говорења при наведеном стању“ – *јекну, зајеча, хукну, крикну, кликну* (уз које се подразумева додаток *говорећи*), као и врсту глагола у аористу који означавају звуковне карактеристике, а код којих је „прегнација настала на поредбеној основи“ (Ковачевић 2000: 257) – *рикну, гракну, гракнуше*.

– Ах! – *јекну* кнез дубоко. – Свеједно: ој помози Боже, и свети Димитрије!... Прото, ти свој, посао, а ја ћу мој, па како буде од Бога суђено... А и вријеме је већ... (*Крај прага*, стр. 113)

Да ти је просто, кнеже!

Да им није просто! – убрзо *зајеча* глас који покри овај први. (*Лукин вир*, стр. 25)

– Куку мени, што нас овако ојади! – још једанпут *хукну* несретна жена, па спусти ожег и пресечена у снази приђе те затвори врата. (*Љута православка*, стр. 235)

– Напоље из куће, Циганине црни! Надвор и не плаши ми дијете! – *крикну* она поново и подиже пут њега ожег. (*Љута православка*, стр. 234)

– Пхи!... Јареби Боже, шта ово би!... управо *крикну* Хајро пут Имра, који већ беше зажмурио и затискао уши да не слуша одвратну песму крмећу. (*Главом без обзира*, стр. 377)

И *кликну* а не прозбори:

– Хоћете да се одвајате?... Срећно вам било!... Хоћете сваки на своју страну?... И то вам срећно било!... Али постоји божји и људски закон. (...) (*Мајчин одвојац*, стр. 284)

Затим је обеси о раме, окрену се к југу, примаче дланове к ушима и *рикну* ко рањени лав:
Алах-у-ећбер!... Бог да те прости, попе и побратиме!... (*У добру*, стр. 188)

– Шта? – *гракнуше* сви на њега.

– Колац да убијемо пса! – *гракнуше* сви у један глас. (*Рако Козаревац*, стр. 138)

– А, не! – *гракну* већина. (*Кад се времена сучељују*, стр. 310)

И у примерима слободног неуправног говора¹⁶⁵ присутне су све наведене карактеристике аориста у предикату (на примерима из прича *Запис, Први пут у Новом Пазару, У злу, Мајчин одвојац, Пустошина девојка*):

¹⁶⁴ „Наиме, „прегнантни“ глагол у предикату дидаскалије подразумева, али му није у првом плану (није му основна), и семантичку компоненту „говорења“, подређујући је или имплицирајући је наглашеном компонентом „звучно оглашавања““ (Ковачевић 2000: 256).

¹⁶⁵ „У овом типу долази до мијешања особина управног и неуправног говора, до њиховог стапања у специфично стилско двогласје. По правилу, такав говор није одвојен наводницима и у форми је трећег лица, али чува све остале говорне карактеристике, емоционалну маркираност исказа лика“ (Катнић-Бакаршић 1999: 40).

Обамрех и рекох у себи: Бог да ти душу прости, Селима! (Запис, стр. 52)

Честити старина Сарајлија, чим сазнаде ко смо, *шапну* ми да идем у собу и да коња уведемо унутра. (*Први пут у Новом Пазару*, стр. 85)

(...) И *шапну* јој да се не боји више, јер он није Шваба. (*У злу*, стр. 164)

(...) Али баш њу нико не хоћаше у заједницу, те домаћин, бојећи се Бога и људи, *рече* са страхом, кад је већ тако, да ће он сам узети сирочад и снаху удовицу... (*Мајчин одвојац*, стр. 279)

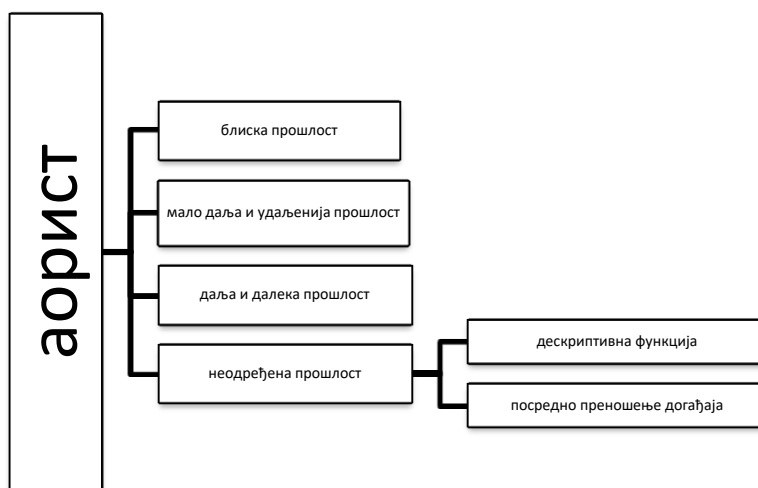
(...) Две још росне пустокосе, због тога баш и најсмелије, гурнуше олако једна другу па изненадно *кликнуше* високим гласом о „витој јели и пустошној ђевојци, којој се лако код мајке пустошити, но тешко код туђа јунака...” (*Пустошна девојка*, стр. 241)

Употреба аориста у савременом српском језику умногоме је диферентна у односу на употребу имперфекта (иако се за ове претерите тврди да су у фази нестајања). Аорист на синхронном плану и даље опстаје због специфичних (прагматичких) ефеката који се постижу његовом употребом. Наиме, „аорист је живо време у говору због ефеката који се захваљујући њему остварају, а то је пре свега емотиван, лични однос према израженом (насупротив фактографском перфекту), чиме говорник сугерише своју психолошку реакцију (изненађење, негодовање, жаљење, љутњу) на догађај описан предикатом, или своје виђење датог догађаја“ (Ашић, Станојевић 2007: 168). Колико се ситуација променила у односу на употребе на дијахронном плану видећемо у наставку нашег излагања, те ћемо добити компаративну слику са добијеним стањем анализе екскерпираних грађе књижевног текста Г. Божовића (како у књижевној наративи тако и на примерима управног говора). Указаћемо на специфичности које су се јављале у описаним суседним говорима зетско-сјеничке дијалекатске области, како би нам било лакше да закључке наше анализе лоцирамо према блиским и структурно сродним говорима, као и да дођемо до коначног закључка дијалекатске / наддијалекатске утемељености.

У језику приповедака и путописа из Ибарског Колашина аорист је један од претерита са врло великом фреквенцијом употребе. Да се ради о изузетно живој категорији, види се на основу дијалекатских реплика ликова из Ибарског Колашина, али и из ауторских сегмената текста. Самим тим, многобројне особености овог глаголског облика (углавном од перфективних глагола) евидентне су и приликом самог читања књижевног текста Г. Божовића. Када се зашло у мало дубљу анализу, искристалисали су се скоро сви семантички елементи, као и они прагматички, који највише имају утицаја на експресивност Божовићевог исказа. Наиме, на основу расположиве грађе књижевних текстова Григорија Божовића уочено је да аорист, пре свега, одликује стилистичко-прагматичко обележје доживљености или уживљености у радњу које даље, на дискурзивном плану, производи различите ефекте у релацијама аориста са другим синтаксемама. С друге стране, како је у питању књижевна грађа, а ослањајући се на Ковачевићеву типизацију, указали смо на мноштво примера употребе овог претериталног глаголског облика у ауторским дидаскалијама. Према класификацији Ј. Вуковића, поред примера исказивања непосредно блиске прошлости, а у односу на моменат говора, раздвојили смо аористом обележене временске периоде мало даље, далеке и неодређене прошлости, која је најчешће у функцији описних делова путописа (в. Шема 2). На наративном плану, поред поменуте компоненте доживљености, аорист поседује велику стилистичку вредност у дескриптивним деловима путописа (неодређене прошлости), те заједно са другим облицима глаголског система формира општи хронотоп приповести. Указали смо да у комбинацији са имперфектом, на стилистичком плану, овај претеритални облик утиче на ритам приповедања и контрастно осликавање ситуација у

којима се аористом ствара утисак динамичности и живости, а имперфектом ефекат ретардације, односно успоравања радњи. С друге стране, када се аорист самостално употребљава у низовима, опет се постиже стилистички ефекат убрзања тока приче или темпоралне прогресије догађаја исказаних овим обликом. Поред ових, неретко се аористом постиже и ефекат изненађења или реакције на одређена дешавања. У формама ауторских дидаскалија, аорист је такође стилистички маркиран, и то преко семантичке нијансе самих глагола (семантике звуковног оглашавања) у њиховој предикацији.

Шема 2.

У *Говору Ибарског Колашина*, чији је изворни говорник и Г. Божовић, аутор ове монографије констатује да је аорист жива категорија и да има велику фреквенцију употребе (Божовић 1998: 111, в. Божовић 2008: 334), што је у потпуности у сагласју са закључком до кога смо и сами дошли анализирајући приче и путописе из овога краја. Насупрот ставу да се њиме изражава „блиска прошлост која се граничи са тренутком говорења“ (Исто), указали смо да је аорист погодан и за означавање мало даље и удаљеније прошлости, како у разговорном стилу тако и на плану књижевне нарације. М. Божовић такође указује на то да се аорист углавном јавља са глаголима перфективног вида¹⁶⁶, када се говори о доживљеној прошлости, те наводи и примере употребе у приповедању (Божовић 1998: 111–112). У тутинско-новопазарско-сјеничкој области аорист се јавља од глагола оба вида (Барјактаревевић 1966: 103, Вељовић 2018: 190), док се аорист од имперфективних глагола не јавља често у нашој грађи. За разлику од ранијих истраживања говора поменуте области, новија испитивања синтаксе глагола овог говора указују да се временска локализација аористом обележене предикације не везује само за моменат који је непосредно претходио тренутку говора него је уобичајен и за обележавање мало даље, удаљеније, па и врло удаљене прошлости (Вељовић 2018: 194–205), што се подудара са истраженим синтаксичким приликама у нашој језичкој грађи. Као неизоставна особеност истиче се обележавање доживљених радњи у нарацији (Барјактаревевић 1966: 128, в. Вељовић 2018: 212). Б. Вељовић у својој монографији о синтакси глагола у говору Тутина, Новог Пазара и Сјенице за аорист истиче још и моменат резултативности, као и ограничљивост трајања радње за разлику од имперфекатске неограничљивости (2018: 205–211), те упућује на настајање различитих

¹⁶⁶ Аорист се и у паштровском говору јавља углавном од перфективних глагола (Јовановић 2005: 389).

ефеката у корелацијама аориста са другим глаголским облицима као што су наративни презент, имперфекат, перфекат, плусквамперфекат (2018: 217–221).

М. Стевановић у источноцрногорском дијалекту примећује местимично нестајање аориста из употребе, као и да се јавља углавном од глагола перфективног вида у декларативним и упитним реченицама¹⁶⁷ (1933/34: 118). Као и у већ поменутиим идиомима, и у говору Васојевића, Бјелопавлића, староцрногорском и мрковићком говору, аористом се у приповедању изражавају доживљене прошле радње (СТИЈОВИЋ 2007: 177–178, ЋУПИЋ 1977: 169–170, ПЕШИКАН 1965: 199, ВУЈОВИЋ 1969: 322). За говор Бјелопавлића, Д. Ћупић напомиње да је карактеристично да се аористом, као веома живом категоријом, исказују најчешће доживљене радње, али и радње без посебног уживљавања говорника у моменат ситуације (Ћупић 1977: 169). У мрковићком говору, као најчешће и најразвијеније претеритално време, издваја се аорист (Вујовић 1969: 321). Поред тога што се користи за доживљену радњу, може се употребити и за уживљавање у догађаје како би се стекао утисак доживљености. Л. Вујовић, поред ове сталне компоненте, истиче да се у овом говору срећу и примери који се односе на нешто даљу прошлост (Вујовић 1969: 323, 325), што уосталом помиње и Д. Ћупић у *Говору Бјелопавлића* указујући на приповедачки карактер тих примера, упутивши на опозицију индикатив : релатив, где се као индикатори јављају одредбе *сад*, *досад* за индикатив и *тад*, *онда* за релатив (Ћупић 1977: 170–171). Аорист је веома честа синтаксичка категорија и у црмничком говору за исказивање извршених радњи непосредне прошлости и уопште извршених прошлих радњи, а јавља се и од перфективних и од имперфективних глагола (Милетић 1940: 544–545). М. Пешикан за староцрногорске говоре констатује да „Аорист је у приповедању практично једини облик за казивање туђих свршених радњи ако се причају према сопственом запажању“ (1965: 199).

Иако аорист у истраженим говорима зетско-сјеничког дијалекта није представљен са свим својим синтаксичким, семантичким и прагматичким одликама, ради компаративног приказа истражених основних карактеристика, у табели која следи (в. Табела 3) указујемо само на оне најчешће спомињане, које су, претпостављамо, истраживачима биле најдоминантније. Поред тога, биће приказано присуство / одсуство тих истих особености у језику Григорија Божовића.

Табела 3.

	доживљеност	непосредно блиска прошлост	перфективни вид / имперфективни вид
ИК	+	-	+ / (+)
ТНПС	+	-	+ / +
ИЦГ	+		+ / (+)
БП	+ / -	-	+ / (+)
СЦГ	+	-	+ / +
МР	+	-	+ / +
ЦМ	+	-	+ / +

Божовић	+	-	+ / (+)
---------	---	---	---------

¹⁶⁷ Истичана је честа употреба аориста у упитним реченицама и у црмничком говору (Милетић 1940: 546).

У поменутиим истраженим идиомима, синтаксички преглед особности аориста највише се односи на синтаксо-семантичке карактеристике темпоралног, аспектуалног и, делимично, прагматичког аспекта. Несумњиво је реч о дијалекту који се одликује живом категоријом овог претерита, с тим што анализа наше грађе указује на шири дијалекатски функција у односу на оне сталне које му се приписују – дистинкција са аспектуалног плана, позиција глаголске радње на временској оси (темпорална локализација) и доживљеност (уживљеност) радње као неодвојива компонента. У истраженим говорима углавном је истицао аспектуални сегмент употребе аориста, док се синтаксо-семантичким квалификацијама није толико посвећивала пажња. Такође, компаративним методом и супститутивним приступом дошли смо до одговора на питање зашто је аорист у толикој мери присутан и како би употреба других глаголских облика утицала на стилске поступке на плану композиције, на дискурзивне елементе – на њихову експресивност и стилогеност, на диференцирање доживљене прошлости од оне која није непосредно доживљена, као и на различите ефекте својствене управо овој језичкој јединици, како у самосталној употреби тако и у комбинацијама са другим језичким елементима у непосредном окружењу.

Иако је аорист и данас врло обичан у употреби говорника неких дијалеката¹⁶⁸ српског језика (као нпр. у зетско-сјеничком, док се у војвођанским народним говорима не среће често (в. Јерковић 1990: 112)), у овом делу рада морамо указати на утицаје нејезичких околности на језик Г. Божовића, као и на језичку слику света с краја XIX и почетка XX века. Аорист је један од најфреквентнијих глаголских облика у књижевном тексту Григорија Божовића. О контекстуалним околностима је већ било речи у претходним поглављима стога ћемо само нагласити да поред основне базе – Божовићеве компетенције као матерњег говорника дијалекта и места на коме се родио, употреба доживљених глаголских облика додатно почива и на његовим књижевним узорима, првенствено на традицији усменог стваралаштва. У претходним проучавањима језика појединих писаца, употреба имперфекта у другој половини XIX и почетком XX века, али и употреба аориста везивала се за ослањање писаца на језик и стил усмене народне књижевности (в. Стевановић 1986: 632–633; Јерковић 1991: 192). Иако аорист у народним војвођанским говорима није фреквентан глаголски облик, он се често среће у делима војвођанских писаца XVIII и XIX века (Радичевић, Игњатовић, Атанацковић, Трифковић, Грчић, Даничић, Јакшић¹⁶⁹, Змај, Даничар) (Јерковић 1990: 151). Употреба аориста фреквентна је и код Проте Матеје Ненадовића с почетка XIX века, а и код Десанке Максимовић током XX века, иако аорист има „сужену употребу“ у колубарском говору (Јерковић 1990: 33; Пецо 1998: 64), па се Д. Максимовић опет приписује утицај Вуковог језика (Пецо 1998). Са језиком Г. Божовића то није случај, јер учесталу употребу овог претериталног облика првенствено треба тумачити као саставни део дијалекатског система глаголских облика зетско-сјеничког дијалекта, односно говора Ибарског Колашина, а тек након тога и као резултат утицаја народног стваралаштва. „Ишчезавање имперфекта осуђује, међутим, и аорист, пошто губитком свог непосредног опозиционог корелата аорист остаје усамљен у оквиру система“ (М. Ивић 1958: 149). У језику Григорија Божовића обе синтаксичке категорије су врло живе, те пружају могућности за целокупно сагледавање система глаголских облика српског језика уопште, и то у оквирима нормираних употреба. Божовићев књижевни текст самим тим пружа и могућности најтананијег откривања оних разлика међу глаголским облицима идентичних синтаксо-семантичких параметара, а другачијих прагматичко-стилистичких.

¹⁶⁸ Аорист се често јавља у разговорном стилу, али и у приповедном у Црној Гори, Боки и јужној Херцеговини (Стевановић 1986: 632).

¹⁶⁹ Код Јакшића (XIX век) употреба аориста сведена је на употребу 3. лица овог глаголског облика (Јерковић 190: 180).

4.3. Плусквамперфекат

Анализирајући доживљене глаголске облике у појединачним приповеткама и путописима Григорија Божовића¹⁷⁰ истраживачи углавном нису наилазили на већи број примера употребе плусквамперфекта као глаголског облика. Приликом ексцерпирања грађе за потребе нашег истраживања, коначан број појављивања овог претерита у збирци *Мој дивни Колашин* премашио је наша очекивања – пронађено је преко сто примера са плусквамперфектом¹⁷¹. Незнатан је број из управног говора, док већина припада ауторским наративним сегментима, односно деловима слободног неуправног говора¹⁷². Циљ нашег истраживања јесте да утврдимо синтаксо-семантичке и прагматичке одлике плусквамперфекта у језику Г. Божовића, фокусирајући се на диференцијалне црте двају морфолошких облика овог претерита. На основу лингвистичких, али и стилистичких критеријума, компаративним путем дошли бисмо до спознаје мотивисаности употребе плусквамперфекта у конкретним околностима узимајући у обзир факторе ширег контекста. Тако бисмо посматрали глаголски облик као јединицу у корелацији, њеној међусобној повезаности са другим синтаксичким јединицама једног јединственог система (в. Ивић 1958: 139), те ћемо предочити сву разноврсност параметара којима се плусквамперфекат издваја у односу на употребу перфекта као основног члана претериталног система (са најширим дијапазоном могућности изражавања прошлих радњи). Врло је битно посматрати ширу слику свих релација (као и самосталних употреба) на наративном плану како бисмо уочили стилистички потенцијал – и осветлили оне аспекте својствене традиционалној лингвистици. Напоследку биће приказан саоднос језичке грађа из Божовићевог књижевног текста и дијалекатске грађе из суседних говора зетско-сјеничког дијалекта како би проучавања овог дијалекатског система била корак ближе својој комплетности. С обзиром на то да је пронађен мали број примера употребе плусквамперфекта у управном говору, они ће бити навођени и анализирани заједно са ауторским наративним микрокурсима.

Пре саме анализе наше језичке грађе, а ради бољег увида у степен истражености свих квалификативних црта плусквамперфекта, фокус ћемо усмерити на досадашња истраживања, а потом и на присутност овог глаголског облика у језику појединих српских писаца с краја XIX и XX века. Плусквамперфекат се у нашим граматикама дефинише као глаголски облик који „исказује прошле радње, нешто што је постојало, што се извршило или (врло ретко) вршило у прошлости пре неке друге, такође прошле радње“ (Танасић и др. 2005: 411) или се то подразумева „из целе језичке ситуације“ (Стевановић 1986: 665). У руском има значење „натпрошлог“ времена (Марић, Керкез 2012: 200, према: Плунгјан 2011), што би одговарало дефинисању плусквамперфекта К. Милошевић као „прошлости другог степена“ (Поповић 2012: 115, према: Милошевић 1982). „Плунгјан истиче да је за граматичку типологију важна чињеница да за изражавање значења „натпрошлог“ у језицима света постоје специјализовани глаголски показатељи и на тај начин „натпрошло“ није само споредан семантички ефекат употребе других глаголских облика“ (Марић, Керкез 2012: 200). Богатство српског језика огледа се, између осталог, у поседовању једне овакве специфичне синтаксичке јединице, јединствене у изражавању прошлости обележене семантиком претхођења некој прошлој радњи, иако треба узети у обзир и то да се она не употребљава подједнако у свим дијалектима. У досадашњој литератури подељена су мишљења о присутности овог претерита у стандардном језику. Део истраживача тврди да се плусквамперфекат мање употребљава и

¹⁷⁰ Ковачевић 2016а, Бојовић 2016в.

¹⁷¹ О плусквамперфекту види: Белић 1926, 1958; Сладојевић 1966; М. Ивић 1980; Радовановић 1975 (1990); Милошевић 1978; Стевановић 1967, 1986; Танасић 1996, 2005а; Станојевић, Ашић 2016.

¹⁷² „У слободном неуправном говору долази до укрштања тачке гледишта наратора и лика, јер с граматичке тачке гледишта говори аутор или наратор, док с тачке гледишта стварног смисла целог контекста – говори јунак (Бахтин 1980: 164)“ (Ковачевић 2016а: 379).

самим тим нестаје (Стевановић 1986: 664; Станојчић, Поповић 2002: 394), док су други истраживачи мишљења да је поменути глаголски облик још увек жива категорија у српском језику (Ивић 1980: 93, Радовановић 1990: 184; Танасић и др. 2005: 411). У једној од две најцеловитије студије о плусквамперфекту – *О значењу српскохрватског плусквамперфекта*, М. Ивић истиче да „његова семантичка специфичност је толико изразита да би, у датим случајевима, замена перфектом доводила до измене смисла реченичне информације“ (1980: 93–94). Након ових опречних закључака, додали бисмо да се констатацији да плусквамперфекат није чест у језику савремених писаца (Пецо 1998: 75) супротставља велика фреквентност употребе у књижевном делу Г. Божовића, али и опсежна студија М. Радовановића *Значења и функције плусквамперфекта у „Роману о Лондону“ Милоша Црњанског* (1975) – за чије је потребе истраживања пронађено око 1000 примера са овим претеритом. Заснивајући своју студију о употреби плусквамперфекта (и осталих претерита) у књижевном делу Д. Максимовић на принципима когнитивне лингвистике¹⁷³, А. Пецо истиче да „писана реч Десанке Максимовић зна за облике овога времена од глагола свршеног вида“ (1998: 77), иако се у њеном изворном дијалекту овај глаголски облик не јавља често (Реметић 1985: 333, према: Пецо 1998: 75). Глаголске форме плусквамперфекта, и са перфектом и са имперфектом помоћног глагола, пронађене су и код Л. Лазаревића, И. Андрића, П. Кочића, док их нема у језику Б. Радичевића и Проте М. Ненадовића (Исто: 63). У проучавањима језика писаца, Ј. Јерковић углавном изоставља анализу глаголског облика плусквамперфекта.

У лингвистичким студијама мање је неслагања око појединих питања синтаксо-семантичке дескрипције плусквамперфекта у односу на претходне претериталне глаголске облике. Различита мишљења изношена су поводом примене критеријума индикатив / релатив, као и око одређених црта његове минималне семантике – поводом односа глаголске радње и временске перспективе, затим и у вези с питањем одређености на плану аспекта и семантичке диференцијације две морфолошке форме плусквамперфекта. У дијалектолошкој литератури није посвећена велика пажња овом претериту, па се углавном наилази на његово опште дефинисање са семантичког аспекта, као и на морфолошку дистинкцију. На самом почетку, плусквамперфекат се одређује индикативно и релативно (Белић 1926: 126), да би се, нешто касније, ставови променили и овај претерит карактерише као време синтаксичког релатива (Белић 1958: 169; Стевановић 1957: 34; Вуковић 1967: 20), док се у новијој литератури не искључује могућност јављања овог глаголског облика у синтаксичком индикативу (иако се „најчешће јавља у синтаксичком релативу“) (Танасић и др. 2005: 416). Да се плусквамперфектом исказана радња повезује са неком другом радњом из временског оквира прошлости констатује и М. Ивић, мармирајући овај претерит као „везано време“ у чему се огледа и његова дистинктивна функција у односу на перфекат (1958: 146; 1980: 99).

Што се односа глаголске радње и временске перспективе тиче, још је М. Ивић указала да се плусквамперфекат може, поред најчешћег одређивања глаголске радње или ситуације која је претходила другој радњи, односити и на оне које се дешавају за време или после друге дате радње¹⁷⁴ (1958: 146). Надовезујући се на ову констатацију, М. Радовановић на грађи језика М. Црњанског проналази неколицину примера¹⁷⁵ у којима су плусквамперфекатом

¹⁷³ При проучавању језика писаца треба узети у обзир податке из пищевог живота, као што су место рођења и одрастања, па и стечено образовање (Пецо 1998: 59).

¹⁷⁴ „Оба глаголска времена могу одређивати радњу која се догађа и пре, и за време, и после друге дате радње, иако је несумњиво да је прва варијанта ипак најчешћа“ (М. Ивић 1958: 146).

У целовитој студији о плусквамперфекту, М. Ивић наводи следеће илустративне примере за anteriornost – „Она се била вратила из Ниша пре мог уписа на факултет“, за posteriornost – „Она се била прво збунила кад је схватила шта је питам, али ...“, за simultanost – „Она се била оклизнула газећи по мокром и ...“ (1980: 99).

¹⁷⁵ М. Радовановић издваја групу примера за обележавање симултаних радњи, као нпр. „Враћајући се, из Лондона, тог дана, у то предграђе, она је била застала крај једне куће, из које је истовариван намештај“, док за означавање posteriornost радњи обележених плусквамперфектом издваја примере типа – „После узбуне, око замрзлих цеви водовода, и странкиња је била постала предмет разговора међу домаћима“ (1990: 185–187).

обележене радње симултане или постериорне према другој – корелативној глаголској радњи (1990: 185)¹⁷⁶. Како смо већ напоменули, и у досадашњем истраживању примењивали методе контекстуалног сагледавања принципа функционисања и семантичких аспеката одређених синтаксичких јединица, тако смо анализирали и значења и функције плусквамперфекта у језику Г. Божовића. Приликом саме анализе било је јасно да одређени примери употребе овог глаголског облика могу бити различито осветљени у зависности од ослањања на саму реченицу или у оквирима конкретних микродискурса. На овакав начин анализе плусквамперфекта указао је Стевановић (1967) на шта је скренула пажњу М. Ивић: „испитивачи нашег плусквамперфекта нису имали прави увид у постојећу ситуацију пре свега зато што су остајали при анализи односа само оних предиката који се остварују унутар једне исте реченице. Стевановићева се заслуга састоји управо у томе што је први наслутио потребу проширивања овакве анализе на међуреченични план“ (1980: 96). На значај Стевановићеве заслуге, да је потребно узети у обзир шири контекст, у својим студијама указује и С. Танасић (1996: 91; 2005: 412). У ексцерпираним примерима наше језичке грађе, пронађено је свега неколико реченица у којима није заступљен принцип наглашене антериорности радње исказане плусквамперфектом. Малобројност оваквих примера само потврђује антериорност као доминантну вредност овог глаголског облика који га чини специфичним и издваја од осталих претерита. На материјалу путописног записа *Ваздашњи сапутник* и приповетке *Роб незаробљени* ексцерпирани су примери у којима се радња изражена плусквамперфектом појављује као симултана према корелативној глаголској радњи. У примерима наше грађе, маркери симултаности експлицитно су наведени. У првом примеру присутан је глаголски прилог садашњи, док се у другом, као сигнал симултаности, јавља темпорална клауза.

Једном две недеље није био код куће. Путовасмо из Мојстира и избисмо дубоко у ноћ на раскрсницу баш испод његове куће. Морао сам те ноћи бити у једном селу код Бањске. Заказан је био збор. Од мраза пуца дрво и камен. А ми обојица прелазећи Ибар, *бејасмо оквасили* ноге до колена. Чизме се залепиле за ноге. Не смедох га више кушати: (...)
(*Ваздашњи сапутник*, стр. 427)

Беше превалила поноћ кад је пошао да спава у кућеру код оваца на једној рудини недалеко од куће. Ја подстакох огањ, јер ми дирљива његова прича одагна сан. (*Роб незаробљени*, стр. 143)

Нешто је више примера у којима су плусквамперфектом обележене радње постериорне¹⁷⁷ у односу на корелативну глаголску радњу. Они су пронађени у причама *Уочи светога*, *Последњи Мохиканац*, *Вујка Белошева* и у путопису *Покрај сасушених храстова*. У примерима из прича *Уочи светога* и *Последњи Мохиканац* трансформационим методом јасније је указано на структуру израза и информацију о постериорности плусквамперфектом исказане глаголске радње, док се у осталим издвојеним деловима књижевних текстова утисак постериорности плусквамперфекатске радње стиче на основу контекста, односно он настаје као резултат корелације плусквамперфекта и перфектом исказаних радњи у непосредном окружењу.

¹⁷⁶ У дисертацији користимо библиографски податак студије објављене 1975. у *Годишњаку Филозофског факултета у Новом Саду*, а која се такође налази у књизи М. Радовановића, *Списи из синтаксе и семантике* (Нови Сад: 1990).

¹⁷⁷ О различитим типовима сигнализације постериорности плусквамперфекатске радње у односу на корелативну радњу, у: Радовановић 1990: 186–188.

Он је био поникао ником, по глави му се врзле страшне слике онога света. Он је јасно представио себи како ће му деца скоро заиста бити *сушина*, како ће трчати на туђа врата и бројити туђе гутљаје, клети своју худу судбину и свога оца... (*Уочи светого*, стр. 58)

Он је био поникао ником, (→ *зато што су му се врзле*) по глави му се врзле страшне слике онога света. Он је јасно представио себи како ће му деца скоро заиста бити *сушина*, како ће трчати на туђа врата и бројити туђе гутљаје, клети своју худу судбину и свога оца... (*Уочи светого*)

Но Лабуд га по несрећи први пут у своме животу није могао послушати.

Кад је Крњак дошао к себи, видео је страхан приказ: на самом врху Бијела пута, где је место прилично кршевито, Лабуд је пао, а собом мало *беше притиснуо* и попа. Рудничанче облеташе у великом страху око њих, вукући час попа, а час коња: (...) (*Последњи Мохиканац*, стр. 342)

Но Лабуд га по несрећи први пут у своме животу није могао послушати.

Кад је Крњак дошао к себи, видео је страхан приказ: на самом врху Бијела пута, где је место прилично кршевито, Лабуд је пао (→ *након што је Лабуд пао*), а собом мало *беше притиснуо* и попа. Рудничанче облеташе у великом страху око њих, вукући час попа, а час коња: (...) (*Последњи Мохиканац*)

Једнога дана *бејаше пошла* Вујка од куће на њиву изван села, где јој је био муж са радницима. Дан бејаше врео. Вујка скинула са себе јелек, протнула га на леву руку, па иђаше једним међарком к њиви, сва забректала од једрине, здраве и вреле. (*Вујка Белошева*, стр. 169)

Поп Јеротије Крсмановић из Војковића још ме више *био изненадио*. Осамдесет и пет година сасвим га обориле на постељу. Сушица, старачка и опака, искашљавала му је последње моћи. Син му није био код куће, а снаха на порођајној постељи са двама колевкама. Са мном друштво – читава коњица. Па опет старац скочио с постеље и исправио се као какав Малисорац. Није хтео ни да чује да разминем код другог на преноћиште: (...) (*Покрај сасушених храстова*, стр. 460)

У описаним суседним говорима зетско-сјеничког дијалекта, па и говора Ибарског Колашина, врло је мало забележених дијалекатских примера са формама плусквамперфекта, стога је и могућност проналажења одређених особености мала. Ограниченост се повећава и ненавођењем ширег контекста и ширег језичког окружења примера са плусквамперфектом. Осим у говору Тутина, Новог Пазара и Сјенице, у коме су експлицитно навођени примери означавања постериорних и симултаних радњи исказаних овим глаголским обликом, потврда симултаних радњи пронађена је још и у црмничком говору (*Она није била устала* из кревета још кад су они дошли (ТНПС, у: Вељовић, 285). *Бег-доша* из-Уциња, ка(д)-гораше онеме Годињанину кућа (ЦМ, у: Милетић, 555)), док је потврда постериорности пронађена још у мрковићком говору (*Чу нарот да долазу четници па су се бил'и поплашил'и* (ТНПС, у: Вељовић, 285). Она за^от застаде да не вре^аска, те-се *беше окозила, беше родила* јену јарицу црвену (МР, у: Вујовић, 341)).

Уколико изузмемо већ наведене примере, у свим осталим ексцерпираним деловима наше језичке грађе, у којима се јављају облици плусквамперфекта, успостављен је временски однос антериорности, а као што смо већ напоменули, има их нешто више од сто. Сви примери потврђују семантичку фундаменталну особину овог претерита. Наглашена семантика антериорности евидентна је из самог контекста, а некада је додатно интензивирана и одредбама типа – *уочи самога Великога Бајрама, пре недељу дана, за петнаест година, о Лучину-дне, о распусту, у неко доба од ноћи* и сл. Уколико би се плусквамперфекат заменио перфектом, последица би било на семантичком плану реченице – редослед вршења радњи не би био исти (в. Танасић и др. 2005: 412), а поједини примери, што ћемо видети у наставку, остали би и без своје стилистичке вредности.

Зато ћутке и брзо прођох широким сокаком испод Миланове куће, у којем *се бејаше зауставила* прилична поворка, тобоже да боље стегне товари на својим коњима, а која је у ствари само очекивала мене да прођем, па да се за мном ончас упути, знајући да ће бити и пита и погача, и червиша и јаловиње са ражња.

- Милане, Милане! – зовем га благо, али он ни да прстом мрдне.
- Милан, чов, е бур! (Милане устај, е јуначе) – викнух му арнаутски, како *сам га научио* био да га изненадно будим. (*Заранци мојега Санча Пансе*, стр. 404)

Народ као по заповести клече на земљу, прекрсти руке на својим прсима, упре очи к небу, и, добивши неземаљску сен по лицу, стаде побожно да слуша молитву. Патријарх *беше изашао* да одслужи јутрење... (*Лукин вир – Колашинска легенда*, стр. 18)

Било је уочи самога Великога Бајрама. Вујка *бејаше сишла* у Пећ на тржни дан да ваљда покупује нешто као и остали свет. Село јој се није ни чудило што једна тако млада жена преко обичаја силази у град, јер откако се пре недељу дана вратила из Дријена, камо је у роду оставила оба своја детета, *била се чудно променила*. Била је на махове тако расположена да је то изазивало саблазан. А једнога дана су чак приметили и да пуца из револвера. (*Вујка Белошева*, стр. 172)

А Веселин *беше позајмио* од новог зета арбију и два фишека, па набијаше свој чудни пиштољ, који је Колашину смакао с врата гласовита качака и његовим поколењима оставио опомену да јунаштво има чудне ћуди и још чудније заточнике своје. (*Од кога се није надало*, стр. 367)

Ту, у том манастиру он се блиско спријатељио са Авдом Џанковићем из Рибарића. Овај *је био побегао* из војске са оружјем и затим убио некога крвника својега братства. Зато се крио по пећинама изнад манастира и мучио као ђаво испред потера и заседа. (*У добру*, стр. 182)

Овамо, остала тројица већ *беху попадала и заспала*. Он примаче к себи жбан са вином, нали порцију и у неком лудом усхићењу поче да шулапи самом себи страшне пијане будалаштине. Бејаше необично задовољан. Ето нагнао Турчина да пије вино, дао му крметину да једе и пијана кр- стио кад зора свиће. Осветио се и насладио. За све муке, за сва nelaка претварања. Пхи, па одселе нека буде што ће бити... (*У добру*, стр. 188)

Заиста *је* Обрен Козаревац *био оставио* пуну кућу, али је то Раку било од мале користи. Лаковеран и левента, а навикнут да за очева живота ништа не ради, но само троши идући од сабора до сабора и са свадбе на славу, он је брзо нагнао браћу да га по очевој смрти одвоје и уселе у ову кривачу. (*Рако Козаревац*, стр. 126)

Међутим, поткресана крила у сокола. Антоније Красовић три пуна дана *не бејаше хлеба окусио*. Глад му оштро и подмукло пресекла струк као да му гуја обавила висну појасницу. (*Кршћеник*, стр. 226)

Раније, заједно са Андријом Поповићем, он *бејаше* од старих даскала *примио* школу при цркви у Дубоком Потоку, те ту спремаху младиће за попове и калуђере за два колашинска манастира, па често и за друге околине. Њихов је посао ишао врло срећно, тако да је сваки кмет имао ђака да му води порезничку бележницу, а често се на дечански распев уз ралицу, на прелу или косидби, разлегала црквена песма по колашинским врлетима и долинама с обе стране Ибра. Чак нимало није било чудновато да се чешће чује наизуст изговорена покоја цела катисма јудејске царске поезије... (*Последњи јунак*, стр. 346)

Једни су прали подове и прозоре, други вукли из села столове, столице и клупе, јер *су* то Турци све *били избачили* као за себе незгодну ђаурску непотрешштину. Све је рађено тихо и без шума, све у неописаној ћутљивој радости. Ваљда овако ни своју цркву некад нису градили. Некако преображени Колашинци. Постали меки, човечни и добри. Као да се догодило стварно

васкрсење. Кад у подне беше већ све готово да се обави избор председника, кметова и оружане страже, у двориште смерно уђе Трипко Кашовић, досадашњи једини кмет Србин којег су Турци и аустријске власти *биле приставиле* општини за члана суда и већника. (*А кад друга настаје судија...*, стр. 206)

Најзад их изведе пред кућу, поврста као крстоноше у поворку и најстаријем унуку пружи торбу: са погачом у чистом канавцу, у коју *беше метнула* на свакога по печену рибицу и по једно јаје да дарују попу. Пружи му и пару да спусти старцу на књиге кад се причести. Па му онда изведе из куће слепу мајку и додаде да и њу поведе. (*Тврда душа*, стр. 275)

За петнаест година својега рада овде Милија *беше* толико *успео* да је свет на њега гледао с дубоким поштовањем. Он већ имаше три попа, два калуђера и безброј својих ђака по манастирима и у кметовским редовима, осим неколико добрих мајстора који отидоше у своја села, основаше радње и из поштовања према школи и учитељу својему увек ношаху црно одело и фесове на прекор обичају. (*Стари грмен*, стр. 348)

Дијалекатска грађа свих суседних говора зетско-сјеничког дијалекта упућује на примарну темпоралну локализацију прошлих радњи исказаних плусквамперфектом, а то је антериорност:

Данила, старог и изнемоћалог изудараше и оставише више Добрића, из затвора у Зубином Потоку им побеже Провиле, а Миладина, који још у нашој кући *беше померио* памећу, стријељаше (Брњак, у: Ковачевић, 33). *Била* ми она *дала* пет кокошака и петла, па сам ја донела у кућу (ТНПС, у: Вељовић, 282). Лијепу *сам* кућу *б(и)о озид*а, ма је бојим се нећу покрит како ваља (СЦГ, у: Пешикан, 201–202). *Бљасмо стигли* на-понту о(д)-манастира, ка(т)-пуну север (ЦМ, у: Милетић, 555). Таман *бљесмо дошле* з Града, кад аоли једно мо^нче (БП, у: Ћупић, 164). Бола *беше прождрла* тића од утина. Тић беше у-ње^ам (МР, у: Вујовић, 341).

Многе примере посматране језичке грађе са плусквамперфектом карактеришу догађаји чије су последице дезактуализоване у моменту у коме се о њима приповеда, односно резултати тих догађаја нису у том моменту актуелни. Управо се за плусквамперфекат везује поменута специфичност – семантика дезактуализованости (Сладојевић 1966: 58, Ивић 1980: 94–96, Милошевић 1973: 135, Танасић и др. 2005: 413, Станојевић, Ашић 2016: 182). „Реч је о употреби плусквамперфекта за исказивање прошлих радњи чији је резултат дезактуелизован јер се у међувремену, након извршења те радње, десила друга радња која је поништила резултат те радње“ (Танасић и др. 2005: 413). Анализирајући плусквамперфекат у француском и српском језику, Станојевић и Ашић истичу да се дезактуелизација резултативног стања у прошлости изражава искључиво перфективним плусквамперфектом¹⁷⁸ (2016: 195), те да се само под одређеним околностима може употребити имперфективни перфекат као економичнији облик (2016: 182). М. Ковачевић (2019г: 169, в. 2015: 193) неактуелност резултата у садашњости повезује са семантиком „доживљене евокативности“ при самосталној употреби овог претерита у наративи. И у примерима наше грађе, појавом плусквамперфекта у одређеним наративним деловима ствара се позадина глаголске ситуације о којој се приповеда, општа атмосфера тих прошлих времена, да би се другим претериталним облицима конкретизовале постериорне радње. Фокус се углавном постиже аористом и (крњим) перфектом, као и имперфектом, што читав микродискурс маркира доживљеношћу. Све ово не значи да употреба плусквамперфекта нужно подразумева семантику дезактуализованости радње, јер постоје ситуације које се не могу дезактуализовати (в. Танасић и др. 2005: 415, Ивић 1980: 95).

¹⁷⁸ Под перфективним плусквамперфектом подразумевамо плусквамперфекат глагола перфективног вида, а под имперфективним плусквамперфектом – плусквамперфекат глагола имперфективног вида.

Наиме, посматрајући примере наше језичке грађе сви су они, према параметру темпоралне перспективе, смештени у прошлост и самим тим у питању су глаголске радње неактуелне у садашњости. Међутим, говоримо о примерима употребе плусквамперфекта у којима се темпорална перспектива поклапа са моментом нарације, односно туђе садашњости¹⁷⁹ и у којима је компонента дезактуализованости резултативног стања примарна.

... На дан погребца позвали га кући и казали му. Али пречи је био обичај од родитељске туге. На сахрану се спремио домаћин, па од сваке орте по човек и жена, па бабе и стрине, његова жена и његов син, тек за њега није било места. Сви су се мирно спремали као на какву обичну дужност, само да боље и угледније представе на том жалосном сабрању своју велику кућу. А о њему нико није водио ни бриге ни рачуна, колико да Вида и није, по греху, била његово дете. *Спремио се био* да јој отиде на гроб о четрдесетници. Да је ожали и олакша својему срцу. Но баш на половину пута стигао га нерадосни гласник да му се брат тешко посекао у шуми, те је испратио жене, а сам се вратио да рањена брата превиде и снесе кући... (*Роб незаробљени*, стр. 143)

Код села Гребенове сиђосмо у реку. Село готово пусто. Ту се раније *населели били* Колашинци (муслимани из црногорскога Колашина) па се разбежали, јер су били опасни разбојници и зликовци. (*Гредом*, стр. 420)

Сетивши се да сам опрезнији и да хватам мало даље од његове куће, он зграби једнога коња, које *бејасмо* у хладовини *одјахали*, појаха и отиде својој кући, те га по невољи сачекасмо док нам донесе ракије и сува меса... (*Уклесани закони*, стр. 433)

О Лучину-дне је умрла. *Био је пошао* по обичају да је некако види. Али је с брда чуо испред њене куће тужбу тужбалица. Тад се нешто прекинуло у његовој души, у његовој снази. Није заплакао, али је као луд цео дан и ноћ лутао бесциљно по шуми, па се доцније сасвим одао лову до данашњег дана. Ето зато се и није оженио... (*Уклетва*, стр. 96)

У издвојеним микродискурсима фокус је на међуреченичном плану, те се семантика дезактуализованости додатно осветљава надовезивањем других предикација. Уколико само посматрамо дату реченицу са плусквамперфектом, нпр. „*Био је пошао* по обичају да је некако види“, и идентичну реченицу са перфектом као замењеним глаголским обликом („*→ Пошао је* по обичају да је некако види“), ипак ће семантичка специфичност плусквамперфекта у исказивању неактуелних догађаја бити примарна. У конкретном примеру, он је пошао да је види, али претпостављамо да се нешто испречило, док у примеру са перфектом, с друге стране, он је пошао да је види, и врло је вероватно да је у томе успео.

У дијалекатској грађи коју посматрамо идентична семантика плусквамперфекта јавља се у скоро свим описаним говорима. Истраживачи староцрногорских средњокатунских и љешанских говора и говора Тутина, Новог Пазара и Сјенице уочили су на примерима својих теренских записа семантички моменат дезактуализованости радње исказане плусквамперфектом, док смо у говору Ибарског Колашина, црмничком и мрковићком говору пронашли одговарајуће потврде:

И имаће Нанково смо купили, али се он предомисли, врати се из Србије где *беше одселио*, а на навалывање његових и наших пријатења ми му земљу вратисмо (...) (Брњак, у: Ковачевић, 24). Таман *бесмо дошле* из вароши, ... (ИК, у: М. Божовић, 93). Видиш оно брдо, то се зове Кројан, ту *се*, кажу, *била укрњила* (ТНПС, у: Вељовић, 287). Удави не порез, а *било је родило*

¹⁷⁹ „Сада се може рећи да је са српским плусквамперфектом обавезна дезактуализација резултативног стања у моменту перспективе Р, ако је на снази Р=S'.“ (Станојевић, Ашић 2016: 192).

љепота божа (СЦГ, у: Пешикан, 201). *Беше-се скријо* за-смоквом (ЦМ, у: Милетић, 555). Ја-се^ам гледао Никочо^аће ке^а-су дошли отуда ге *беу били* (МР, у: Вујовић, 341).

У наставку ћемо издвојити неколико примера у којима је очигледно присуство компоненте резултативности са циљем указивања на још једну семантичку нијансу присутну приликом употребе плусквамперфекта у језику Г. Божовића. Наиме, и ова компонента је дефинисана у досадашњој литератури, а углавном се везује за плусквамперфекат од глагола перфективног вида (Радовановић 1990: 184). Узима се у обзир ситуација која је, као и у вези са компонентом дезактуализованости, актуелна кроз призму темпоралне перспективе (Станојевић, Ашић 2016: 193). Плусквамперфекат у наведеним примерима карактерише резултативност прошлих догађаја:

Иђаху даље све поред Лаба, који падајући с Копаоникових огранака, *беше* дубоко *ископао* своје корито, те се с обе стране дизаху оштре обале не ниже од два-три човечја пораста. (*У земљи без суда...*, стр. 74)

Војин повуче из врча и погледа по одаји. Све *беше* *напрегло* пажњу да чује одговор, све га мери и са нестрпљењем чека. Али још мирно, без одвајања, као да се посматра какав невини двобој. (*Два чобана*, стр. 201)

Баш тога тренутка прилазаше Кариманова жена, средовечна Арнаутка без уобичајенога покривала а богато, по обичају, одевена. Такође крупна, но боље очувана и негована, та жена *беше прекришила* обичај, појављујући се на скуп где су људи, где је чин искључиво мушки. (*Две жене*, стр. 217)

Милија *беше* дивно *распоредио*: букварци пређаху кучину за губере и срицаху азбуки-аз-ба, часловчари пређаху потку за вреће и торбе и учаху се писању, а псалтирци изучаваху катисме напамет, пређаху основу и оређе, кад би мајстор-Живан одмарао се, седаху за разбој. (*Последњи јунак – историјска скица*, стр. 348)

Онда се лагано окрену и уђе у црквину, припали свећу и пољуби сваки мрки камен где је био олтар, па смерно назатке изиђе и пође к једном дубу баш изнад гроба Радича Брђанина. Исправивши се уз њега још једном врло снажно, она погледа по сабору на све четири стране, па се спусти на његове жиле и услони уз дебло. Затим срамежљиво и пристојно подвиг себе своје широке запреге, метну обе руке у крило, погледа пут свога села и дубоко дахну, зароривши као да се гуши: кад јој притрчаше, Ристосија Баћова *беше променила* светом!... (*Тврда душа*, стр. 276–277)

Резултативност прошлих догађаја исказаних овим претериталним глаголским обликом једна је од две контекстуализације перфективног плусквамперфекта. У нашој језичкој грађи, плусквамперфекат се јавља од глагола перфективног вида. Иначе, ни за српски стандардни језик није карактеристична употреба плусквамперфекта имперфективних глагола (Танасић 1996а: 93). По угледу на класификацију употребе француског плусквамперфекта, Станојевић и Ашић указују да и плусквамперфекат у српском језику може имати догађајну и резултативну интерпретацију (2016: 188). „Резултативни плусквамперфекат акценат ставља на резултативно стање (E_{REZ}) које догађај генерише и које је на снази у моменту перспективе: 7) Кад сам се вратио ватра *се била угасила*. Са догађајним плусквамперфектом акценат је на радњи, која, с обзиром на семантичко обележје ANT, претходи моменту перспективе у прошлости: 8) Питала га је зашто *се био уплашио*.“ (Станојевић, Ашић 2016: 191).

Потврду семантике резултативности плусквамперфектом обележених радњи проналазимо у свим истраженим говорима зетско-сјеничког дијалекта. Ова семантичка одлика плусквамперфекта није била дефинисана у описаним говорима Ибарског Колашина, у

говору Бјелопавлића и мрковићком говору, али доступни примери указују на присуство резултативности. Сви примери дијалекатског материјала су са глаголима перфективног вида:

Ја сам био доно љуту (ИК, у: М. Божовић, 92). Није, забранили су били, ево ја нијесам био децу крстио (ТНПС, у: Вељовић, 287–288). Лега он тобож да спава, а била нашла киша првидан па с-оно било заглибило (СЦГ, у: Пешикан, 202). Побие се с некиема мо^нцима с Лазина, па га бљеу затворили (БП, у: Ћупић, 164). Наиприје-се^м-те виђо^н у Печурице. Ти беше био гемоја сесра (МР, у: Вујовић, 341).

У ексцерпираној грађи из књижевних текстова Г. Божовића присутне су обе форме плусквамперфекта, и са перфектом, и са имперфектом помоћног глагола. За разлику од неких других истраживања језика писаца¹⁸⁰ и за разлику од употребе у стандардном српском језику, већину представљају примери са употребом плусквамперфекта са имперфектом помоћног глагола. Ова чињеница не изненађује, али указује на стилематичност и стилогеност поменуте језичке јединице. Наиме, велики број примера са формом помоћног глагола у имперфекту директно повезујемо са фреквенцијом употребе имперфекта у путописима Г. Божовића из Ибарског Колашина. Како се имперфекат данас готово и не користи, тако се ретко може чути и плусквамперфекат изграђен од имперфекта помоћног глагола. У књижевноуметничком стилу њихова употреба везује се за „изражавање и опонашање „библијског” стила“ (Ковачевић 2019г: 169), те бисмо додали, као и за имперфекат – за епску подлогу¹⁸¹, као и за територијалну условљеност и утицај „Вукове Збирке и Даничићеве Библије“ (Божовић 2016: 33), али и Његошевог *Горског вијенца*¹⁸². Доживљеност као саставна компонента имперфекта преноси се на синтаксо-семантички план плусквамперфекта, па се приповеда о радњама које је приповедач доживео или их приказује као такве, стога многе стилистичке и прагматичке ефекте имперфекта можемо пренети на морфолошку форму плусквамперфекта са имперфектом помоћног глагола. Ј. Вуковић такође предочава разлику двају облика у смислу (не)доживљености радње, где се форма са имперфектом помоћног глагола користи у случајевима приказивања радње као „непосредно доживљене“, као и да носи обележје стилистичке вредности (1967: 385–386). Обележје стилистичке вредности потврђено је и од стране других лингвиста (Стевановић 1986: 667; Танасић 2005: 423; Ковачевић 2019г: 169), док је облик са перфектом помоћног глагола немаркиран у том смислу, али се и он може користити за изражавање доживљених радњи. Прагматичку и стилистичку диференцијацију у употреби обе форме глаголског облика плусквамперфекта илуструју следећи примери са имперфектом помоћног глагола (I), који су у књижевном тексту Г. Божовића бројнији, и они са перфектом помоћног глагола (II).

(I)

То беше Шајин-бег Маратагић, најбогатији и најсилнији пазарски коленивић. По обичају он и овог дана беше изишао на пазар да види своје чивчије, њихову стоку, да разгледа како

¹⁸⁰ Нпр. од забележених 1000 примера са плусквамперфектом у књижевном делу М. Црњанског, само је осам примера са формом имперфекта помоћног глагола (Радовановић 1990: 184). С друге стране, М. Стевановић наводи да се ова форма плусквамперфекта често среће у језику народних умотворина, делима П. П. Његоша, С. Матавуља и др. писаца са честом употребом имперфекта као глаголског облика (1986: 666). Такође, и у књижевном делу Тохолја скоро увек се јавља форма са имперфектом (Ковачевић 2019г: 169).

¹⁸¹ Чак и у свом тексту о Његошу, Г. Божовић користи изразе епске поезије карактеристичне за певање у Ибарском Колашину, види у: Бојовић 2021: 403.

¹⁸² О утицају Његоша и *Горског вијенца* на свест и књижевно дело Г. Божовића, у: Д. Бојовић 2021: 399–412.

Већ је указано да се форма плусквамперфекта саграђена од имперфекта помоћног глагола често налази у делу П. П. Његоша (Стевановић 1986: 666).

иде пазар и да когод од голаћа не отимље рајину муку, као што се то често дешава. Спазивши дечка да тргује, приђе да види, како га не би трговац преварио. (*Први корак*, стр. 44)

Да ли беше сан, или привиђење, или каква прикојаса – ја не знам... Упутио се бејаш преко стрменитих и сурих кршева, покривених витим јеламима и оређе отежалим боровима, косом изнад Црне Ријеке. Овуда ме вођаше уска путањица, сва на завојице упредена, од Берима к травному Понору. Као *бејаш био* у Ковачима да видим школу Милије Глухаћа, па ме жеља повукла да посетим свештене пештере у којима су се древни и родни богоугодници испаштали и у тешка времена проређени народ збијао у збегове. (*Код Милије глухаћа*, стр. 490)

Онако отприлике као што су некад отимали изненађеним народима монголски богадури. Мржња, нарасла као неман, *бејаше напунила и намрачила* ову тешку ноћ. За један жељно очекивани коначан обрачун векова и раса, да би се једном знало где је ко и чије је што. (*Кад се царства мијењају*, стр. 189–190)

Украј њега ка обору *беху наперили* своје запете пушке два војна пабирка, иначе двоје одрпане колашинске олако хроме звераци, које је тај недостатак чинио да лакше, још брже, мушки и без размишљања, ончас испусте своје душе, ако би, по удесу, заиграла глава њихова свештеника. (*Кад се царства мијењају*, стр. 189)

Просузио сирак Дрехо од велике среће, окренуо се пут истока и благодарно прекрстио, па пришао општинским вратима и побожно целивао оба довратка као што увек ради кад улази у цркву. Затим се обазрео по дворишту. У једном углу иза кошева, украј самога плота, *бејаше се шћућурио* са пушком у руци њему добро познати вахтмајстор са оближње жандармеријске станице, Чех по народности, који му је брзо саопштио да су ноћас сви утекли, а он остао да се преда, јер је српска војска избила на Косово и данас ће стићи у Митровицу. (*А кад друга настаје судија*, стр. 205)

У хану поред огњишта сеђаше већи број узалудних Иброваца, сркућући ракију коју им беше поручио редак путник кроз ове крајеве Шајин-бег Пештерац. *Бејаше свратио* с пута из Солуна, камо је гонио волове и овнове на трг, пуних бисага златних и белих мецидија. То беше заносљив човек колико са богатства, толико и са беговска порекла, али према Србима увек благ и издашан, само да му се ниско клањају и слушају, покорно и трпељиво, његово безгранично хвалисање. (*Рако Козаревац*, стр. 127)

Вучитрнци кнеза *беху* на време *известили* да се приготови и чека, па још пре капетана стиже неколико ага да би се човеку нашли на невољи, кад су га већ сами наговорили на ово одметање. Швиковић већ *бејаше сазвао* приличан број људи да му буду при руци, само су сви морали посакривати оружје, осим момака око њега. (*Кнез*, стр. 106)

У чизмама и са сабљом, прљав од прашине и путнога блата, он поздравил Турке, па крвнички баци поглед на Швиковића, који *бејаше устао* да дочека царска човека како му приличи. (*Кнез*, стр. 106–107)

Прележанин га *бејаше примио* сасвим својски. Прво зато што га је ипак у души волео, а друго – што је таква заповест њихова краја. (*У небраном грожђу*, стр. 175)

У неко доба од ноћи у нашу одају бану председник општине Јусуф Градинац. Он *бејаше чуо* негде на крају општине да сам пошао за Поклек, сетио се камо ћу, па похитао да се са мном види. Врло млад, бистар и писмен Арнаутин, који је имао ту срећу да за ових неколико година најбоље сачува своју околину од одметника и свих оних тешких последица које неодступно иду вазда за потерним одељењима. (*Заробљена Колашинка*, стр. 447)

Ја брзо зграбих и у мојим шачицама се обрете по једна велика бела срмена пара, притрчав мајци и почех да их обухватам, али узалудно: моје шаке *не беху* за то још *дорасле*. Хтедох било на тај начин да их сакријем и одбравам да ми их не отму. Толико то беху за мене

саблажњиво велике и лепе паре. Мајка ми их је очувала, те сам тек доцније видео да су то били талир Марије Терезије и дивна рубља Катарине Друге... (*Јутро мојега прадеда*, стр. 303)

Од ових чудних речи домаћин сасвим претрну, а Арнаути се сасвим збунише. *Не бејаху они навикли* досле да се једна Српкиња овако држи, нити овако тврдо срце покаже. Али, такође, ти људи *не беху навикли* ни на једно друго изненађење. Баш тога тренутка прилазаше Кариманова жена, средовечна Арнаутка без уобичајенога покривала а богато, по обичају, одевена. (*Две жене*, стр. 217)

(II)

Али уочи самога Божића, на путу из града погину Белош Радоје. Убили су га из заседе и за крвника нико није знао. Након краткога времена кад *су се* људи већ *били окупили* око погинулога и почели градити носила, стигао је такође из града Дан Кајтаз и одмах објавио да даје двадесет кеса ко му прокаже убицу. (*Вујка Белошева*, стр. 170–171)

А преварио се био грешни поп Буњак и изостао у својем селу иза војске.

У Црепуљи, на крају Колашина, држао се он под Турцима на пушци и својем јаком братству. Осим тога највиђенији околни Арнаути били су му кумови и побратими. Њима је он по ослобођењу чинио велике услуге, бранећи их као најрођеније. *Отурио је био* оружје, ишао скромно као да је наново постао раја, само да не би увредио понос својих непитомих знанаца и суседа. (*Кад се царства мијењају*, стр. 190)

Једнога дана, пред само ослобођење, кад је од народа одузет био и остатак марве, те настала кукњава као после каква помора, Мађар заповедник жандармеријске станице наредио пијанку. Доносио ракије ко је имао, докле овај човек није закрвавио од пића. Као и они којима *је био допустио* да му граде друштво, међу којима бејаше и Трипко Кашовић. Научен у Босни нашем језику и обичајима, овај Мађар наздрављаше уза сваку чашу, правећи притом и грубости и омаловажавајући уплашене сељаке. (*А кад друга настаје судија*, стр. 209)

... Попова старија ћерка стигла за удају. Били на сабору на Црном врху, куда *је био дошао* и Ферад Драга са великом свитом. Кад су се кола вила око језера, попу је пришао један Врановчанин и испоручио му бегово поздравље: да његову кћер одмах да за сина некаквога Фиље из Мојстира, његова чивчију. Окренула су попу Рогозна око главе. И плануо: (...) (*За робовања*, стр. 415)

Но, у тај час стаде испред њега једно прљаво и ритаво Турче, пиргаво у лицу и невероватно риђокосо, са краставим печатима ћелавости испод ветхога ћулава. Могло му је бити дванаест година. Дрска изгледа, безобразна и осiona, улични турски деран, који *је већ био навикао* да од српскога сељака на улици дрпне крушку и јабуку, пиле и јаје, и да за то никоме не одговара. Из њега већ вираше нагли и отворени разбојник, само док се дохвати снаге. (*Из горе вуче...*, стр. 265)

Био је веома висок и кракат црномањаст, малих бркова, али зелених као код Марка Миљанова. Њих двојица пронашли су пољанина Јована Кршака, из богате куће, једну ретку добричину, причало, шаљивчину, нерадника и пијаницу, који је увек ишао на славе, свадбе и даће само да пије. Редак вештак да ухвати какву младицу, да спреми пециво и мезетлуке са толико укуса и мара, за што сељаци немају никаквих наклоности. Непушкетар, и човек из колашинске позадине, он *је сасвим био оставио* нахијску бригу другима, а сам живео за свој рачун, презиран од људи што му никад не видеше за појасом ни пиштоља, од укућана што је нерадник и велики готован. Његов живот резаше догађаје само кад би се прва двојица појавила из планина, да га пронађу и поведу у Аксентијеву механу. Тад је за њега био Божић... (*Колашински сароши*, стр. 359)

Колашин му нешто *није био прирастао* за срце, али га је он опет гладио и мазио што чува веру, какву такву, тек православну веру, и што му редовно плаћа димницу и на пропутовањима шумно дочекује и испраћа. (*Колашинска посла*, стр. 395)

Брзо је био готов. Ненавикнут на тешко пиће, задремао је за совром и заспао као дете, као што је у том ставу *био научио* да продрема на својој хитрој раванлици Марици кад год би се уморио. Рекох да га положи на постељу у углу, а сам остадох за столом да би се једном завршила вечера и људи разишли, како се не би по дворишту песма разлегала и сутрадан у подне. (*Заранци мојега Санча Пансе*, стр. 406)

Ја *сам био тек стигао* о распусту у село и онако у ђачкој униформи похитао преко Ибра да видим и другог деду. Путник ме непријатно збунује и својом појавом и својим првим речима: (...) (*Саватије и Колашин*, стр. 485)

Други му је додир био последњи и уочи саме погибије. Кад *се одлучио био* да четама запали турско царство, Саватије је помислио да би Колашин и његова ближа околина била најзгоднија четничка база за Стару Србију. (*Саватије и Колашин*, стр. 486)

Доживљеност прошлих радњи исказаних првенствено плусквамперфектом са имперфектом, али и са перфектом помоћног глагола присутна је у описаним говорима зетско-сјеничког дијалекта:

Ја *сам* ето ту сама *била остала*, ово је четрнаеста година без човека, а до прије две године све сам терала тај обичај. (ИК, у: Сикимић, 122) *Био сам купио* све за славу (ИК, у: М. Божовић, 92). Ту пролазил'и неки, шта знам ја, камионције, неко *је беше нашио* и *осеко* она пањ и *узео* (ТНПС, у: Вељовић, 295). *Бјесм-ужњели* доста виша, само да ни га је скупит и сајес (СЦГ, у: Пешикан, 202). *Бијасмо стигли* у-Шушањ, ка(т) Талијани потопише они вапор (ЦМ, у: Милетић, 555). *Бљесмо се вратили* (БП, у: Ћупић, 164). Виђек јенога Црногорца, беше био да купи *тоиара* (МР, у: Вујовић, 341).

У ексцерпираној грађи Божовићевих прича и путописа нису многобројни примери са плусквамперфектом и крњим обликом перфекта. Поред стилски маркираног облика са имперфектом помоћног глагола, у литератури се помиње још један –плусквамперфекат са непотпуном формом перфекта. „Овакав непотпуни плусквамперфекат може се појавити и у књижевно-уметничком стилу и у разговорном стилу. Он у исказ уноси експресивност и сугестију доживљености ситуације о којој се говори“ (Танасић 2005: 416). Пронађено је, дакле, свега пар таквих примера, и то из приче *Чубра Вучанка* и путописа *Покрај сасушених храстова*:

Међутим, идући кроз ноћ ка Колашину, Продановић није испуштао њену руку – ту Чубра не хтеде да се пред оцем стиди – младић јој *био обавио* изнад надланице своју мараму, па је држао њене крајеве а не њену руку... Тако су је у зору довели његовој кући, увели у једну хижину и оставили само са женскињем, које је стало грдити и љубити и која је износила разне посласице. (*Чубра Вучанка*, стр. 387)

Поп Јеротије Крسمановић из Војковића још ме више *био изненадио*. Осамдесет и пет година сасвим га обориле на постељу. Сушица, старачка и опака, искашљавала му је последње моћи. Син му није био код куће, а снаха на порођајној постељи са двома колевкама. Са мном друштво – читава коњица. Па опет старац скочио с постеље и исправио се као какав Малисорац. Није хтео ни да чује да разминем код другог на преноћиште: (...) (*Покрај сасушених храстова*, стр. 460)

Како у ексцерпираној грађи књижевних текстова Григорија Божовића примера са плусквамперфектом и непотпуном формом перфекта готово и да нема, тако смо и у ексцерпираној дијалекатској грађи пронашли свега неколико таквих потврда, и то из говора Тутина, Новог Пазара и Сјенице и из староцрногорских средњокатунских и љешанских говора:

Он није знао што сам је ја отпудио, ја је био отеро (ТНПС, у: Вељовић, 297). Лега он тобож да спава, а била нашла киша први-дан па с-оно било заглибило (СЦГ, у: Пешикан, 202).

Приликом анализе функционалних и стилских вредности аориста и имперфекта у приповеткама и путописима Г. Божовића, конкретно оних употреба које се односе на изражавање неодређене прошлости, издвојили смо наративне делове са дескриптивном функцијом. Поред ова два претерита, још се и плусквамперфекат истиче као експресиван у смислу изражајности описа природе у прозном дискурсу српских писаца (Јрмак 2012: 106). У наставку смо указали на делове приповедака *У земљи без суда*, *Запис*, *Роб незаробљени*, *Необични мученик*, *Љута православка*, *Рако Козаревац*, *Тврда душа*, *Вујка Белошева* у којима се глаголски облици плусквамперфекта одликују семантичко-стилским потенцијалом дескрипције описа природе, али и описа књижевних ликова са циљем њихове психолошке карактеризације и осветљавања унутрашњег стања (*Тврда душа*, *Вујка Белошева*). Као језичко-стилску карактеристику могли бисмо још издвојити доминантнију употребу морфолошког облика са имперфектом помоћног глагола, који је опет, на дискурзивном плану, у кохезији са другим доживљеним глаголским облицима, стога се у књижевни текст уноси доза доживљене евокативности.

Иђаху даље све поред Лаба, који падајући с Копаоникових огранака, беше дубоко ископао своје корито, те се с обе стране дизаху оштре обале не ниже од два-три човечја пораста. (*У земљи без суда...*, стр. 74)

Већ и зора беше почела да руди. Пођох да легнем и баш у тај тренутак неко закуца. (*Запис*, стр. 46)

Беше превалила поноћ кад је пошао да спава у кућеру код оваца на једној рудини недалеко од куће. Ја подстакох огањ, јер ми дирљива његова прича одагна сан. Па се примакох прозору и дигох горње окно. Ноћ беше месечна и дивна. Бучје је изнад куће брујало своју песму. Нежно жалостивну као што беше и наше ноћашње расположење. (*Роб незаробљени*, стр. 143)

Беше настало подне и сунце тек продрло свом снагом у ждрело. Колико да сабор оживи од јутрошње јаке планинске свежине. А свет бели се слегао у ову тескобу и почео да се прима горе уз планину, да би иза какве букве нашао нешто места да седне и одмори се после службе бојје и дугога чекања да дође на ред и уђе у цркву. Одакле све није. Из Пећкога Подгора, из Пазарске нахије, из Пештери и Штавице, из Колашина, Рогозна, па чак Косова и Доњег Ибра. (*Необични мученик*, стр. 145–146)

Брда изнад Косова већ беше обасјала Даница. Ноћ као опојна. По Илиници се опружила танка летња измаглица као вилинско окриље. (*Љута православка*, стр. 238)

У Козареву, брежуљкастом и присојном селу, врло старинском, простом и скрајнутом насељу колашинском, на једној заравни недалеко изнад заједничкога кладенца, била је његова почајала, сура и бедна кривача. Њен мрки покров од сламе ветар је на неколико места сасвим

био сљуштио, те су стрчали голи срчеви рогови и букове проштине. Плот је око ње био *отрунуо и искривио се*: да га само такнеш, не би се развалио, но би се расуо као давнашњи костур. (*Рако Козаревац*, стр. 122)

Прошле су неколике године. Околина опет, а изненађено виде, да је ова жена јача од свакога бола и свих невоља. Њена снага као да *беше помахнитала*, као код какве љуте пројгоре, а не утучене несрећом самохранице. Уместо да се скључа под тегобом, она се некако све више исправљала и пркосила сваком напору. Па није осетно ни старила, иако су године биле ту. Само јој лице посурило као стена и добило оштрије потезе подвижнице и брижнице. Цела се њена појава некако стврднула, спекла и ојачала као да се припрема да остане на векове, а не само да подигне унучад. (*Тврда душа*, стр. 274)

Дријењански је ђаво била Вујка. Опазила је она одмах да је са чуђењем загледају. Па јој било помало смешно. Ваљда није вила но обично чељаде, као и свако наједрало женско. На Белоша није погледивала, јер га је цео дан кроз вео посматрала. Зато јој дошло згодно да своје крупно око покрије густом трепавицом, па да притуљено као присојкиња погледује свате и госте и види колико им се свиђа. *Усне је била покупила и стиснула* да се не би насмејала. И бабама које су око ње врачале, и старцима који су сматрали за потребу да поникну главама. Јер су јој се оба ока осмејкивала. (*Вујка Белошева*, стр. 166)

Како је већ запажено и како се ради о теренским записима, дијалекатски материјал не пружа могућности за истраживањем дискурзивних специфичности које се јављају на наративном плану. Управо се у овоме огледа предност анализе језика писаца у изучавању одређених лингвистичких питања, јер је књижевни текст погоднији за сагледавање различитих језичких ситуација, различитих релација језичких елемената у одређеном дискурсу, те и различитих ефеката који тим путем настају.

Поред стилистичке експресивности плусквамперфекта које долазе до изражаја у дескриптивним деловима Божовићевих књижевних текстова, на наративном плану издвајају се још неке прагматичко-стилистичке функције. У контрастивним студијама о српском и украјинском језику скреће се пажња и на дискурсне функције плусквамперфекта. Функција топикализације и дигресивна функција универзалне су у српском и у украјинском језику (в. Јрмак 2009, Поповић 2012). Како су обе функције плусквамперфекта карактеристичне за наративну форму дискурса, оне постају видљиве и у анализи наше језичке грађе. Када се плусквамперфекат налази на почетку новог пасуса, остварује се „функција топикализације“ (Поповић 2012: 135). Поред тога што су одређене мање наративне целине маркиране поменутом функцијом, многи књижевни текстови Г. Божовића почињу реченицама које садрже плусквамперфекат. Као да се већ на самом почетку жели постићи експресивност у истицању свих поменутих карактеристика овог претерита и актуелизација давно завршених догађаја. Поступком маркирања почетка путописа, Г. Божовић ствара стилску доминанту карактеристичну за групу његових текстова. Са „маркирањем новог топика“ преплиће се дигресивна функција. У нарави долази до изражаја када „основну линију догађајног тока прекидају запажања евалуативне природе која су исказана обликом плусквамперфекта“ (Поповић 2012: 137). Поменуто функцију илуструју примери из путописа *За робовања* и приче *Шешо Ломигора*, док смо као репрезентативне за функцију топикализације навели одломке из прича *Чубра Вучанка*, *Лукин вир*, *Колашинска легенда*, *Два чобана* и *Последњи Мохиканац*. О бројности морфолошког облика са имперфектом помоћног глагола у односу на облик са перфектом показује и следећа група одломака:

Једна од жена ипак му збуњено крај преклада, с десне стране, подметну неки почађали столац, те се старац уморно спусти, погну главу и поче да зури у огњиште. *Бејаше одиста настао* тежак тренутак. Јакшини синови и братанци измакли се уврх куће и љутито посматрају домаћина, а овај као запањен не знадијаше како да почне и што да одговори. Али

утом Чубра се изненадно проби кроз жене, приђе Добронију, пољуби га ћутке у руку, па се врати онамо где је и била. То као да освести Рудинца, те даде домаћици знак да новом госту испече каву, па узне реч: (...) (*Чубра Вучанка*, стр. 389)

Те мисли *бејаху обузеле* и мало и велико. Све још једаред отвори очи пут Вучјега Поља, благодарно се прекрсти, а старци, са намакнутиим кожусима поврх белих долама, у један глас узвикнуше да се проломише кланци и одјекну Пламски Крш небројено пута:

– Благо нама данас и довијека! (*Лукин вир. Колашинска легенда*, стр. 20)

Познати крајмировачки барјактар Зефир Делија *бејаше* о Великом Бајраму *позвао* у госте многе одличнике арнаутске из Дренице и покрај њих и Војина Ковачевића из Колашина. (*Два чобана*, стр. 196)

Зато га и овога Бајрама *беше позвао* на гозбу. Навластице послао свога братанца до његова села да га допрати, јер путови нису били безбедни. А беше и много других званих и незваних. (*Два чобана*, стр. 199)

Из хана *се беше помолила* читава граја сељака да види шта ово поп баје. Славко с поштовањем и мирно посматраше сву ову забавну љубав, само се покаткад окрене к хану, махне главом, стежући зубе, на момке или сељаке да се не смеју и не лармају. (*Последњи Мохиканац*, стр. 337)

„Нећеш вјеровати: уније Ибро Плохо из велике куће Плоха из Јошаннце у моју клијет и по кратком времену изиђе – обучен као прави поп у цркви са кадионицом и мојим крстом у руци. Обукао стихар, метнуо наруквике, појас па фелон: за епитрахиљ није знао, но га метнуо око врата поизнад одежде. Скамених се од чуда и засмијах. Викну на снаху да му у кадионицу метне жара и тамјана. *Бјеху* тих дана *убили* попа Пера из Добриње, па се проклети Ибро насмија, говорећи како ове одежде носи за њега, да би и он по реду и закону као поп био упопан...“ (... (*За робовања*, стр. 418)

Непријатељска војска покор наградила, а Турци и Арнаути навалили на пљачку као гавранови. Случајно, његово село још беше недирнуто, али је пушка праштала на све четири стране, те се све мушко разбежало по шумама, а жене и деца да полуде од страха. Он одмах нареди оцу да остане код куће, а брату да извуче сакривену пушку, па да чувају и кућу и чељад. *Направио је био* себи и брату скривницу иза куће у шуми, па дању спавао, а ноћу бдио да какви зликовци не ударе. (*Шешо Ломигора*, стр. 382)

Како смо кроз анализу стекли увид у постојаност и широки спектар функција плусквамперфекта, можемо закључити да је овај претеритални глаголски облик жива категорија у језику Г. Божовића. Са синтаксо-семантичких и прагматичких аспеката, плусквамперфекат се осветљава као специјализована језичка јединица која обележава углавном антериорне прошле радње чији је резултат дезактуализован другом прошлом радњом. Као облик специфичне семантике, плусквамперфекат не може бити замењен неком другом претериталном формом, јер ниједан од преостала три претеритална глаголска облика нема идентичан скуп семантичких релација. Употреба перфекта у зависној клаузи може указивати на то да је резултат радње актуелан у моменту говора, док са плусквамперфектом то није случај (в. Танасић 1996: 92, Станојевић 2016а: 199). Једино имперфективни плусквамперфекат и имперфективни перфекат „имају готово идентично значење“ са разликом у перспективи из које се посматра глаголска ситуација (Станојевић 2016а: 203), али се у нашој језичкој грађи плусквамперфекат јавља искључиво од свршених глагола. Незаменљивост плусквамперфекта перфектом истицана је у досадашњим студијама, те тако М. Ивић истиче да би, у том случају, дошло до измене смисла реченичне информације (1980: 93–94). С. Танасић указује на то да би се заменом променио временски однос међу радњама управне и зависне клаузе (2005а: 73), док М. Ковачевић пише о јединственом стилистичком

потенцијалу доживљене евокативности и маркираности статусом литерарности (2019г: 169) у односу на перфекат као стилски неутралну јединицу.

За плусквамперфекат, као и за аорист и имперфекат, карактеристична је смањена фреквенција употребе у савременом српском језику, што би значило да је код четворочланог претериталног система присутна тенденција унификације на један универзални облик – перфекат. Како је показала наша досадашња анализа прошлих времена, то свакако није случај са стањем у језику српског путописца Г. Божовића и у његовим путописно-репортерским записима насталим у првој половини XX века. Његов језик и стил одликује, пре свега, честа употреба аориста и имперфекта, па онда и плусквамперфекта – поготово плусквамперфекта са имперфектом помоћног глагола као вишеструко маркираног облика. Приликом анализе овог претериталног глаголског облика у сегментима ауторског говора (јер је углавном присутан у овој наративној формацији), применом системсколингвистичких, односно синтакско-семантичких, стилистичких и прагматичких критеријума покушали смо да укажемо на особености својствене овом глаголском облику. Плусквамперфекат се у језику Г. Божовића користи као „везано време“ ослањајући се на другу радњу. Најчешће је међу радњама успостављен временски однос антериорности, иако постоји неколицина примера код којих је радња исказана плусквамперфектом симултана или постериорна у односу на корелативну радњу. На аспектуалном плану, у ексцерпираној грађи заиста су ретки примери овог претериталног глаголског облика са несвршеним глаголима, док је у формама са свршеним глаголима изражена догађајна или резултативна интерпретација. Указано је на семантику дезактуализованости, која није нужна, али се у одређеним околностима јавља. Ексцерпирана грађа из путописа из Ибарског Колашина пружа примере са обе морфолошке форме плусквамперфекта. Око тридесет примера је са перфектом помоћног глагола, док је око сто примера са имперфектом помоћног глагола. Очигледно доминантнију групу примера са имперфектом помоћног глагола карактерише и својство доживљености радње, са прагматичког и са стилистичког аспекта врло значајна компонента. Велика учесталост ове морфолошке форме није карактеристична за ситуацију у савременом српском језику, те бисмо управо овакву синтаксичку ситуацију одредили као употребу која је дијалекатски мотивисана. Поред стилематичности Божовићевог исказа са овим морфолошким обликом плусквамперфекта, велику фреквенцију директно повезујмо са честом појавом имперфекта као глаголског облика, али и са Божовићевим узорима. На крају, са стилистичке тачке гледишта издвојене су и оне употребе плусквамперфекта специфичне за наративни ток ових путописа – а јављају се у њеним дескриптивним деловима, на почетку путописа или мањих сегмената текста.

Каква је ситуација на дијахроном плану видећемо кроз преглед и компаративни увид у стања суседних идиома зетско-сјеничке дијалекатске области. Синтаксо-семантичким доменима употребе плусквамперфекта (а и осталих глаголских облика) у дијалекатским студијама није посвећена велика пажња, а у некима су дате само морфолошке карактеристике. У *Говору Ибарског Колашина*, у оквиру поглавља о синтакси глаголских облика (М. Божовић 1998: 108–115), изостаје анализа плусквамперфекта, али се у морфолошком одељку напомиње да се под утицајем перфекта његова употреба смањује, као и да је нешто фреквентнија форма са имперфектом помоћног глагола (Исто: 92). У *Говорима Средњега Ибра*, аутор напомиње да се овај претерит не јавља често и указује на немогућност доношења закључака због малог броја примера (М. Божовић 2008: 333–334). Д. Барјактаревевић за новопазарско-сјеничке говоре констатује да се плусквамперфекат „ипак употребљава“, чешће од глагола перфективног вида, као и да се у нарави јављају форме са имперфектом помоћног глагола „за обележавање скорије прошлости коју приповедач износи као субјективан доживљај“ (1966: 135). У савременим истраживањима овог говора показује се да је стање на терену другачије. Наиме, у говору Тутина, Новог Пазара и Сјенице констатовано је да се, поред релативне, јавља и индикативна употреба овог претерита са основним значењем дезактуализованости радње и компонентом резултативности (Вељовић

2018: 286, 288), као и да је плусквамперфекат имперфективних глагола уобичајен (уз плусквамперфекат перфективних глагола) (Исто: 293). Највећи број примера ове дијалектолошке студије је са морфолошком формом плусквамперфекта са перфектом помоћног глагола, мада нису ретки ни они други – са имперфектом помоћног глагола и семантичком цртом доживљености радње (Исто: 294–296). Првенствено се овим обликом обележавају антериорне радње, док је много мањи број оних примера обележавања постериорних и симултаних радњи (Исто: 282–285), што се такође подудара са стањем у нашој језичкој грађи. У говору Бјелопавлића и Мрковића плусквамперфектом се обележава радња која се извршила у прошлости пре неке друге радње (Ћупић 1977: 164; Вујовић 1969: 340), што не одступа од дефиниције у стандардном језику. Ј. Вујовић напомиње да се у говору Мрковића јавља „скоро искључиво плусквамперфекат од свршених глагола“, али га и дефинише само као време релатива (Вујовић 1969: 340–342). Аутор додатно указује на прагматичке ефекте овог глаголског облика и на диферентност употребе двају облика претерита у контексту (не)доживљености радње (Исто: 341–342), док се једино у црмничком говору употребљавају обе морфолошке форме „без разлике у значењу“ (Милетић 1940: 555). У староцрногорским говорима, као основно значење плусквамперфекта наводи се „резултативност у прошлости“, али може се јавити и „кад је последица (резултат) радње уклоњена или нестала, тако да је нема у садашњости“ (Пешикан 1965: 201). Јавља се и од несвршених глагола, али углавном у форми са помоћним глаголом у имперфекту коју карактерише доживљеност (Исто). У говору Васојевића, забележено је присуство оба морфолошка облика плусквамперфекта (СТИЈОВИЋ 2007: 181), док се у Паштровићима јавља само форма са перфектом помоћног глагола и то углавном од свршених глагола (ЈОВАНОВИЋ 2005: 394–395).

На основу увида у описане суседне говоре зетско-сјеничког дијалекта, можемо закључити да је плусквамперфекат облик четворочланог система претериталних глаголских облика српског језика коме је дато најмање простора, те самим тим сачувано је најмање аутентичних примера. Многе синтаксо-семантичке црте и прилике самим тим остале су незапажене, али смо и поред тога успели да пронађемо потврде многих карактеристичних особености и табеларно прикажемо (в. Табела 4) њихову подударност са примерима посматране језичке грађе.

Табела 4.

	антериорност	дезактуализованост	резултативност	доживљеност (морфолошки облик са имперфектом помоћног глагола)
ИК	+	+	+	+
ТНПС	+	+	+	+
ИЦГ				
БП	+		+	+
СЦГ	+	+	+	+
МР	+	+	+	+
ЦМ	+	+		+ / (-)
Божовић	+	+	+	+

Поред закључака о плусквамперфекту са морфолошког аспекта, синтаксичка истраживања овог претерита у поменутим идиомима углавном се односе на карактеристике у контексту темпоралног и аспектуалног параметра. Са ове тачке гледишта, закључци наше анализе у сагласју су са стањем у наведеним ареалима зетско-сјеничког дијалекта у смислу релативне употребе претерита углавном од глагола свршеног вида. Разлика би се, у том погледу, односила на учесталију употребу плусквамперфекта грађеног од имперфекта помоћног глагола и радног глаголског придева у језику Г. Божовића у путописима из Ибарског Колашина. Такође, у нашој језичкој грађи највише су присутне форме 3. лица једине / множине имперфекта помоћног глагола – *беше, беху*, али и *бејаше, бејашу*.

4.4. Перфекат

За разлику од претходних глаголских облика о којима смо говорили, у четворочланом претериталном систему српског језика перфекат се углавном издваја по својој неутралности при исказивању прошлих догађаја, односно ситуација. У нашој синтаксичкој литератури мање је студија које се конкретно односе на синтаксо-семантичке одлике перфекта (али не и на одлике крњег перфекта¹⁸³), у односу на проучавања осталих претериталних глаголских облика. Вероватно да разлоге треба тражити у његовој неекспресивности, као и у широкој распрострањености употребе и тенденцији ка универзалности изражавања прошлих радњи, тј. оних радњи које су се (из)вршиле пре момента говора. У српском стандардном језику, перфекат је свакако најфреквентнији глаголски облик за исказивање прошлих радњи, али не може се тврдити да је постао општи претеритални облик. Поред своје универзалности, видећемо да перфекат може упућивати и на различита значења која представљају семантички потенцијал овог глаголског облика, у зависности од одређених фактора (контекста или временских одредби). Када су у први план истакнуте семантичке специфичности перфекта, тада се одређени параметри онога што означава могу поклопити са семантичким параметрима неког другог претериталног облика, те у таквим ситуацијама најчешће долази до повлачења имперфекта, аориста или плусквамперфекта у корист перфекта у савременом српском језику. Међутим, стање на дијахроном плану ипак се разликује. Многе говоре одликовала је разноврсна употреба сва четири глаголска облика претериталног система, у чему се свакако огледа богатство семантичких ефеката у исказивању прошлих радњи. Сваки глаголски облик претериталног система представља јединствен скуп темпоралних, аспектуалних, прагматичких релација. Као што смо кроз претходну анализу видели, такво стање присутно је и у језику Г. Божовића који обилује свим претериталним глаголским облицима.

Перфекат на плану аспекта условљава различиту интерпретацију глаголских ситуација. У наративном режиму посматране грађе јављају се глаголи оба вида, а у анализи која следи указаћемо на различите семантичко-прагматичке ефекте који се њиховом употребом производе. У досадашњој литератури углавном се индивидуално анализирају две морфолошке форме перфекта (његовог пуног облика и крњег перфекта). Такође, поред одређених заједничких црта семантизма, постоје и оне диференцијалне, које су видљиве на функционално-стилском и на прагматичком плану. На примерима наше језичке грађе из прича и путописа из Ибарског Колашина Г. Божовића, указаћемо на најдоминантније одлике семантизма перфекта. Упоредићемо добијено стање из сегмената управног говора ликова и из ауторских наративних делова – који подразумевају и сегменте слободног неуправног говора, јер нам је циљ да укажемо на синтаксо-семантичке сличности и разлике у употреби својствене разговорном и наративном режиму, поред очигледних фонетских и морфолошких

¹⁸³ *О перфекту без помоћног глагола у српскохрватском језику и сродним синтаксичким појавама* (Грицкат 1954) наслов је једине монографије о било ком претериталном глаголском облику у српском језику.

дистинкција, које нису предмет нашег истраживања.¹⁸⁴ Обе текстуалне форме садрже облике перфекта, те ћемо видети под којим контекстуалним околностима се јављају глаголски облици и да ли је мотивисаност употребе иста. Исказивање прошлих радњи перфектом анализираћемо кроз његову самосталну појаву, али и у координацији са осталим језичким јединицама, а анализа ће бити базирана на примени темпоралних, аспектуалних, као и лингвостилистичких критеријума. У складу са токовима новијих лингвистичких истраживања, пажња ће бити усмерена на ефекте прагматичко-стилистичке природе. Након тога, следи преглед и компаративни увид у стања употребе перфекта на синтаксичком плану у суседним идиомима зетско-сјеничке дијалекатске области.

Пре саме анализе, указаћемо на мишљења различитих истраживача овог глаголског облика о припадности категоријама индикатива и релатива. Поменућемо само да се још од почетка истраживања овог глаголског облика сматрало да је право значење перфекта значење синтаксичког индикатива (Мусић 1926: 128–129; Белић 1926/27: 120), а и данас се потврђује (Танасић и др. 2005: 394; в. Стојановић 2018). Иако је то ретко случај, перфекат се може употребити и релативно – „са временском перспективом у прошлости (Е-Р: *Рекла је да је он то урадио.*)“ (Станојевић 2016а: 198). Међутим, као неспорно релативне радње означавају се оне које су прошле у односу на неку будућу радњу (*Данас ћемо бирати управника позоришта и ускоро ћеш сазнати кога смо изабрали.*) (Танасић и др. 2005: 403). Како се ради о претериту са највећим доменом исказивања прошлих радњи, интерпретација прошлих догађаја углавном зависи од контекстуалних и аспектуалних параметара. Када се употребљава без ближих детерминатора, перфектом се исказују „радње у прошлости чије су последице релевантне у садашњости“ (Стојановић 2018: 110). Из корпуса наше грађе најпре ћемо издвојити примере (из управног говора (I) и из ауторског наратива (II)) у којима се прошле радње спецификују детерминаторима или се позиција на темпоралној оси одређује на основу контекста. Издвојили смо перфектом исказане референцијалне радње од глагола оба вида. У многим примерима моменат референције је експлицитно исказан предлошко-падежним конструкцијама или прилошким детерминаторима. Њима се радња исказана перфектом одређује у темпоралном смислу, док би се њиховим изостанком прошла радња приказала као неутрална у том погледу, одређена само као прошла у односу на моменат говора, за разлику од аориста који углавном упућује на малу временску дистанцу у односу на моменат говора.

I

А', да... Побогу ко ће све испричати?... Е, баш да кажем још то... Једнога дана прикрао се ја до онога дуба да виђу кога и узмем хљеба. Кад у зли час пред моју кућу Ибро Плохо, доље из Јошанице и кућу му знаш, брате мој. Са пет другова. Разгледа кућу, кошару, амбаре, кошеве. Види да није ништа *остало*. (*За робовања*, стр. 418)

– Стани и немој се смијати иако је за смијех. Ево и ја не могу да се уздржим. Погледај ово лијешће. Давно је било, био сам тад ђак, а у мојој кући још два попа. Ти се *нијеси* ни *родило*, али *си* ваљда *чуо* за попа Радојицу Клићановића из Колашина. *Био је* домаћин вашег манастира у Дубоком потоку. Махнит *је* то поп *био*, али и прави светац. *Бојали смо се* од њега као од громовника. *Сви су вјеровали* да може да прокуне. Долазио је сваке године по два пута на Рогозно у писанију. За манастир. Дошао би прво нашој кући и обично *узимао* мене да му помажем и пишем. *Није ми било драго*, био сам млад и немиран. Идемо тако, а он чим види како згодно место и чисто, извади из бисага једну сребрну овећу кутију, у којој *је била* читава

¹⁸⁴ Иако није предмет истраживања, ради прецизнијег одређивања идиома који истражујемо кратко смо се осврнули на одређене дистинктивне црте на фонетско-морфолошком плану, видети: *О говору Ибарског Колашина као матерњем дијалекту Григорија Божовића*.

Дубокопоточка Света Рука, натуче епитрахил, па се моли и метанише да се нама досади. Ако опази да смо се ми други око њега осмехнули, разгоропади се све да побије или прокуне. Махнит бјеше, бог да га прости!.. *Пошли смо* тако овим путем, кад се одозго са пјесмом и виком зададоше неки Дедиловци. Њихово је село онамо код Грубетиха, а ваља да си чуо да су ти људи у пићу најтеже пијанице и убојице. *Били* на кумству неком, па се *изопијали* до безумља. Чим нас спазише, разиграше коње и један дрекну на попа Радојицу. (*Гредом*, стр. 422–423)

– *Зажелио сам се* ракије, Богдана. *Нијесам је до вечерас окусио откако сам* из куће оно *изишао*. *Нијесам могао да се наканим: било ме стид...* (*Љута православка*, стр. 235)

– Опрости, добри наш попо. Хоћу нешто да ти исповиједим и за своје старе. *Јеси ли чуо* за какав тежак гријех у нашој породици? Нијеси. Е, чуј данас!... *Кад су наши стари дошли овамо из Дробњака*, и *поболи* колац у овом селу – *ваљда прије стотину и педесет година* – овђе на овом истом мјесту *нашла се* два брата, два наша прађеда, Злица и Љутица!... (*Брат*, стр. 270)

– А сад простите и ви мене, старца!... Не знам да ли сам заиста на божјем путу или су гријеси стари: не куните, ђецо, ја *сам данас* Вучици *опростио*. *Скинуо је* с конопца и *одвео* њеном роду, али ми је они као кукавице опет оставише у рукама. *Опростио сам* јој у срцу на оној коси тамо, тамо *кад је божје сунце залазило*. Као да ме је оно *молило* за грешницу. Тако ми се *учинило*, ваистину није само ријеч!... И ви да јој опростите. Заповиједам!... Тражим!... И молим као пред црквом, као да сте владике и свештеници!... Нема друге!!! Вучице! Помаљај се на праг!... (*Најтежи узмах*, стр. 289–290)

– Твој Милан ће моћи сам успремити коње; он зна и стају и котар... Муж је *данас око ручка отишао* за Нови Пазар и тек сјутра ако се врати, а ђедо је на самрти... Ено га у великој соби!.. (*Стари грмен*, стр. 328)

– Хе!... А *нијеси ме жалио кад су ми ђеца била мала* и *кад сам био сиромах*... Нехвала ти, и *нијесам се* овом колачу од тебе *надао*! Да сам јуче умро, отишао бих, божја је тврда, без ове ране у гроб... (*Заранци мојега Санча Пансе*, стр. 403)

– Ми старији *смо* много муке *поднијели* да сачувамо ово колашинске сиротиње. *Кад је почела напредовати кућа Мијата Леповића*, ја *сам* гладан *пролазио* мимо, само да у њој буде више. А мој син сваки пут код њега, и још са по педесет људи... (*Последње путовање*, стр. 466)

II

Но *кад је видео да се чивчије болно осмехују и неће на њега да се љуте*, нити да се правдају, *збунио се, заћутао* и *целе ноћи није могао* ока склопити, шулапећи сам са собом као у правом бунилу. Зато је *јутрос подранио* у општину да се распита, па после оптужи ову бунтовну рају, која је толико *надигла*, да ни аги четвртине неће да пружи... (*Субаша*, стр. 117)

Овога дана освануо је неким чудом Коновић код своје куће у Црепуљи. Видевши да су му сви синови живи, он је својој баби *бацио* завежљај са нешто новца, па уз Илиницу право у Горњи Јасеновик. Испод Бранковића брда *чуо је* керове имењака Неновића, *нашао* га, те сиђоше у Вучје Поље. (*Колашински сароши*, стр. 359)

Још давно, и то врло давно, *има томе и триста година*, дође у Колашин један дечански калуђер да проси милостињу за овај манастир. Са собом је *носио* и један ковчежић са „Светим моштима“ – руком неког свештеника. *Носио је* ову светињу сигурно стога да би више напросио. (...) *Тада је ту била* нека црквица, и то слабо се *познавала* по зидовима, *било је* и неколико каменова на којима се опажаху трагови крстова. (*Дубоки Поток*, стр. 501)

Ујутру пре зоре калуђер се умивао и Богу молио на потоку, а на своју светињу и заборава! Пошто се умιο, крене низ поток, изађе у поље, упати се друмом и тек пошто је прилично одмакао, сети се своје торбе. Брже окрене натраг, али торбе није могао наћи – ње више није било на месту где је оставио. (*Дубоки Поток*, стр. 502)

Али кад је дошло време да га жене, он је одлучно одбио, као год и доцније више пута, докле тако није ушао у зреле године, кад се о женидби и не говори. (*Уклетва*, стр. 92)

Кроз неколико дана Рако Козаревац одиста је дојавио овце својој кући и поносито узвикнуо да изиђу и да га сретну. Он је добро знао да му их је Турчин уступио лако, јер је као и сваки Турчин рачунао да му код Србина не може пропасти: још раја није господару ништа појела... Али за његове укућане ово беше право чудо. Живана га упорно погледа кад он седе покрај огња: (...) (*Рако Козаревац*, стр. 130)

Иконија је остала удовица кад је њеном сину било тек две године. Висока, стасита лепојка, отмене за чудо појаве, за коју су док је била прошеница просци узели више мита у четири ока него што би сви колашински шавци за годину дана могли зарадити по Дреници и Прекорупљу, она је о години својему мужу мирно, без устезања и без показности изјавила пред целим збором да неће да оставља своје дете, да неће да мења дом и да неће да се удаје. (*Кона из Међеђега потока*, стр. 255)

Најзад обеси пушку о раме, узме вођице и тихо пође низ Бијели пут. Поп је сад вијугао и пазио да му Лабуд не згази где год на какву клизаву плочу. Кад је стигао у хан, одмах му дао неколико груменова шећера и наредио момку да га пази. (*Последњи Мохиканац*, стр. 344)

Тек кад је гологлав стао испред њега кнез Швико са синовима и снахама приносећи послужење: белић воде, сахан меда, чашу ракије, каву и распаљени чибук са великим ћилибаром на врху, владика је дигао руку, ћутке благословио, послужио се и преко чибука најзад погледао на кнеза: (...) (*Колашинска посла*, стр. 393)

Милентије се мало као заљуља и замагли у очима, додаде поповима штаку и амфор, па је обема рукама благослови, подиже и предаде баш оном старцу што је мало пре молио Мартина Поповића: (...) (*Колашинска посла*, стр. 399)

Кроз недељу дана дошао му бег у госте у лов са четрдесет људи. Јагањци, товљени овнови клани су и печени као за ордију. Ракија се пила као на свадби. Хвала богу што је Елеско из Рибарића био добричина, наздрављао и захваљивао као тетка. Четрдесет кошница једва су подмиривале слатке пите са медом. Другога дана о главном ручку попова кћер је испразнила своје девојачке ковчеге: даровала је бега и свиту даровима, па све за невољу смејући се као да јој је бог зна колико драго... (*За робовања*, стр. 416)

Изјутра, кад је мала Грозда изгонила и његову јагњад из тора, а он у клети пред мајком обувао арварске опанчиће, кроз плач је мајци открио своју велику тајну, своју велику жељу, рекавши као последњу реч да ће се убити ако му она не дадне пет металука да купи у Милосава пушку. Мати му се у грохот насмејала и намисливши да рекне Шћепану да отиде и купи тај самокрес, обесила му о врат торбицу и извела га напоље. (*Мали Кајин*, стр. 354)

Он дубоко уздахну направивши ово невино поређење према песми коју је ономад од оца уз гусле слушао. (*Мали Кајин*, стр. 355)

На основу издвојених примера, увидели смо да се у приповедању, али и у разговорном стилу (у коме је понекад инкорпиран наратив), често јављају временски детерминатори уз облике перфекта. У литератури је већ установљено да Г. Божовић у својој прози „често користи предлошко-падежне конструкције за просторну и временску детерминацију радње“ (Танасић 2012: 779). Употребом временских детерминатора на одређени начин конкретизује се и просторна концептуализација радње – „временска

детерминација представља метафоризацију просторне детерминације“ (Танасић 2012: 772). Језички елементи прилошког типа у комбинацији са перфектом и контекстуално указују на евоцирање прошлих радњи. Поред подвучених одредби временске локализације, исту функцију (прилошку) поседују и зависне временске реченице. Неретко се просторно-временска локализација радње, у том случају, двоструко одређује – поред временских реченица (са предикацијом у перфекту) налази се најчешће и неки прилог.¹⁸⁵ На примерима управног говора у приповеткама *Брат*, *Најтежи узмах*, *Заранци мојега Санча Пансе*, у путопису *Последње путовање*, као и у наративним деловима приповедака *Субаша*, *Уклетва*, *Кона из Међеђега потока*, *Последњи Мохиканац*, *Колашинска посла*, *Мали Кајин* и путописа *Дубоки Поток*, зависне временске реченице указују на временску идентификацију радњи унутар одређеног временског одсека, те тако реченична предикација може бити антериорна, симултана или постериорна у односу на зависну предикацију.

У непосредном окружењу перфекта, у наведеним микродискурсима налазе се и облици наративног презента, аориста (у мањем броју имперфекта) и крњег перфекта. Употреба конкретних глаголских облика у приповедању утиче на експресивност самог текста. Са перфективним перфектом који „смирује тон и ритам причања“ (Радовановић 1969: 56), комбинују се глаголски облици аориста и наративног презента¹⁸⁶, па и крњег перфекта, чије су улоге да утичу на динамичност у исказивању радњи, као и да унесу дозу семантике доживљености тих прошлих догађаја. Са аористом, перфективним перфектом и наративним презентом, као облицима са „истом минималном семантиком“ (Станојевић 2016: 222), може се супститутивним методом донекле указати на њихову заменљивост на семантичком плану, али на стилистичком плану – њихова замена утицала би на експресивност израза. Аорист¹⁸⁷, наративни презент и крњи перфекат одликује одређени експресивни потенцијал, док то није случај са перфектом као „експресивно неутралном формом“ (Исто). У нешто већим целинама уочава се да приповедање почиње секвенцама које садрже перфекат са неким темпоралним адвербом, а којим се обликује временски оквир прошлости. Након исказивања радњи доживљеним глаголским облицима, односно након поступка уживљавања, јављају се, на самом крају целине, неутрални облици перфекта, уоквирујући темпорални аспект дискурса у коме се приповедач враћа на неекспресивно приповедање, чиме истиче епилог дешавања.

У студијама истражених говора зетско-сјеничког дијалекта врло је мало забележених примера употребе перфекта, вероватно због његове неспецификоване употребе и својства изражавања опште прошлости. У монографији о источноцрногорском говору управо се истиче разлог – „Примери су тако многобројни, као и другде у нашем језику, па их је непотребно наводити“ (Стевановић 1933/34: 119), те ћемо остати ускраћени за комплетан компаративни увид синтаксичких прилика у свим истраженим идиомима, али сасвим је извесно да су прилике свуда идентичне. Ипак, пронађени су репрезентативни примери употребе перфекта са временским детерминаторима радње у говору Ибарског Колашина, Тутина, Новог Пазара и Сјенице и у мрковићком говору:

¹⁸⁵ „Свака од ових форми, када се оне појаве у низу, самостално временски одређује реченичну предикацију. Притом, није обавезно да свака од њих то чини на идентичан начин“ (Антонић и др. 2018: 292).

¹⁸⁶ М. Ковачевић такође указује на „приповедачки презент као глаголски облик са иманентном карактеристиком приповедачке „живљености“ у описивану радњу или ситуацију“ (2016: 378–379).

¹⁸⁷ „(...) облици аориста замењиви су перфектом што се тиче изражавања перфектности, али би се у случају замене изгубила нијанса експресивности. Урођена експресивност аориста у великој мери и ограничава његову употребу у перфектном значењу: аористу ће бити дата предност у односу на перфект само онда када радња заслужује да буде представљена експресивно, док се поједина перфектна значења тешко спојива с експресивношћу аористом готово и неће изражавати. Аорист тако ретко изражава значење чињеничне перфектности, што објашњава и његово одсуство из научног и правног језика, свих формалнијих стилова, које помињу поједини аутори“ (Стојановић 2018: 122–123).

Вала, кад сам био на Пољану зовнуо сам Данчета из Бабића да каже у Струмце за сахрану јадног Јеврема и Данче беше на брду иза Бабића, само што *сам* му ја то казао у томе зовну човек са Лоћа (Брњак, у: Мићовић, 67). Јутрос сам поранила, умијесила љеб, ставила сир у лис од тикве и нешто бијелога смока у два заструга и све то *турила* у онај већи јанцик те *пратила* по Драгојлу (Коле, ИК). Раније се све носило пртено, сукно, од сукна се правило (ТНПС, у: Вељовић, 230). *Бећир-је умро ове^а године* (МР, у: Вујовић, 337).

За разлику од референцијалних радњи, само перфектом несвршених глагола могу се исказати нереференцијалне радње (Танасић и др. 2005: 400). Поред глагола чија семантика упућује на итеративност, у издвојеним микродискурсима углавном се јављају одредбе које указују на особеност виšekратних радњи, тј. оних које се у одређеном периоду понављају. У грађи приповедних и путописних записа из Ибарског Колашина, на карактер хабитуалности указују следеће одредбе, како у управном говору тако и у ауторским сегментима: *сваке године по два пута, педесет година, пет стотина година, често, три пут, пуних четрдесет година, кроз живот, у свим побунама, увек, целога свога века, никад, често усред лета, целу ноћ, неколико пута* итд.

I

„ (...) А ја уђем у пећину, наложим мало огњица, ужежем воштаницу, а растворим књиге, па окупим чатити: дијете, немој ми се смијати – сви ти људи имају тај свијет, јер *сам* сузно бога *молио* да их прими у своје царство... Хе, хе, па *сам* и ђецу *критавао* на снијегу. Прнем мало зејтина у снијег, па тим снијегом обичаја и закона ради помажем дијете по челу и лицу. Мјесто воде... И *вјенчавао сам* у шуми. *Окретао* младенце око букве, а вијенце *градио* од дренове младљике... Но, *не повратило се* више, доста је!“ (За робовања, стр. 417–418)

Долазио је сваке године по два пута на Рогозно у писанију. За манастир. Дошао би прво нашој кући и обично узимао мене да му помажем и пишем. *Није ми било драго, био сам млад и немиран.* (Гредом, стр. 423)

Смилујте се на овога старца што вас је педесет година причешћивао, критавао и венчавао. Он издану с безумља вашег. И прокле вас ако га не послушате. А знате добро, ђецо моја, да је његова молитва тешка *била* и за живота му. Останите. Послушајте мене. (Лукин вир, стр. 24)

– Пијте!... Што сте *се смрзли*?... Ако смо изгубили државу, повратићемо је опет. Пет стотина година смо Турчину *робовали*, па можемо који мјесец и Нијемцу... (Кад се царства мијењају..., стр. 194)

– Жене и ђеце *имао нијесам* и не знам за радост кућевну. Моја је кућа био овај народ, срећи којег *сам се често радовао*. (Последњи јунак – историјска скица, стр. 351)

– Боже сачувај! Ниједна чета моја нема бољег четовођу!... Тути, сад ћу ти све рећи. Само докле уђемо у судницу... Прошле године на Рушцима, Азем-Бојта је три пут покушао да се пробије, па га је он *задржао и одбио*... (Шешо Ломигора, стр. 380)

– Онда, онда – ће се и теби смијати!... Да ме *нијеси заборављао* и да *нијеси почео* водити ђечурлију, још бих могао. А овако – сад тражи бољег!... „Гуђе Настас Компир и – изгуђе” – што *рекао* он сам кад *се опростио* са Колашином и *пребегао* у Топлицу... (Заранци мојега Санча Пансе, стр. 407)

II

Није шале: пуних четрдесет година долазио је он у ово време у ово питомо село, *гостио се и скупљао* агин део, врло ревносно бранећи чивчијама да држе крмке. (*Субаша*, стр. 115)

Јован Коновић из Црепуље, позната је хајдучка делија, који је кроз живот ишао као и многи његови Ђурићи: да са Србима, или Арнаутима тражи шићара, иде тамо где има боја и кавге, да се бије ма за чији рачун, тек да се бије. *Био је друг* Џанка Дражанина за пљачку по Ђаковичкој Нахији, *био је добровољац* у ратовима и државним и појединих великих одметника. *Учествовао је у свима побунама арнаутским* и био чести најамник кад је требало осветити на тешком месту нечију крв. (...) (*Колашински сароши*, стр. 358)

Њих двојица *пронашли су* пољанина Јована Кршака, из богате куће, једну ретку добричину, причало, шаљивчину, нерадника и пијаницу, који је увек ишао на славе, свадбе и даће само да пије. (...) (*Колашински сароши*, стр. 359)

Међутим он је из добре задруге, потпуно здрав и није се никад одметао, иако је целога свога века лутао по шумама и носио оружје. Старије жене, поставши већ удовице, *заклињале су се* на своје ожењене синове како још из девојачког доба знаду за неке његове пустоловине које најбоље доказују да је некад био као и други млади људи. Али кад је *дошло* време да га жене, он је одлучно *одбио*, каогод и доцније више пута, докле тако *није ушао* у зреле године, кад се о женидби и не говори. (*Уклетва*, стр. 92)

Рако је *усплахилено позивао још два-три пута*, па кад виде да је узалудно, махну руком, трже преплашенога Вукојицу и штуче у мрак преко улице право својем брату Миљку. (*Рако Козаревац*, стр. 133)

Тако топло пече зимско сунце, а овуда *сам често усред лета огртао* кабаницу и *увијао* колена на седлу од ћудљивих планинских струја. (*Покрај сасушених храстова*, стр. 457)

Он је и њу *нагонио* да му прави друштво, утрчао би као велики где је најдубље, праћкао би се, ронио, извртао на леђа и триста чуда градио. Ни њу никад није остављао на миру. Лепо би уронио и кроз воду дошао до ње да је уплаши, на што би она врискала као да је змије уједају. (*Мали Кајин*, стр. 352)

У вече *није вечарао*, нити је на питања што му је, *одговарао*, него је био преко мере снужден. Целу је ноћ бунцао, плакао и јецао у сну, да га је мајка неколико пута кадила и чак *позвала* сусетку Ранцију да му *гаси угљевље*. (*Мали Кајин*, стр. 354)

Неколико сам пута за столом од умора *закуњао* и већ *почео* да заборављам прочитано, но тежња да очи гледе на тако жељене шаре, одржаше ме доста дуго. (*Запис*, стр. 46)

Поред лексичког значења глагола и одредби, приповедачки презент, потенцијал, императив и аорист (у мањој мери) чине систем глаголских облика који у корелацији са перфектом стварају дискурзивну могућност језичког представљања нереференцијалне прошлости. У питању су облици који својом семантиком указују на хабитуални карактер радњи. Њиховом употребом ствара се ефекат претериталних ситуација које су се понављале у одређеном периоду. На стварање таквих прагматичких ефеката највише утиче појава потенцијала у микродискурсу – „Он се употребљава за обележавање процеса који се понављао у прошлости и у том смислу алтернира са перфектом“ (Станојевић, Ашић 2008: 181). Уместо поменутих глаголских облика, методом супституције могли бисмо употребити и облике перфекта, међутим, и наративни потенцијал, као и наративни презент, носиоци су високог степена стилогености, па би таквом заменом изостали стилски ефекти. Самом употребом перфекта, без употребе других језичких елемената уз глаголски облик, изгубило

би се хабитуално значење радњи – перфектом би се радња приказала као факат, односно као чисто чињенично стање. Поред измена на стилистичком плану, последице би биле очигледне и на синтаксо-семантичком аспекту – „за разлику од перфекта, догађаји представљени наративним (временским) потенцијалом „не могу бити актуелни у моменту говора”, друкчије речено у питању је „неактуализованост, која се евентуално може трансформисати у актуализованост на плану успомена у прошлости која је строго одвојена од момента говора, али се никако не може транспоновати у актуелност на плану садашњости” (Станојевић, Ашић 2006: 184)“ (према: Ковачевић 2016: 381). На пример:

Он је и њу нагонио да му прави друштво, утрчао би (→ *утрчао је*) као велики где је најдубље, праћакао би се (→ *праћакао се*), ронио, извртао на леђа и триста чуда градио. Ни њу никад није остављао на миру. Лепо би уронио (→ *је уронио*) и кроз воду дошао до ње да је уплаши, на што би она врискала (→ *је врискала*) као да је змије уједају. (*Мали Кајин*, стр. 352)

На основу расположиве дијалекатске грађе, семантика хабитуелности при употреби перфекта (са одређеним језичким јединицама) долази до изражаја и у говору Ибарског Колашина, као и у суседним идиомима:

Раније смо петком ишли па смо носили посно, морало да се понесе риба, пасуљ, тако да утучемо онај пасуљ па да понесемо, и тако нешто посно, паприке и то (ИК, у: Сикимић, 128). Али сад то нико не ради, богами, то је раније рађено док је *имало* више стока, док је било све, живела села, *радило се* то, сад нема ко, изгубило то све (ИК, у: Сикимић, 121). Њих двојица *се нису одвајала*. Стриц је *надгледао* синовца. Своје изритано ћебе *пребацивао је* на њега и своје бедно следовање *давао* синовцу, говорећи да је старији, а ако треба да се умре нека то буде он (Брњак, у: Ковачевић, 32). *Сијала је* моја мајка конопљу. Па *се* посл'е оно *тр'ило*, посл'е *се прело* (ГНПС, у: Вељовић, 232). *Трзували смо* Баром и Ске^адром (у турско бреме) (МР, у: Вујовић, 338).

Изражавање резултативности као семантичке црте употребе глаголских облика својствено је перфекту (примарно од глагола перфективног вида), али и плусквамперфекту (такође од глагола перфективног вида). Из посматраних примера говора зетско-сјеничког дијалекта, као и на основу примера из књижевних текстова Г. Божовића, постаје јасно да плусквамперфекат перфективних глагола изражава својство резултативности радње. Међутим, у нашој језичкој грађи поменута карактеристика јавља се, с друге стране, присуством перфекта, како од глагола перфективног, тако и од глагола имперфективног вида. Свакако да се компонента резултативности као базна семантичка црта јавља као она црта минималне (уже) семантике перфекта од глагола свршеног вида. Управо се као једно од питања дескрипције глаголског облика перфекта, а повезано је са аспектуалном информацијом коју са собом носи, истиче његово изражавање процеса (из)вршења глаголске радње или пак изражавање стања као резултата (из)вршења радње (в. Милошевић 1978: 103). М. Стевановић у својој *Граматици* износи дотадашње лингвистичке дескрипције овог глаголског облика, те упућује на погрешна навођења Љ. Стојановића да се перфектом исказује „факат извршености радње“ – што М. Стевановић приписује категорији глаголског вида. Указује такође и на закључке А. Мусића, који увиђа диференцијалност између аспекатских варијанти, али тврди да се само перфектом свршених глагола „казује садашња готовост перфективне радње или садашње стање субјекта иза перфективне радње, без обзира на вријеме када се радња извршила“¹⁸⁸, као и несметану замењивост овог глаголског облика

¹⁸⁸ Резултативност се у кroatистичкој литератури именује као „готова садашњост“, не повезује се са категоријом вида, а у својим истраживањима помињу је још А. Мусић и Т. Маретић (в. Катичић 1981: 7, 12).

перфективних глагола аористом¹⁸⁹ (Стевановић 1986: 606). М. Стевановић разграничава два значења која перфекат поседује – оно време које је неодређено и односи се на радњу која се (из)вршила у прошлости, и друго – које је одређено, а односи се на резултат / стање (из)вршења радње. Резултативно стање које се перфектом означава говорник доживљава, односно он се уживљава у одређену ситуацију (Стевановић 1986: 609). О оваквом перципирању „доживљених“ радњи означених перфективним перфектом писао је и П. Ивић (у говору Галипољских Срба), те констатује – „Од аориста и имперфекта овакав се перфекат разликује по томе што говорно лице нема у виду временску ситуацију и околности под којим се реализовала радња, већ само факат њене реализације, било да је тежиште значења на стању које је последица тог факта (резултативности) или баш на самом факту“ (1953/54: 258).

Да су у средишту истраживања српских лингвиста две семантичке интерпретације перфектом означених радњи – догађајност и резултативност, указује и С. Танасић. Он такође пише о аспекатској разлици у употреби перфекта и о компоненти резултативности коју садржи перфекат свршених глагола, напомињући притом да ову компоненту не треба превише истичати, јер је она саставни део лексичког значења одређених глагола, а не примарна особина глаголског облика (2005: 392). Његови закључци су у сагласности са закључцима М. Стевановића – „да се свршеном перфекту не може приписивати функција другачија од функције какву има несвршени перфекат, чак ни у случајевима кад је посредни свршени глагол са наглашено присутном компонентом резултативности“ (Танасић 2005: 392).

У новијој литератури велика пажња је посвећена проблему темпоралне и аспектуалне димензије значења перфекта.¹⁹⁰ Указује се на двоструку семантичку улогу перфективног перфекта у зависности од контекста у коме се налази, али и у зависности од лексичког значења глагола. Као два одвојена семантичка значења перфекта, В. Станојевић такође издваја резултативност¹⁹¹ и догађајност (2014а: 307). Како аутор истиче – „Догађајна интерпретација значи да је комуникативни акценат на радњи, а не на евентуалним последицама радње у референтном моменту“, док „резултативна интерпретација значи да је у референтном моменту на снази резултат, тј. последица извршене радње“ (Станојевић 2014а: 307). Поред ових, у литератури се анализирају још нека значења перфекта, која представљају „само значењске ефекте употреба имперфективног и перфективног перфекта“ (Станојевић 2014а: 313). Семантички ефекти употребе перфекта условљени су контекстом или прилошком одредбом.

У наставку ћемо, пре свега, издвојити употребу перфективног перфекта са резултативним значењем. Као илустративне примере микродискурса са поменутом семантиком глаголског облика перфекта навешћемо делове приповедака *Рако Козаревац* и *Љута православка*, као и путописних записа *Од кога се није надало* и *Дубоки Поток*.

– Кућа ми се, беже, ископала. Немам више брва да блекне, *нестало је* пустих капреча што су буљукке водили; пуста звона стоје обешена у вајату, а ја жалостан као да *сам сина укопао...*

¹⁸⁹ Већ је указано да се једна од примарних разлика аориста и перфекта перфективних глагола огледа у стилистичкој експресивности аориста, али и у темпоралном смислу – у малој временској дистанци аористом обележених радњи у односу на моменат говора. В. Станојевић такође истиче да се перфективним перфектом може исказати резултативно значење, док је са аористом акценат на самом догађају, а не на стању као резултату тих догађаја (в. Станојевић 2007: 128, 130; Станојевић 2016а: 203).

¹⁹⁰ Станојевић 2014а, Станојевић 2016а.

¹⁹¹ В. Станојевић указује у својим студијама да значењски ефекти перфекта, као што је рецимо резултативност, зависе од контекста употребе, али и од лексичког значења глагола (2016б: 202).

„Под резултативношћу се подразумева стање које је последица неке радње у прошлости“ (в. Стојановић 2018: 110).

Зато *сам зашао* од села до села, али није добре овце... Ех, овце моје, буљуци моји, јадном мени!... (*Рако Козаревац*, стр. 129)

– Може... ти да си здраво и то дијете покрај тебе!... Може, Богдана, на велику срамоту нашу. *Виђели смо* својим очима... И за име *смо чули*: од јуче ти је он злосрећник не више Милоје, но Мустафа, син Мухамедов... Ти да си здраво!... (*Љута православка*, стр. 233)

– Е, сад кнеже, ја повратих душу и да се смијемо... Ја *сам* ти данас *био* у Митровици. *Продао* једнога вола. Враћам се сам. Идем од Доњег Стрмца. Горе на брду срете ме арамбаша Селман Муља. Већ ноћ! (*Од кога се није надало...*, стр. 366)

Пошто *се умио*, крене низ поток, изађе у поље, упути се друмом и тек пошто *је* прилично *одмакао*, сети се своје торбе. Брже окрене натраг, али торбе *није могао* наћи – *ње више није било* на месту где *је оставио*. (*Дубоки Поток*, стр. 502)

У свим описаним говорима зетско-сјеничког дијалекта, као и у идиому који истражујемо, забележене су потврде резултативности радње исказане перфектом (првенствено перфективних глагола):

Вала ту до Брежђа, фале ми обручови за ону моју велику кацу. Мораћу да је утегнем и некако да је затиснем, све *је* сипац *појео*... (Пресека, ИК). Она је млађа од мене дваес година ал' је много више *обол'ела*; никат *нисам* ко(д) доктора *отишла* док ово *нисам побол'ела* (...) (ТНПС, у: Вељовић, 241). *Дошле су* оне жене ге-Емро (МР, у: Вујовић, 337). Нат кућу и(м) *се надвио* црни барјак (БП, у: Ћупић, 164).

Обележје резултативности, као аспектуална димензија значења перфекта (Станојевић 2016а: 200), може бити саставни део семантичког потенцијала перфекта имперфективних глагола, иако је примарно обележје перфективних глагола. В. Станојевић објашњава да резултативност у употреби перфекта несвршених глагола постаје доминантна компонента семантизма овог глаголског облика приликом трансформације имперфективности у перфективност (Исто: 203). Наиме, иако се у примерима јављају облици имперфективног перфекта, у зависности од контекста и прагматичких фактора, као што је наша сазнајна димензија, долази до „механизма аспектуалне интерпретације“, када се – „својеврсна контекстуална реинтерпретација инхерентно неограничене радње, којом се ова трансформише у ограничену, тј. свршену радњу“ (Исто: 210, 216). Сложили бисмо се са овим закључцима и додали да је у ексцерпираној грађи књижевних текстова Г. Божовића много фреквентнија употреба перфекта перфективних глагола у обележавању радњи, односно стања или ситуација насталих као последице неке прошле радње у односу на појаву имперфективног перфекта, као што уосталом нису пронађени примери са имперфективним плусквамперфектом у контекстуализацији резултативних прошлих радњи. Поменути компонента резултативности присутна је у примерима са перфектом несвршених глагола у језичкој грађи Г. Божовића. Као илустративне примере наводимо одломке из путописа *За робовања* и прича *Мајчин одвојац* и *Уклетва* у којима је изражено стање настало као резултат радње обележене перфектом.

У његовој шупљини *чувао сам* сјекиру и један стари добро напуњен пиштољ... Чудиш се што их собом *нијесам носио*? *Нијесам* себе оружјем *хтио* бранити. *Нијесам* никад пушку *употребио*. (*За робовања*, стр. 417)

Полако, полако па се понова кућа почела кућити. Стока се младила, њиве куповале, да је мајка дочекала напослетку да у њиви види по пет јармова, планину омеђену до највише косе, снахе, унучад, дочекала част и глас на кућу поново!... (Мајчин одвојац, стр. 281)

Ја се на ово обрадовано тргох. Вилотије Копиловац се није женио и то је била једна велика загонетка у Колашину. Јер ту се не жене само богаљи, пука сиротиња, за коју неће нико да пође, и они који су се одметали од Турака. (Уклетва, стр. 92)

Узмимо само пример из приче *Мајчин одвојац* – у коме се резултативна семантичка компонента огледа у новонасталој ситуацији када је мајка, због радњи које су се у прошлости дешавале („Стока се младила, њиве куповале (...)“), дочекала и доживела релевантне последице – напредак и успех – („(...) да је мајка дочекала напослетку да у њиви види по пет јармова, планину омеђену до највише косе, снахе, унучад, дочекала част и глас на кућу поново“).

У наведеним примерима са имперфективним перфектом, који поседује компоненту резултативности, могли бисмо супституционим тестом употребити плусквамперфекат имперфективних глагола уместо њега у исказивању антериорних прошлих радњи (са резултативном интерпретацијом). На снази би биле скоро идентичне семантичке, темпоралне, аспектуалне релације, а разлика би се огледала у временској перспективи (Станојевић 2016а: 203). Временска перспектива у употреби плусквамперфекта налази се у прошлости, док је са перфектом у садашњости. Невезано за идентичне информације којима се оба претерита одликују, заменом би се добило само на стилистичкој експресивности, па би исказ био додатно маркиран и „статусом литерарности“ (Ковачевић 2019г: 169), док је перфекат са тог аспекта неутрална синтаксичка јединица.

Иако су истраживачи говора зетско-сјеничког дијалекта најмање указивали на примере са перфектом, у ексцерпираној грађи говора Ибарског Колашина, у говору Тутина, Новог Пазара и Сјенице, и у мрковићком говору пронађене су потврде компоненте резултативности перфекта имперфективних глагола:

Ту се брао народ, ливада, по две три кармонике, кланет, гоч, игранка, омладина, па то, боље се брало но у Лучку Ријеку, доље о Младој недељи (ИК, у: Сикимић, 140). Подизао сам то дијете от колијевке (ИК, у: Божовић, 112). Тапут се жњело, па тек се поћело косит жито, тапут се жито сијало много (ТНПС, у: Вељовић, 241). Ние било доктора ниге (у то време) (МР, у: Вујовић, 338)

Перфекат имперфективних глагола, поред резултативне интерпретације радњи, може чак и чешће поседовати својство означавања претериталних ситуација које су се у неком тренутку дешавале, односно у одређеним интервалима понављале. У том случају, примарно значење је значење перфектности искуства, које „представља информацију о томе да ли се радња догодила у току неког интервала“ (Стојановић 2018: 114). У литератури се ово значење перфекта номинује као – перфекат за констатовање чињенице, егзистенцијални перфекат, перфектност¹⁹² искуства (Станојевић 2014а: 313; Стојановић 2018: 113–114). Ови семантички слојеви потпадају под једно „општефактичко“ значење, а које условљава радња или ситуација која је поновљива (Падучева 2010: 46, према: Стојановић 2018: 115). У ексцерпираним примерима приповедака *У злу*, *Уклетва*, *Кад се царства мијењају* и

¹⁹² „Свим овим значењима заједничка је, у ствари, једино ретроспекција, односно референтна тачка у садашњости, из чега произилази и наше одређење перфектности: *перфектност је догађај у прошлости који се посматра из садашњости*. Оваква – темпорална, дефиниција перфектности, за разлику од дефиниција којима се наглашава ре левантност (в. горе), способна је да обухвати и она значења која су даља од прототипског“ (Стојановић 2018: 119).

путописног записа *Покрај сасушених храстова* могуће је увидети да се и перфектом имперфективних глагола изражавају радње са семантичком нијансом искуства или чињеничне перфектности:

– Друга је то ствар, господине... Друго је вријеме било. Грјешила сам, нећу крити. Са својим сељацима, са својом вјером, са својим земљацима... Лудост... Пустошност, господине... Сад не могу, никако – никако не могу, па да ме убијеш... Сад нећу, нећу, разуми иако си туђинац. Нећу-у! (*У злу*, стр. 163)

– (...) Уплашио се Вилотије Копиловац и почео да откопчава њене вреле руке. Али девојка стегла као удављеник, и тако снажно како он није очекивао од женскога чељадета. Носио се он са многим халовитом планинском манитијом, но ово га чудо досле није сналазило. (*Уклетва*, стр. 94)

Њима је он по ослобођењу чинио велике услуге, бранећи их као најрођеније. Отурио је био оружје, ишао скромно као да је наново постао раја, само да не би увредио понос својих непитомих знанаца и суседа. (*Кад се царства мијењају*, стр. 190)

Ја сам у својем завичају посматрао само храстове. Уколико су више разређени, уколико јаче падали, утолико сам више хитао да их видим да их тама заборава не притисне. (*Покрај сасушених храстова*, стр. 458)

У неким идиомима зетско-сјеничког дијалекта:

Ова брана што је прављена, ми смо ту радили прилично година, све то је рађено прво пробни радници, па су рађени ови путеви тад (ИК, у: Сикимић, 123). Пазили смо се ки браћа и живовали ки једна душа (ИК, у: Божовић, 112). Ту те њиве рађал'е су све, то је тол'ико богато место, ја верујем у свијету нема нигде родније (ТНПС, у: Вељовић, 241).

Из језика Г. Божовића издвојен је још један тип перфекта – примери употребе перфекта са одредбом *увек* којом се указује на трајње радње уз коју стоји. Овакав семантички слој перфекта указује на изражавање перфектности трајне ситуације – „Перфектност трајне ситуације представља радњу која је започела у прошлости а која још увек траје у садашњости, с тенденцијом да се настави и у будућности“ (Стојановић 2018: 118). У нашим примерима, са одредбом *увек*, из прича и путописа Г. Божовића, запажамо темпоралну нит која датира из (далеке) прошлости, а која је семантички обојена значењем „традиционалних“ радњи, тј. поступака. У њима се не огледа престанак тих радњи, већ је присутна аспирација ка њиховом периодичном наставку у будућим ситуацијама које то захтевају.

Село Брњаци било је увек најглавнија оружана снага Колашина. Брњачани су били носиоци нашега чојства и витештва, нечега веома сличнога и црногорском и арнаутском. (*Са зелене лонце*, стр. 439)

Њих двојица пронашли су пољанина Јована Кршака, из богате куће, једну ретку добричину, причало, шаљивчину, нерадника и пијаницу, који је увек ишао на славе, свадбе и даће само да пије. (...) (*Колашински сароши*, стр. 359)

Прилично школован, ванредно бистар и речит, он је увек био међу онима који су водили крај и бранили га до задњег тренутка. (*У добру*, стр. 181)

И увек *мрмљао* једну грубу тврдњу: лепа жена и крвни коњ највећи су крвници човеку – не одвајај им лесковак ако ти је стало до главе и образа!... (*Нејуначко доба*, стр. 222)

Чак се не постарих да дознам смисао ових речи; уосталом баш се и тражи да буду без свакога смисла. То је најбоље. Још се сетих да треба написати које Соломоново слово, јер је то увек *чинио* наш покојни класик-врачар Даскал-Андра. И у средини записах два повећа Соломонова слова, пресавих хартицу и предадох хануми. (*Запис*, стр. 52)

Ступајући у релацију са одређеним временским детерминаторима, конфигуришу се показатељи конкретних семантичких ефеката глаголског облика перфекта, а у примерима који следе – перфекат несвршених глагола са детерминатором *увек* (*одувек*) изражава трајање перфекатске радње:

Ми деца би се посебно радовали када би ред дошао на Раткову Видосаву. Испод њених руку увек *је излазио* мекан и укусан хлеб, без обзира да ли је био од кукуруза, пшенице, јечма, ражи, па и елде (Брњак, у: Ковачевић, 51). Увијек *смо* за зиму *узел'и* по једну свињу (ТНПС, у: Вељовић, 235).

Као продужени ефекат резултативности¹⁹³ јавља се и употреба перфекта свршених или несвршених глагола са квалификативним значењем – значењски ефекат имперфективног перфекта „са слабом антериорношћу“¹⁹⁴ и перфективног перфекта резултативности (Станојевић 2014а: 312), у нашој литератури познат као квалификативни или географски перфекат. „Са квалификативним перфектом се сусрећемо и онда кад глагол указује – не на неку специфичну ситуацију у природи *sensu stricto*, већ на одређену појаву у њој. Такав случај имамо, рецимо при опису изгледа неке особе“ (Танасић и др. 2005: 393–394). Из дескриптивних делова путописно-репортерских записа *Гредом*, *Покрај сасушених храстова*, *Дубоки Поток* и приповедака *Брат* и *Колашински сароши* (делова управног говора и ауторског наратива) издвојени су примери квалификативности прошлих радњи или ситуација:

– (...) Ти се *нијеси* ни *родио*, али *си* ваљда чуо за попа Радојицу Клицановића из Колашина. *Био је* домаћин нашег манастира у Дубоком потоку. Махнит *је* то поп *био*, али и прави светац. *Бојали смо се* од њега као од громовника. Сви *су вјеровали* да може да прокуне. (*Гредом*, стр. 422)

Љутица *је био* тврдица и за њега *је* жито *било* скупље од злата, јер *је памтио* гладне године, а Злица – као да му по томе *није био* брат – *волио је* да госту и душу да, а највише због тога да би се показао како има и како је гостољубив. (*Брат*, стр. 270)

У једном присоју код села Грубетића, куда *је пролазио* стари немањићики насип, неки Рогожњанин *размахнуо* по тек поораној насевници племенитим крупником. (*Покрај*

¹⁹³ Ј. Јовановић Симић такође уочава да су се из семантике резултативности, као примарног значења перфекта, развијале и неке друге семантичке особености (2018: 30).

С. Стојановић у свом раду наводи чињенице да „у европским језицима перфекти настају пре свега из резултативних конструкција“, а „када је словенски перфект у питању, он је, како се претпоставља, такође настао из резултатива“ (Maslov 1988) (према: Стојановић 2018: 128–129).

¹⁹⁴ Под слабом антериорношћу, В. Станојевић подразумева употребу имперфективних глагола у означавању прошлих радњи, односно њима се „изражава фиктивна радња у току у неком моменту у прошлости, а која није нужно одсечена од момента перспективе“ (Станојевић 2014а: 312).

сасушених храстова, стр. 457)

Јак, хладан ветар с великим хуком *пробијао је* кроз шуму и бесно *је звиждао*. Младо се дрвеће под његовим ударцима кроз повијаше, а старе су букве *пуцале* и гране са великом ломљавом *цепале*. (*Дубоки Поток*, стр. 502)

Јер у њем друмом иде онај који мисли да прекорачи његове границе, онај који *је* дома *отпасао* оружје, који хоће да се користи за свој живот гласом цара честитога, а не својом снагом и срцем јуначким: – онај кога *је снашла* беда невидовна да завири на врата турскога хућумата или варошкога проте, због неплаћеног владичког пореза. (*Колашински сароши*, стр. 357)

И у дијалекатској грађи пронађена је поменута одлика перфекта имперфективних или перфективних глагола:

Стару кућу над избом, која *је била* више садашње Раткове, *смо поправили*. У њој *је била* соба у којој *смо* сви *живели*, а у кући, просторија на земљи што је, мајка *је спремала* рану на отвореном огњишту (Брњак, у: Ковачевић, 23). Долази ми тетак. Онако *није изгл'едао* чудан, ал' *није хтео* да ради, *луповало*, *пило* и *упропастило* (ТНПС, у: Вељовић, 238). Он *је* потпуно *пропа* (БП, у: Ћупић, 163).

Иако у литератури није често истицана, у наставку ћемо на примерима књижевне грађе Г. Божовића указати на једну специфичну одлику перфективног перфекта семантичко-прагматичке природе, а која је такође својствена и глаголским облицима аориста и наративно употребљеног презента – везује се, дакле, за перфективност глагола. Темпорална прогресија у исказивању радњи карактеристична је за употребу глаголских облика на наративном плану, те се може пронаћи и у употреби перфекта у језику Божовићевих путописа и прича. Предуслов за остваривање овог дискурзивног ефекта јесте догађајна интерпретација прошлих радњи, односно њена ограниченост која се изражава перфективним видом (Станојевић 2013: 93). „Свршеност радње означене перфективним перфектом, која произилази из својства $E \subseteq R$ неопходан је услов за хронолошко низање радњи, будући да се само ограничене ситуације могу хронолошки устројити као сукцесивне“ (Станојевић 2016а: 213). Поред поменуте дискурзивне маркираности аориста, перфективног перфекта и наративног презента, ова глаголска времена поседују идентичне параметре минималне семантике, док се разлика огледа у њиховом експресивном потенцијалу (Станојевић 2016: 222). Иако је код аориста израженија способност хронолошког низања догађаја, можемо је издвојити и у ексцерпираним примерима са перфективним перфектом, уз додатне маркере временске прогресије као што су: *везници и, па, те*; временске одредбе *послије / после, онда, тек онда, најзад, затим, сутрадан*. У појединим примерима, као додатни параметар прогресивности, јавља се и комбинација овог глаголског облика са аористом – што само потврђује следећу тезу „да се перфективним видом глагола фаворизује изражавање темпоралне прогресије“ (Станојевић 2013: 98). У комбинацији са облицима крњег перфекта још се додатно ствара и утисак динамичности радње на наративном плану. Свакако да облици перфекта, без додатних елемената који подстичу временску прогресивност, не би могли да укажу на „померање приче напред“, већ би се микродискурс свео на пуко изношење чињеница.

Зато *је прикривао* неколико дана јаднога ефендију и онда га кришом *отпратио* до мора. (*У небраном грожђу*, стр. 178)

Зато се опет на брзу руку пажљиво оденула, пристојно забрадила и тек онда пошла. (Две жене, стр. 216)

Дуго је мислио, довијао се и вајкао, па се најзад решио да прода ове козе и казао жени. (Вочи светого, стр. 56)

И као да ништа било није, он мирно седе на столицу и поче да пуни лулу, видећи да га је Весна најзад заклонила од сина. (Рако Козаревац, стр. 125)

Изређале су се за тај дан све жене и девојке, молиле и саветовале. Довели јој и једну тетку. Она је и пред њоме само ћутала и ридала без речи било каквога одговора. Најзад јој дошла и попадија и донела корпу понуда и дарова. Сјајна жена и госпођа. Раскрвила је да проговори, те да је чује. Затим је загрлила и као мајка сузама оросила, рекла да се нимало не боји и још с прага свима укућанима узвикнула: (...) (Чубра Вучанка, стр. 387–388)

Али сутрадан чула је велику галаму у кући. Неко је страховито викао, претио пиштољем, па после клео и грдио. (Чубра Вучанка, стр. 388)

Недељама није излазио из крчме и нико му није могао ништа. Најзад кад је уручио и окутњицу са оном колибом, те она са децом остала да буде чипчија на рођеној земљи, он понео увече из пивнице крчаг ракије, дошао до иза куће, све попио, заспао и није се више ни пробудио!... (Мајчин одвојац, стр. 281)

Не знам како, тек онда кад си ме онако крвнички бацио за плот као врећу шуљака, из душе сам запискала к Богу да он учини да ме пожелиш, а да је то узалудно. И сама сам себе појела као да сам права вјештица. Само да ти се осветим. Послије сам жељела друкчије, али ето доцкан је... Платили смо једно другом дугове... (Уклетва, стр. 96)

И друга морфолошка форма перфекта – форма перфекта без помоћног глагола, у наративу, такође, изражава хронолошко низање догађаја. Временска прогресија, као семантичко-прагматички ефекат, и у издвојеним микродискурсима путописа још више добија на свом значењу комбинацијом глаголског облика са интралингвистичким јединицама – везницима *и*, *па* и адвербијалним одредбама *онда*, *најзад*, *одједном*. Већ се овом првом приказаном одликом крњег перфекта наслућује експресивни карактер и маркираност глаголског облика.

Док освоји једну, друга га њена рука још гвозденије стегне. Онда стао омашивати из све снаге. Носили се по дворишту као две једнаке хале док се сама ујна није појавила са зубљом у руци. Он је онда ишчепао обема рукама за појас, безумно узмахнуо и као неман одбацио далеко од себе, па утекао у кућу. (Уклетва, стр. 94)

Учио га часловцу и правилу, а још више срчаности, причајући му о староме добу много више од онога, што гуслари на збору и црквеном сабору о благим данима кажу. Дао му коња, водио га собом и најзад научио да се ничега не боји. (Последњи Мохиканац, стр. 340)

После вечере, нагнат бездушном навиком, сазвао Смајо Ђерекарац све своје чивчије, па одједном, без свакога увода и околишавања, као да у Митровици не седи окружни начелник но кајмекам, почео наређивати да сутра спреме гумна, на којима ће оврћи агину четвртину. (Субаша, стр. 116)

Занемоглао нешто Гвозден Компирица, вукао се тако неколико дана по својој окутњици и најзад пао на постељу. (Брат, стр. 268)

Кад је дошао кући, најстарија снаха му казала да су укућани одржали веће и пресудили: дали Вучици конопац у руке, изагнали из куће по свима старим обредима и упутили је у осоје да се обеси и покаје грех. (*Најтежи узмах*, стр. 287)

Примио га поп на најлепши начин. Нахранио га, преобукао и дао му постељу у својој соби. Па се брзо упознали и заволели. (*У добру*, стр. 183)

У ексцерпираним примерима евидентно је да се крњим перфектом, за разлику од пуне форме овог глаголског облика, уноси динамичност у приповедање (М. Ивић 1958). У наративним деловима путописа, облици крњег перфекта служе и мењању ритма приповедања (Радовановић 1969: 58), што је такође карактеристика приповедног аориста којим се постиже ефекат „allegro“ или „accelerando“ (Јрмак 2012: 109).

За форму перфекта без помоћног глагола, непотпуног или крњег перфекта (како се све у нашој литератури назива), у србистичкој литератури се везује традиционална полемика о томе да ли се употребљава индикативно или релативно. Поједини аутори су заступали тезу да је крњи перфекат претежно релативски облик (Белић, Грицкат), док су други сматрали да је индикативни са могућношћу релативске употребе (Вуковић, Стевановић, Танасић) (в. Милошевић 1978: 103–104). Тако се за савремени српски језик истиче да се овим обликом перфекта „често исказују прошле радње које су такве управо у односу на моменат говора“ (Танасић и др. 2005: 396), а још је Ј. Вуковић у *Говору Пиве и Дробњака* уочио да се обликом перфекта без помоћног глагола означавају радње у непосредној прошлости („или уопште из прошлости која се непосредно веже за садашњост“) (1938/39: 91).

У истој студији, Ј. Вуковић запажа и истиче да се употребом перфекта без помоћног глагола у исказивању прошлих радњи стиче „утисак нечег новог“ (1938/39: 92), на шта потом, као на семантику „јављања“, „новина“, указују и други истраживачи (Грицкат 1954: 65, Стевановић 1986: 629, Танасић и др. 2005: 396). Ради се, према мишљењу лингвиста, о основној семантичкој црти крњег перфекта, односно о његовом потенцијалу исказивања перфектности свежих вести.¹⁹⁵ „Овај облик бисмо стога могли да класификујемо и као специјализовани перфект“ (Стојановић 2018: 130).

– Е, сад кнеже, ја повратих душу и да се смијемо... Ја сам ти данас био у Митровици. Продао једнога вола. Враћам се сам. Идем од Доњег Стрмца. Горе на брду сретете ме арамбаша Селман Муља. Већ ноћ! (*Од кога се није надало...*, стр. 366)

– То ти је, ђеде, праунук, па дошао да те види – топло проговори моја мајка, мазећи ме по глави, вероватно да не бих начинио испад. (*Јутро мојега прадеда*, стр. 302)

Непријатељска војска покор наградила, а Турци и Арнаути навалили на пљачку као гавранови. Случајно, његово село још беше недирнуто, али је пушка праштала на све четири стране, те се све мушко разбежало по шумама, а жене и деца да полуде од страха. (*Шешо Ломигора*, стр. 382)

Но баш на половину пута стигао га нерадосни гласник да му се брат тешко посекао у шуми, те је испратио жене, а сам се вратио да рањена брата превије и снесе кући... (*Роб незаробљени*, стр. 143)

¹⁹⁵ „Перфектност свежих вести се, стога, може посматрати као најчешћи и најтипичнији случај перфектности резултата“ (Стојановић 2018: 124).

У наставку наводимо потврде из дијалекатске грађе (из говора Ибарског Колашина, говора Тутина, Новог Пазара и Сјенице, говора Бјелопавлића и црмничког говора) за перфектност свежих вести при употреби перфекта без помоћног глагола:

„О Миленко, о Михаило, о *погинуо* Јоле у Перошке орнице, дођите да га узмемо.“ – Јоле је донет и његово тело сахрањено је у Оклаце (Брњак, у: Мићовић, 71). *Дошо* Диле из Америке (ИК, у: Божовић, 112). Данас *пала* киша, ове године *пала* киша, ово л'ето је кишовито било (ТНПС, у: Вељовић, 263). Дебото *био* (вук) да уфати оно дете (МР, у: Вујовић, 339). Јеси *чуо* – *избио* рат у Египат (БП, у: Ћупић, 163). *Одвели* цандари онога Мила Шако(в)а сина у-Бар (ЦМ, у: Милетић, 554).

У прилог семантичкој вишеслојности крњег перфекта перфективних глагола говоре ексцерпирани примери са резултативним значењем у исказивању прошлости, што заправо произлази из основног значења перфекта (в. Грицкат 1954: 44–45). Свакако су међусобно повезана значења резултативности и јављања свежих вести, те их је тешко посматрати одвојено. С. Танасић указује на семантичку хијерархију – „та резултативност не може се стављати у први план; овим обликом се исказује првенствено догађај који се десио пре момента говора, који се саопштава као новост“ (2005: 397). Као још једну нијансу која потпада под наведено значење можемо уврстити и Радовановићеву спецификацију да се крњи перфекат јавља „нарочито у функцији регистровања неког карактеристичног, изузетно импресивног податка о ситуацији“ (1969: 58).

Не брине он што Аврам Луковић и Настасије Кромпир уз гусле не оставише ни ђавољега Турчина... *Досадило* ми и *дојадило* све то. Све је то силом узбрдо. (*Љута православка*, стр. 236–237)

Ту, у том манастиру он се блиско спријатељио са Авдом Цанковићем из Рибарића. Овај је био побегао из војске са оружјем и затим *убио* некога крвника својега братства. Зато се крио по пећинама изнад манастира и *мучио* као ђаво испред потера и заседа. (*У добру*, стр. 182)

Отурио је био оружје, *ишао* скромно као да је наново постао раја, само да не би увредио понос својих непитомих знанаца и суседа. (*Кад се царства мијењају*, стр. 190)

Просузио сирак Дрехо од велике среће, окренуо се пут истока и благодарно *прекрстио*, па *пришао* општинским вратима и побожно *целивао* оба довратка као што увек ради кад улази у цркву. (*А кад друга настаје судија*, стр. 205)

Међутим, поткресана крила у сокола. Антоније Красовић три пуна дана не бејаше хлеба окусио. Глад му оштро и подмукло *пресекала* струк као да му гуја *обавила* висну појасницу. (*Крићеник*, стр. 226)

У већини описаних говора зетско-сјеничког дијалекта пронашли смо примере са резултативном семантичком цртом перфекта без помоћног глагола:

Сад *имала* једна, вода *однела* мос, тад су биле велике поплаве, и сад де ћемо – или д-идемо на Придворицу, а фијакер *платили* ми (ИК, у: Сикимић, 130). У Сарајево довео један мој рођак једног Хрвата, министар пол'иције био, *раснал'е* му се руке све (ТНПС, у: Вељовић, 271). *Пошо* да прати волове и долазећи наниже *чуо* његе појање (БП, у: Ћупић, 339). *Пошла*-ни мајка на-по(в)ојницу, а-ми *остали* сами ко(т)-куће (ЦМ, у: Милетић, 554).

Иако се аорист и крњи перфекат употребљавају са прагматичком дозом експресивности, њихова замена у наративу узроковала би последице на синтаксо-семантичком плану дискурса. Са аористом је присутна извесна доза различитих говорникових реакција на одређена дешавања као што је неочекиваност, изненађеност или пак чуђење, а догађаји у целини, на којима је комуникативни акценат, представљени су као актуелни у моменту говора када исказује радње временски лоциране близу тог момента. Што је можда још релевантније, са аористом као употребљеним глаголским обликом у исказивању претериталних радњи на снази је, пре свега, велика експресивност израза (без обзира на примарну семантику којом се истиче). Са крњим перфектом је ситуација нешто другачија. Наиме, као основно значење овог глаголског облика све се више истиче семантика исказивања свежих вести – новина, те је таквом формом фокус на резултату, односно на последицама претериталних радњи. Како је Ј. Вуковић за ова два глаголска времена истакао у *Говору Пиве и Дробњака*:

„Сличност проистиче из употребе у јављању и саопштавању о догађајима из блиске и недавне прошлости. Али је и ту разлика у томе што сваки од ова два облика има своју посебну боју значења, долази од оног основног што лежи у значењу перфекта и код аориста уопште. Између израза: ево ја *дођок* (*дођох*) и: ево ја *дошѓ* (дошао) – разлика је, углавном, у самом наглашавању смисла израза. У првом примеру, поред главног значења јављања о извршеној радњи, наглашена је непосредно и временска блискост радње моменту садашњости (*ево ја (сад) дођок*) – основно значење самог аориста. У другом примеру главни нагласак остаје на значењу јављања о извршеној радњи, а означавање временске блискости према садашњости добија се из саме чињенице што се о томе јавља, као о некој новости, и што се наглашава важност јављања. Дакле, означавање блискости радње моменту садашњости у аористу добија се непосредно у самом основном значењу облика, а у крњем перфекту то долази посредно преко значења јављања (саопштавања)“ (1938/39: 92).

У корелацији са основним семантичким слојем овог глаголског облика – исказивањем новина, текстови књижевноуметничког стила, у којима се радње изражавају крњим перфектом, маркирани су експресивношћу израза. О оваквој маркираности израза писали су скоро сви граматичари (Вуковић 1938/39: 92; Грицкат 1954: 10; Стевановић 1986: 621; Танасић и др. 2005: 396). Поменути прагматички ефекат крњег перфекта немогуће је постићи употребом пуног облика перфекта, а уколико би се облици крњег перфекта заменили аористом, семантика би такође остала на идентичном нивоу, док би се добио већи степен експресивност израза. У нашој грађи углавном се налазе примери описа (појава у природи, ситуација, физичког изгледа), те можемо рећи да су они квалификативног карактера, који настаје из семантике резултативности. И. Грицкат у својој монографији *О перфекту без помоћног глагола у српскохрватском језику и сродним синтаксичким појавама* у том смислу закључује да се „у приповедању краћим перфектима не аперцепирају саме радње већ резултати и сваки настали резултат је слика, дата као нешто готово, статично“, као и да су „описи такорећи „сликарског“, визуелног карактера“ (1954: 45). Готово сликарске поступке Г. Божовића у наративу потврђујемо микротекстовима из путописа *За робовања* и прича *Вујка Белошева*, *Јутро мојега прадеда*, представљене кроз управни говор, ауторски исказ и слободни неуправни говор:

„Нећеш вјеровати: униће Ибро Плохо из велике куће Плоха из Јошанце у моју клијет и по кратком времену изиђе – обучен као прави поп у цркви са кадионицом и мојим крстом у руци. Обукао стихар, метнуо наруквице, појас па фелон: за епитрахиљ није знао, но га метнуо око врата поизнад одежде. (...)“ (*За робовања*, стр. 418)

Једнога дана бејаше пошла Вујка од куће на њиву изван села, где јој је био муж са радницима. Дан бејаше врео. Вујка *скинула* са себе јелек, *протнула* га на леву руку, па иђаше једним међарком к њиви, сва забректала од једрине, здраве и вреле. (*Вујка Белошева*, стр. 169)

Умивала ме дуго, да сам се од сапуњавице дерао као козлић. Па затим *обукла* све у ново, том приликом из бисага извађено. *Навукла* ми нову сају, срезану на прсима попут призренске ђечерме, *опасала* тканицу и *припасала* лак пећки силавчић, па за њега *заденула* мали сребрњак и ножић, који ми је мој дед донео из Сарајева. *Обула* ми врчане опанчиће, које је нарочито градила њена посестрима Арнаутка из оближњег села, *рашчешљала* ми перчине и *метнула* на главу дебранску капицу, коју ми је отац донео из Скопља, да више не бих носио фес, онај издужени и турски... (*Јутро мојега прадеда*, стр. 297)

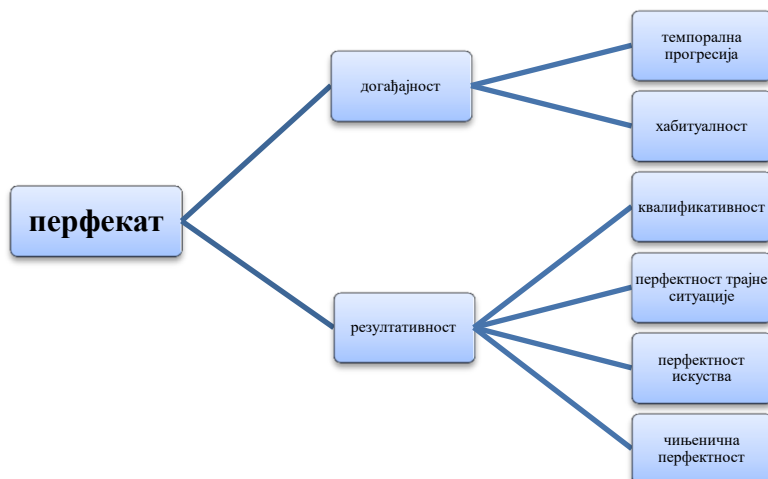
Након оваквог компаративног увида, указујемо на теоријске закључке дијалекатских монографија истражених суседних говора зетско-сјеничког дијалекта, те потврђујемо у којим се синтаксо-семантичким околностима јављају обе морфолошке форме перфекта. Тако ћемо још једном проверити колико се стање добијено нашом анализом подударара са стањем у тим говорима. Језик путописа и прича из Ибарског Колашина свакако обилује формама овог претерита, али његову употребу у великом броју примера „спутавају“ облици доживљених глаголских облика, како у деловима ауторског говора тако и у деловима управног говора. И поред тога, наишли смо на широки спектар употребе перфекта у језику Григорија Божовића. Ова чињеница само упућује на истанчано језичко осећање путописца, који, показало се у анализама, врло успешно разликује семантику прошлих радњи, ситуација или стања које захтевају употребу одређеног претерита, у зависности од комуникативних околности дискурса и његове тематске позадине.

За говор Ибарског Колашина, наводи М. Божовић, облик перфекта одликује се свим карактеристикама као у другим дијалектима српског језика, те је тако присутан и у индикативној, и у релативној употреби. Најчешћу употребу крњег перфекта проналази у саопштавањима новости, у одговорима на питања, у клетвама (Божовић 1998: 112–113). Новопазарско-сјеничке говоре одликују оба облика перфекта, а који ће се облик употребити зависи од комуникативне ситуације – „ако је догађај такве природе да захтева извесну краткоћу израза и носи сам у себи неку необичност, нешто што се није очекивало, нити претпостављало, нешто што садржи не само необичност него извесно изненађење – онда ће говорно лице узети краћи облик“, док је за форму пуног перфекта карактеристична примена – „и у казивању свакидашњих догађаја, збивања; без брзине је, живости и екскламативности“ (Барјактаревић 1966: 130), те се јавља као приповедачки, квалификативни, модални. Б. Вељовић (2018: 227–280), проучавајући синтаксу глагола у овим говорима, износи широки спектар употребе глаголског облика перфекта (како у самосталној употреби тако и у комбинацији са другим језичким јединицама), који својом семантичком универзалношћу то допушта и у говорима тутинско-новопазарско-сјеничке зоне. Аутор наводи примере индикативне и релативне употребе, као референцијално и неререференцијално означене. А као примарну семантичку црту перфекта издваја резултативност, те напомиње да се јавља са глаголима оба вида, са функцијама квалификације и у модалној употреби. Извршена је и класификација (која се делимично ослања на поделе И. Грицкат (1954)) употреба крњег перфекта на исказивање: радњи које су се десиле непосредно пред моментом говора, а које говорник саопштава као новост, која најчешће има вредност изненађења; затим, радњи које припадају нешто даљој прошлости, а за које је говорно лице или тек сазнало, па за њега представљају изненађење или их као новост предочава слушаоцу; оних радњи из даље прошлости чије се (из)вршење очекивало дуже време, па је сам моменат акције наступио као прелом, прекид, преокрет у смислу супротности од очекиваног; наративне употребе где се облици крњег перфекта налазе у иницијалном положају; стилских ефеката на приповедном плану када долази до прелома линије приповедања; сукцесивности, динамичности и резултативности (Вељовић 2018: 261–271).

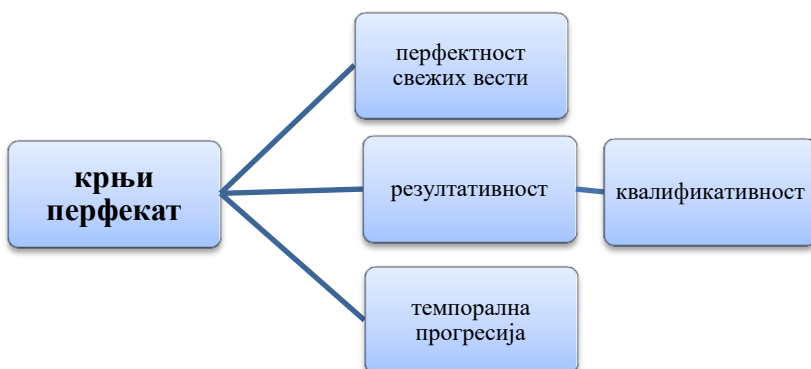
У *Говору Бјелопавлића* и у *Мрковићком дијалекату* истиче се да се крњи перфекат веома ретко јавља, ређе него у другим дијалектима, и осим у приповедању, може се чути при саопштавању изненадних вести, када се индикативно употребљава (Ћупић 1977: 163; Вујовић 1969: 266), што се може рећи и за говор Васојевића, у коме се овај облик јавља у приповедању, клетвама, благословима, док се облици пуног перфекта јављају чешће (Стијовић 2007: 181). У Мрковићима, „с обзиром на добру очуваност аориста и имперфекта, којима се износе доживљени догађаји у прошлости, перфекту остаје ограничено поље употребе“ (Вујовић 1969: 336). Индикативна, квалификативна, приповедачка, модална и гномска употреба карактеристичне су за овај говор, и у односу на аорист којим се изражава доживљеност, са облицима перфекта акценат је на саопштавању – „оно што приповедач зна *по чувењу*“ (Вујовић 1969: 336, 339). У староцрногорским говорима, крњи перфекат се углавном користи у приповедању, у причама „по чувењу“, на почетку приповедања и са семантиком резултативности. Такође, може се употребити „при саопштавању неке новости, обично са извесном неверицом или чуђењем, или са претензијом да се слушалац изненади“ (Пешикан 1965: 200).

Перфектом обележена предикација заиста се често јавља у прози Г. Божовића. Међутим, за разлику од неких других дијалеката и других говора зетско-сјеничке области, анализирани језички материјал указује на „врло танана нијансирања“ (Грицкат 1954: 45) прошлих радњи, у коме су врло присутни и остали претеритални облици. И поред тога, према критеријуму најдоминантнијих компоненти синтаксо-семантичке структуре перфекта и крњег перфекта при њиховој наративној употреби, као и њиховог прагматичко-стилистичког потенцијала, издвојили смо широк опсег значењских ефеката. Употреба обе глаголске форме перфекта посматрана је у различитим синтаксичким околностима, самостално или пак у корелацији са другим синтаксичким елементима дискурса. Ослањајући се на темпоралне, аспектуалне, прагматичке и стилистичке аспекте, издвојене су различите концептуализације перфектом означене радње (в. Шема 3). Најдоминантније су свакако оне са догађајном и резултативном интерпретацијом, а из резултативне проистичу и неке друге – које исказују перфектност искуства, трајне ситуације, квалификативности... Улога глаголског вида битна је и у класификацији прошлих радњи у односу на категорију референцијалности, где смо указали и на значај синтаксичких јединица (адвербијалних одредби, зависних реченица) у непосредном окружењу глаголског облика, а без којих би семантички ефекат био потпуно другачији. Такође, без адвербијалних одредби и везника са којима ступа у корелацију, перфекат несвршених глагола не поседује потенцијал изражавања временске прогресије у наравици. Пуни облици перфекта углавном смирују тон приповедања, док се облицима крњег перфекта уноси живост и динамичност, као и облицима аориста и наративног презента. Тако у приповедању углавном долази до „интерференције и смјењивања претериталних облика маркираних особиним доживљености (аориста, имперфекта и крњег перфекта) и приповједачког презента као глаголског облика са иманентном карактеристиком приповједачке „уживљености“ у описивану радњу или ситуацију“ (Ковачевић 2016а: 378–379). И поред идентичне минималне семантике поменутих глаголских времена, примена супститутивног метода указује на диференцијалност употребе сваког глаголског облика. Оно што додатно маркира предикацију обележену обликом крњег перфекта (в. Шема 4), поред експресивности израза и дозе доживљености радње, јесте семантички потенцијал исказивања перфектности свежих вести, новина, и он представља дистинктивну црту у односу на пуни облик глаголског облика перфекта.

Шема 3.

Шема 4.

Ови шематски прикази значењских одлика перфекта и крњег перфекта присутних у језику Григорија Божовића уједно представљају и типолошку класификацију значења својствених савременом српском књижевном језику. Књижевни текст нашег писца, за разлику од класичних дијалекатских записа или текстова различитих стилова, пружао нам је могућност да сагледамо прагматичке и дискурзивне факторе који су утицали на избор одређеног глаголског облика у односу на друге претериталне облике. Досадашњом анализом показали смо да перфекат сам не поседује многе семантичко-прагматичке нијансе, већ свој спектар шири у корелацији са другим језичким јединицама и у одређеним контекстуалним околностима. И поред вишеструког семантичког потенцијала, одабир перфекта уместо аориста, имперфекта, крњег перфекта и плусквамперфекта одстранио би експресивност израза, те ни на који начин не би могао надоместити њихова прагматичка и стилска својства. С друге стране, прибегавање општем претериталном облику можда је условљено аспектуалним параметрима, јер за разлику од аориста или имперфекта не постоје ограничења на свршени или несвршени вид глагола.

V. ЗАКЉУЧАК

У овом раду бавили смо се језиком књижевног дела Григорија Божовића. Предмет нашег истраживања су претеритална глаголска времена на корпусу приповедака и путописа сабраних у књизи *Мој дивни Колашин*, а који се односе на област чији је изворни дијалекатски говорник и сам писац. На плану временске категорије значења, анализирали смо четворочлани претеритални систем српског језика (имперфекат, аорист, плусквамперфекат и перфекат), али и компаративним приступом осветљавали дијалекатску подлогу њихове употребе и функционисања. Како смо у самом уводу назначили, истраживање је рађено са извесном дозом ограничења у утврђивању тачних граница (в. Грицкат 1954: 13) између језика књижевности и слојева народног језика који представља основу пишчевог идиолекта, као и са сазнањем о сложености овог дела синтаксичког система и његовог реконструисања путем књижевног текста.¹⁹⁶

Из тог разлога, пре саме анализе претериталних глаголских облика, било је потребно указати на порекло и животни пут Григорија Божовића, на оне факторе који су утицали на његов развој као индивидуе и писца. У стварању књижевноуметничких дела, писац иступа као „когнитивна структура“ која се формирала током читавог периода свог индивидуалног развоја, те са дијалектолошког аспекта сматрамо битним да, приликом анализе језичких структура које писац користи и које су доминантне у његовом идиолекту, осветлимо и поменуте сегменте са циљем указивања на прожимање говорника и изванјезичких околности које га окружују и свакако утичу на индивидуални језички идентитет.

Корпус књижевних текстова Г. Божовића, тематски и мотивски усмерених на Ибарски Колашин, посматрамо као раслојену језичку грађу. Приповедним техникама, а потом и одређеним ортографским, фонетским, морфолошким, лексичким, синтаксичким и другим особеностима диференцирани су језички слојеви путописно-репортерских записа. Наш се корпус, у основи, састоји из два слоја. Текстостилистички аспект приступа језичкој грађи омогућио нам је да из језика књижевних остварења Г. Божовића ексцерпирамо и диференцирамо делове дискурса који се односе на форме управног говора ликова и оне форме које нису маркиране као управни говор, те поред ауторских сегмената нарације, ту убрајамо и микродискурсе слободног неуправног говора (према критеријуму екавске замене јата). Наиме, форме управног говора ликова из Ибарског Колашина су ијекавско-екавске, док су микродискурси ауторског говора, као и слободног неуправног говора – екавски. Оваквим приступом успоставили смо односе језик књижевности – књижевни језик, као и дијалекатско – наддијалекатско. Резултати примене овог фонетског критеријума говоре о пореклу самог говора, који није аутохтон на простору Косова и Метохије, као што су косовско-ресавски и призренско-тимочки дијалекат, већ се ради о сачуваним досељеничким одликама са матичног терена. У фокусу нашег истраживања су и сегменти књижевног текста као дијалекатски маркираних записа који упориште имају у пишчевом матерњем дијалекту, а који се односе на форме непосредног казивања учесника догађаја. Са друге стране, функције претерита посматрали смо и у ауторским сегментима као језиком материјалу српског књижевног језика са почетка XX века.

Како су синтаксичка истраживања (пре свега – глаголског система) српских дијалеката на дијалектолошким маргинама, као један од основних задатака нашег истраживања издваја се ексцерпирање и обрада досад недовољно истраженог народног

¹⁹⁶ Треба узети у обзир да „језик у своме говореном и у свом писаном облику постојања, испољавања и функционисања варира у погледу инвентара, избора и употребе средстава којима потенцијално, као виртуелни ентитет, располаже“ (Радовановић 2003: 166).

језичког блага са простора Косова и Метохије – области Ибарског Колашина¹⁹⁷, доприносећи тиме истраживањима глаголског система на српском дијалекатском простору. Кроз наше истраживање изнета је дескрипција синтаксичке проблематике претеритално употребљених глаголских облика са лингвистичког становишта, а с обзиром на то да се ради о корпусу књижевноуметничких текстова, неопходно је било употребу ових синтаксичких јединица посматрати и кроз призму стилистичких параметара. Дијалекатски текст, интегрисан у књижевни текст, сам по себи је маркиран стилистички, те би запостављање овог аспекта додатно утицало на целовитост дескрипције и лингвистичке анализе. Треба узети у обзир да се „сматра да опис дијалекта не може бити потпун без описа његовог функционирања, а свако проучавање дијалекатског система непотпуно је без проучавања његових стилских својстава, експресивних варијанти и слично“ (Финка 1966, према: Катнић-Бакаршић 1999: 21). Ово уосталом важи и за лингвистичку стилистику, интегралну стилистику која пружа шире оквире истраживања за разлику од традиционалне и дескриптивне лингвистике (Вуковић 1967: 5, в. Ковачевић 2019а: 7–41).

С обзиром на то да дијалекатска подлога једног дела синтаксичког система у језику писаца није истраживана у нашој литератури, примењујући комбинацију традиционалних, устаљених поступака и оних методолошких приступа из новије литературе, трудили смо се да принципи анализе сваког глаголског облика буду доследно примењени. С обзиром на карактер језичког материјала, показало се да су глаголска времена, чија је претеритална функција примарна, очувана и врло фреквентна, као и да поседују изузетно широк дијапазон могућности изражавања прошлости. Наиме, како су у питању форме којима се изражавају прошли догађаји или доживљаји, сво богатство темпоралне детерминације прошлих радњи присутно је углавном у наративном режиму приповедања говорника, а који смо пратили у микродискурсима наратива инкорпорираних у управни говор (разговорни стил у синтаксичкој форми управног говора није доминантан), као и у наративном режиму ауторског говора. Комуникативне околности присутне у нашој грађи пружају велики опсег обликовања прошлих догађаја и њиховог маркирања као (не)доживљених, хабитуалних, догађајних, резултативних, временски (не)одређених итд.

У истраживањима синтаксо-семантичких одлика глаголских облика фокус анализе више није на нивоу реченице, већ је на дискурсу, стога смо прибегли већ постојећим и новијим поступцима синтаксо-семантичких и прагматичких анализа како бисмо што потпуније сагледали значења и односе у претериталном систему. Методолошким поступком компаративне анализе, покушали смо да утврдимо сличности и разлике међу појединим говорним типовима зетско-сјеничког дијалекта и тиме приближније позиционирамо говор Ибарског Колашина. Грађа је упоређивана како са примерима из говора Ибарског Колашина, тако и са грађом из суседних истражених говора поменутог дијалекта. Применом темпоралних, аспекатских, прагматичко-стилистичких критеријума, системски смо описали и анализирали синтаксо-семантичке функције претериталних јединица, као и њихову стилематичност, односно оне ефекте који се постижу на приповедном плану, у свим слојевима књижевних текстова Григорија Божовића.

5.1. О имперфекту

Имперфекат као претеритални глаголски облик јесте жива категорија у нашој грађи и углавном се јавља у наративним сегментима Божовићевих путописа и приповедака. Како се компаративним приступом доказало, велика фреквенција имперфекатских облика одговара

¹⁹⁷ Изучавајући лексику књижевног дела Григорија Божовића, М. Радовић Тешић истиче: „Када се демографска слика тих (а и многих дугих) крајева на подручју Косова и Метохије битно пред нашим очима мења – овакви текстови нам могу бити вишеструко од користи управо као аутентично чињенично сведочанство за научна изучавања и коментаре“ (2015: 474).

стању у осталим идиомима зетско-сјеничког дијалекта, за разлику од стања у стандарднојезичкој употреби и у неким другим дијалектима српског говорног подручја. У савременом српском језику, имперфекат као категорија готово да не постоји, квалификује се као архаична граматичка јединица, те сматрамо да је употреба у књижевном тексту Григорија Божовића вишеструко маркирана и експресивна. Ради се, дакле, о претериталном глаголском облику којим се исказују непосредно доживљене радње у њиховом трајању. У посматраној језичкој грађи, јавља се искључиво од глагола несвршеног вида, а радње могу бити референцијалне или неререференцијално конципиране, углавном напоредне са другом радњом. У односу на моменат говора, а узимајући у обзир специфичност „ситуационог контекста“, примери са типом имперфекта који би означавао радње блиске прошлости нису пронађени – јер захтевају услове непосредне повезаности са садашњим тренутком. Имперфекат за мало даљу прошлост пронашли смо у малом броју примера управног говора, док је у нараторским сегментима много учесталији. Супститутивним тестом не би могао бити замењен наративним презентом и несвршеним аористом, као конкурентним облицима – облицима идентичних темпоралних и аспектуалних параметара, јер би било последица на семантичком плану, а потом и на плану прагматичких ефеката. Глаголски облици имперфекта за обележавање далеке прошлости имају функцију темпоралне основе догађаја, те оваква атмосфера опште претериталне ситуације као временског оквира неких појединачних дешавања (у нашем корпусу, најчешће исказаних аористом и перфектом) највише долази до изражаја, на дискурзивном плану, у комбинацији са одговарајућим адвербијалним одредбама, што опет указује на јединственост употребе. Дошли смо до закључка да је, у наративним сегментима наше грађе, имперфекат најдоминантнији у обележавању неодређене прошлости, и то са квалификативним значењем. Овако детерминисана прошлост може имати хабитуелни карактер са тенденцијом преласка у статус стања. У Божовићевој прози, неодређена имперфекатска прошлост представља стилску доминанту описних делова књижевних текстова. Као стилистички манир, приметили смо честу употребу имперфекта („имперфекат отварања“) на самом почетку записа или наративних сегмената. Такође, указано је на семантичку компоненту доживљености као неодвојивом делу овог претерита, а можемо констатовати да је употреба додатно маркирана литерарно и територијално. Иако су ауторски делови прозе оличени нормативном употребом савременог српског језика, на дијалекатску подлогу Божовићевог језика указује не тако ретка употреба модалне конструкције *хоћах + да + презент*, која не припада стандардном српском језику, али се везује за одређене књижевне форме и за језик одређених писаца. Поред анализе наше грађе, односно употребе имперфекта у контексту дијалекатског подручја са кога писац потиче, указали смо још и на утицаје књижевних форми (народног стваралаштва) и писаца (Његоша, Матавуља) као Божовићевих узора у књижевном стваралаштву. У путописно-репортерским записима Григорија Божовића најфреквентнији су облици 3. лица, а поред најдоминантније употребе од глагола *бити* (*беше, бејаше*), широк је спектар глагола који се јављају у овој форми, за разлику од неких говора зетско-сјеничког дијалекта (источноцрногорског, говора Бјелопавлића, мрковићког говора) у којима је присутан од одређене групе глагола.

5.2. О аористу

За разлику од релативно мање фреквентности имперфекта у формама управног говора, оба текстуална слоја карактерише честа употреба аориста, чиме се у основи језик Григорија Божовића приближава структурно блиским идиомима зетско-сјеничке дијалекатске области. У стандардној употреби овај облик јесте жива категорија, али није фреквентна у толикој мери, те је карактеристична за одређене стилове. Поред одређених синтаксо-семантичких одлика описаних на темпоралном и аспектуалном плану у сродним говорима, анализа наше грађе указала је на шири дијапазон функција овог претериталног

облика. У лингвистичкој дескрипцији одлика глаголског времена аориста приступили смо компаративним методом у односу на имперфекат, наративни презент и перфективни перфекат, као облицима са идентичном минималном семантиком у одређеним синтаксичким околностима. Дистинктивне црте које одвајају поменуте језичке јединице откриване су на прагматичко-стилистичком плану. Најчешћа употреба аориста у нашој грађи везује се за период далеке прошлости (што се не истиче увек као доминантна одлика овог претерита) – временски детерминисана адвербијалним одредбама, контекстуално или пак зависним временским клаузама. Као и имперфекат, велику експресивност има аорист са дескриптивном функцијом, те се у тако обележеним микродискурсима најчешће јавља у комбинацији са тим претериталним глаголским обликом. Они су такође маркирани својством доживљености (уживљености) радње – категорије релевантне на граматичком, прагматичком и стилистичком плану. На дискурзивном плану, веома често је на снази још један прагматичко-стилистички ефекат, а ради се о темпоралној прогресији карактеристичној за употребу перфективне форме аориста у наративном режиму казивања. Наративни презент је (као и перфективни перфекат у комбинацији са одређеним лингвистичким јединицама) конкурентан глаголски облик у оваквим комуникативним околностима, међутим, употребом аориста доприноси се већој експресивности језичког израза. Постиге се интензификација динамичности наратије, како самосталном употребом, тако и низовима овог глаголског облика. Г. Божовић често прибегава употреби овог претериталног облика када жели да истакне нагло мењање околности, опет у корелацији са другим елементима на ширем дискурзивном плану. У Божовићевом књижевном тексту посебно је експресиван однос аориста и имперфекта који највише утиче на ритам приповедања. Како је аорист врло жива категорија, и у формама управног говора са дијалекатском основом, и у сегментима ауторског говора (посебно стилистички маркиран у ауторским дидаскалијама), осветлили смо већину синтаксо-семантичких одлика овог претерита које су узрок његове велике фреквенције.

5.3. О плусквамперфекту

Неочекивано, у нашој грађи пронашли смо преко сто примера са плусквамперфектом као претериталним глаголским обликом. Ови облици углавном су присутни у микродискурсима ауторског, односно слободног неуправног говора. Анализа је показала да се језик Григорија Божовића истиче познавањем и ове специјализоване глаголске јединице – јединствене у изражавању прошлости обележене семантиком претхођења некој другој прошлој радњи. Такође, на примерима нашег језичког корпуса уочено је да је дефинитивно антериорност оно што спецификује овај глаголски облик, док је незнатан број примера са значењем симултаности и постериорности. Семантика дезактуализованости резултативног стања као примарна семантика јавља се и у примерима наше грађе (када се темпорална перспектива поклапа са моментом туђе садашњости). За облике плусквамперфекта од перфективних глагола карактеристична је и компонента резултативности, и она је, у ствари, једна од две контекстуализације перфекта. Као специфичност језика књижевних текстова које смо анализирали издваја се доминантнија појава глаголских облика плусквамперфекта са имперфектом помоћног глагола (као изразито стилематичне и стилогене јединице), што свакако не одговара стању стандарднојезичке употребе где се овакве форме више не могу чути, а у посматраној језичкој грађи упориште ове употребе проналазимо у дијалекту. Ова форма плусквамперфекта у нашој грађи је стилистички експресивна и у контексту обележавања доживљених радњи. Разлоге оваквих прилика у језику Г. Божовића, дакле, тражимо у заиста фреквентној употреби имперфекта као глаголског времена и повезујемо са територијалном маркираношћу, а поред тога и са узорима као битним фигурама у формирању „когнитивне структуре“ писца. Поред великог опсега синтаксо-семантичких и прагматичко-

стилистичких одлика плусквамперфекта, на примерима наше грађе указано је и на дискурсне функције овог претерита у наративу.

5.4. О перфекту

За разлику од неких других дијалеката (чак и говора истог дијалекта) и за разлику од стандарднојезичке употребе, резултати нашег истраживања показују да перфекат, као примарни облик претериталног система, није изразито доминантан у исказивању прошлих радњи, односно ситуација, имајући у виду фреквентну употребу других глаголских облика претериталног система. И поред тога, у нашој језичкој грађи пронађене су различите синтаксо-семантичке црте овог глаголског облика а које се односе на синтаксичке околности његове самосталне употребе, као и они семантички слојеви који се, на плану дискурса, остварују у његовој корелацији са другим синтаксичким елементима. Перфектом обележена предикација најчешће се у нашој грађи јавља при неутралном исказивању прошлих радњи, међутим, присутни су и они сегменти са примарном специфичном семантиком. Њиме се могу изразити како референцијалне тако и нереференцијалне радње, а на контекстуалном плану, најчешће се у синтаксичком окружењу јављају облици аориста, наративног презента и крњег перфекта, који за разлику од перфекта, уносе динамичност у приповедање и утичу на експресивност израза. На примерима наше грађе раздвојене су догађајна и резултативна интерпретација овог претерита и указано је на околности којима је одређено значење предодређено. Поред тога, пронађени су и семантички слојеви (као продужени ефекти резултативности) који се односе на констатовање чињеница, на изражавање трајне ситуације, на квалификативну употребу итд. Наративну употребу перфективног перфекта, који ступа у корелацију са додатним маркерима, карактерише ефекат семантичко-прагматичке природе – темпорална прогресија. Поред још неких синтаксичких функција, овај ефекат карактерише и форму перфекта без помоћног глагола, који је и сам по себи експресиван. Одлика која диференцира крњи перфекат од облика пуног перфекта је могућност исказивања новина, свежих вести. Међутим, у нашој грађи најфреквентнији су они примери квалификативног карактера, чија семантика произилази из семантике резултативности.

Нашом анализом претериталних глаголских облика, на примеру књижевног текста Григорија Божовића, сагледали смо веома широк дијапазон функција изражавања прошлих радњи. Закључци до којих смо дошли представљају прилог реконструкцији стања говора Ибарског Колашина и књижевног језика из периода када је настајало дело Григорија Божовића. Увидом у прилике суседних структурно блиских говора, а у односу на закључке наше анализе, предочено је да се употреба глаголских облика за исказивање прошлих радњи разликује углавном у инвентару описаних синтаксо-семантичких функција, што можемо приписати недовољној истражености синтаксе дијалеката српског језика, као и специфичности дијалекатски маркираних делова текста који је пред нама, а који је, у већини издвојених примера, наративног карактера. Са друге стране, у говорима у којима је висока фреквенција употребе ових глаголских облика, основна обележја су свуда идентична. По својим основним карактеристикама, употреба глаголских облика у нашој језичкој грађи подудар се са употребом у српском књижевном језику. Разлика би се огледала у виталности целокупног претериталног система која у језичкој норми данашњице више не постоји. Због тога су нам и значајна сведочанства која писци остављају за собом. Захваљујући њима сачувано је конзервирано стање српског језика у одређеном периоду. Ситуација се, од тада, умногоме променила под утицајем различитих фактора – масовних медија, образовања, миграција. Тако данас имамо могућност да испитамо и црте које превазилазе границе стандардне употребе, а свакако су део српског књижевног језика и његовог глаголског система. У језику Григорија Божовића прошлост је тананије изнијансирана оним облицима

глаголских времена (пре свега – имперфекта и имперфекатског плусквамперфекта), који као граматичке категорије данас нису присутне у књижевном језику. Тако је анализом представљен већи инвентар значења, односно синтаксо-семантичких одлика, као и ефеката прагматичке и стилистичке природе, у односу на употребу ових глаголских облика у језичкој норми која је данас актуелна. Божовић је овим поступком (живим категоријама имперфекта, имперфекатског плусквамперфекта и аориста) надоградио књижевни језик у коме се реченична предикација прошлих радњи углавном изражава перфектом. Овим путем, односно употребом свих глаголских облика претериталног система српског језика проза Григорија Божовића добија на лингвистичкој, као и на стилистичкој вредности. Наиме, његови текстови представљају богат извор језичких проучавања, а поменуте језичке јединице су стилематичне јединице Божовићевог језика. На тај начин створен је и његов „лични лингвистички идентитет“, његов сопствени стил по коме је препознатљив. Наш писац, кроз своје књижевне текстове, показао је осећај за семантичка нијансирања прошлих догађаја, за већину њихових синтаксо-семантичких вредности. Граматичка разноликост којом се истиче његов књижевни текст у складу је са језичким нормативима српског језика, те пружа могућности за испитивањем системских обележја глаголских облика и њихових функција. Како не постоје прецизне границе између употребе у језику књижевности и књижевног језика (в. Грицкат 1954: 13), то што се поједини глаголски облици чешће јављају у микродискурсима ауторског наратива резултат је мањег присуства управног говора у Божовићевим књижевним текстовима, али свакако да поменуте чињенице квалификују језик књижевних дела Григорија Божовића као језик *sui generis*.

Дијалекатски обојен материјал (интегрисан у књижевни текст) који је пред нама, архаичнији и стилски експресиван, пружа могућност осветљавања нових аспеката у говору Ибарског Колашина, а преко њега и стања у систему временских глаголских облика српског језика. Међу балканским језицима највише је подударности у синтаксичкој структури (Собољев 1997: 9), те оваквим истраживањима не доприносимо само осветљавању прилика на српском говорном подручју. У односу на класичне дијалекатске текстове и традиционалан начин прикупљања те језичке грађе, материјал којим се ми бавимо представља вишеструки потенцијал контекстуалне анализе функција, језичких средстава и синтаксичких прилика употребе одређеног глаголског облика. Књижевноуметнички текст шира је слика сагледавања стваралачког процеса и различитих релација у изражавању и детерминисању семантичких нијанси прошлих глаголских ситуација.

Као национални радник који је „радио на терену“ и као неко ко је увек био у непосредном контакту са својим „информаторима“, његов књижевни опус, поред књижевно-теоријских и лингвистичких као примарних истраживања, пружа нам разноврстан садржај који је значајан и за многа етнографска, историјска, социолошка, културолошка истраживања. Даља истраживања језика Григорија Божовића, у контексту лингвистичких истраживања, могу бити усмерена на састављање дијалекатског речника путописно-репортерских записа и прича који су поуздана грађа, али и као филолошка грађа за састављање репертоара друге синтаксичке или морфолошке проблематике говора Ибарског Колашина. Будућа истраживања могу се такође усмерити на савремену дијалекатску грађу са простора Ибарског Колашина, па резултате тих истраживања поредити са стањем у језику Григорија Божовића. Тако би се сагледала језичка слика света једног идиома са подручја Косова и Метохије са почетка XX века и језичка слика света тог истог идиома из XXI века. Поготово уколико се узме у обзир контекстуална ситуација ова два периода, која се умногоме разликује – миграције, радио, телевизија, новине (масовни медији) имају велики утицај на продор књижевног језика у дијалекте оних области које нису ушле у дијалекатску основицу стандардног говора, па се данашње стање разликује на свим нивоима језичке структуре у односу на прилике претходних деценија.

VI. СКРАЋЕНИЦЕ

- Брњак, Станићи: говор Ибарског Колашина (Мићовић 1986)
Тушиће: говор Ибарског Колашина (Мићовић 1986)
Оклаце: говор Ибарског Колашина (Мићовић 1986)
Брњак: говор Ибарског Колашина (Ковачевић 2007)
Бање, ИК: говор Ибарског Колашина
Пресека, ИК: говор Ибарског Колашина
ИК: говор Ибарског Колашина (Божовић 1998)
Врба, ИК: говор Ибарског Колашина (Сикимић 2009)
ТНПС: говор Тутина, Новог Пазара, Сјенице (Вељовић 2018)
ИЦГ: источноцрногорски говори (Стевановић 1933/34)
МР: мрковићки говор (Вујовић 1969)
ЦМ: црмнички говор (Милетић 1940)
БП: говор Бјелопавлића (Ћупић 1977)
СЦГ: староцрногорски средњокатунски и љешански говори (Пешикан 1965)

VII. ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

1. Антонић и др. 2018: И. Антонић, *Синтакса сложене реченице у савременом српском језику*. Нови Сад, Београд: Матица српска, Институт за српски језик САНУ, 289–363.
2. Аранитонових 2007: Д. Аранитонових, „Пљеваљски крај у путописној прози Григорија Божовића“. Г. Божовић, *Кроз некадању тремеђу: путописна проза о пљеваљском крају из 1932. године*, Шабац: Заслон, 5–13.
3. Арсић 1993: Н. Арсић, „Неке карактеристике певања у Ибарском Колашину“. *Баштина*, бр. 4, Приштина – Лепосавић: Институт за српску културу, 131–141.
4. Ахметагић 2012: Ј. Ахметагић, *Невидљиво збивање. Православна духовност у прози Григорија Божовића*, Приштина – Лепосавић: Институт за српску културу.
5. Ашић, Станојевић 2007: Т. Ашић, В. Станојевић, „О употреби глаголских времена у разговорном српском језику – зашто аорист ипак опстаје?“. *Српски језик, књижевност и уметност: Српски језик и друштвена кретања*, књ. I, Крагујевац: Скупштина града: Универзитет, Филолошко-уметнички факултет, 155–170.
6. Бал 2000: М. Val, *Naratologija. Teorija priče i pripovedanja*. Београд: Narodna knjiga – Alfa.
7. Барјактаревих 1966: Д. Барјактаревих, *Новоназарско-сјенички говори*. Београд: Институт за српскохрватски језик.
8. Барјактаревих 1973: Д. Барјактаревих, „Пресек развоја говорних особина Ибарског Колашина“. *Врањски гласник*, IX, 249–262.
9. Бахтин 1980: М. Bahtin, *Marksizam i filozofija jezika*, Београд: Nolit.
10. Белић 1926: А. Белић, „О употреби времена у српскохрватском језику : поводом расправа о томе проф. А. Мусића“. *Јужнословенски филолог*, књ. VI, Београд: Државна штампарија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, 102–132.
11. Белић 1938: А. Белић, „Прилози учењу о употреби времена у српскохрватском језику“. *Јужнословенски филолог*, књ. XVII, Београд: Државна штампарија Краљевине Југославије, 179–188.
12. Белић 1951: А. Белић, *Око нашег књижевног језика: Чланци, огледи и популарна предавања*. Београд: Српска књижевна задруга.
13. Бован 2005: В. Бован, „Народне умотворине Ибарског Колашина“. *Косовско-метохијски зборник 3*. Београд: Српска академија наука и уметности, Међудодељенски одбор за проучавање Косова и Метохије, 163–176.
14. Богавац, Ћетковић 2018: М. Ј. Богавац, Д. С. Ћетковић, *Срби на Косову и Метохији у 19. и 20. веку који су животом и радом значајно обележили време у коме су живели*, Београд: Обележја плус.
15. Богдановић 2016: Н. Богдановић, „Неке лексичке појединости путописне прозе Григорија Божовића“. Даница Андрејевић, Александра Костић Тмушић (ур.).

Поетика Григорија Божовића, Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини; Ниш: Филозофски факултет; Зубин Поток: Културни центар „Стари Колашин“, 353–363.

16. Богуновић 2019: С. Г. Богуновић, *Људи Политике. Лексикон сарадника (1904–1941)*, Београд: Политика.
17. Б. Божовић 1986: Б. Божовић, *Братство Божовића*, Т. Митровица, (у рукопису).
18. М. Божовић 1993: М. Божовић, „Језик у књижевном делу Григорија Божовића“. *Обележја*, год. 23, бр. 1/3, 43–46.
19. Б. Божовић 1997: Б. Божовић, *Народни живот у Ибарском Колашину*. Приштина: Нови свет, Зубин Поток: „Стари Колашин“.
20. М. Божовић 1997: М. Божовић, „Рефлекси јата у говору Ибарског Колашина“. Мирослав Пантић (ур). Слободан Реметић (прир.). *О српским народним говорима*, Деспотовац, 21–22.8.1996, 131–136.
21. М. Божовић 1998: М. Божовић, *Говор Ибарског Колашина*, Приштина: Нови свет: Институт за српску културу.
22. Б. Божовић 2001: Б. Божовић, „Колашински кнежеви и кнежине“. Благоје Божовић, Григорије Божовић. др Драгиша Бојовић (прир). *Колашински кнежеви*, Зубин Поток, Исток: Стари Колашин, Дом културе „Свети Сава“.
23. Б. Божовић 2005: Б. Божовић, *Живот и обичаји народни у Ибарском Колашину*, Зубин Поток: Стари Колашин.
24. М. Божовић 2005: М. Божовић, „Основне особине говора Ибарског Колашина“, *Косовско-метохијски зборник 3*, САНУ, 201–206.
25. М. Божовић 2008: М. Божовић, *Говори Средњег Ибра*, Приштина – Лепосавић: Институт за проучавање културе Срба на Косову и Метохији.
26. М. Божовић 2008а: М. Божовић, „Инфинитив, аорист и имперфекат у поибарским говорима“. *Зборник Института за српски језик САНУ : посвећено др Драгу Ћупићу поводом 75-годишњице живота*, 1, 79–87.
27. М. Божовић 2016: М. Божовић, „Фонетско-фонолошке особености у приповеткама Григорија Божовића“. Даница Андрејевић, Александра Костић Тмушић (ур.). *Поетика Григорија Божовића*, Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини; Ниш: Филозофски факултет; Зубин Поток: Културни центар „Стари Колашин“, 387–398.
28. Д. Бојовић 1994: Д. Бојовић, *Манастир Црна Ријека*. Приштина: Народна и универзитетска библиотека, Нови свет.
29. Д. Бојовић 2006: Д. Бојовић, „Елементи свештеног језика у прози Григорија Божовића“. Драгиша Бојовић (ур.). *Језик и стил Григорија Божовића*. Косовска Митровица: Филозофски факултет, Зубин Поток: Стари Колашин, 93–99.

30. Д. Бојовић 2010: Д. Бојовић, *Манастири у Старом Колашину*. Ниш: Центар за црквене студије.
31. С. Бојовић 2012: С. Бојовић, *Библиографија Ибарског Колашина*. Зубин Поток : ЈП „Стари Колашин“.
32. Д. Бојовић 2013: Д. Бојовић, „Призренска богословија и Стари Колашин“. Славиша Недељковић (прир.). *Историја и значај Призренске богословије* (поводом 140. годишњице од оснивања), Ниш: Филозофски факултет, Центар за црквене студије, Призренска богословија Св. Кирила и Методија, 113–120.
33. Ј. Бојовић 2015: Ј. Бојовић Манић, „Наративно употребљен презент у приповеци *Гредом* Григорија Божовића“. *Радови Филозофског факултета*, Универзитет у Источном Сарајеву. Филозофски факултет; Пале: Филозофски факултет, бр. 17, књига I, 105–110.
34. Ј. Бојовић 2016: Ј. Д. Бојовић Манић, „Језичка слика света и друштвеног статуса у приповеци *Два падишахова роба* Григорија Божовића“. Срђан Словић (ур.). *Косово и Метохија у контексту балканских народа и држава*, Књ. 1, Језик, књижевност, социологија и културологија. Лепосавић: Институт за српску културу Приштина, 41–47.
35. Бојовић – Бојовић 2016б: Ј. Бојовић Манић, С. Бојовић, *Библиографија радова о Григорију Божовићу*. Приштина – Лепосавић: Институт за српску културу.
36. Ј. Бојовић 2016в: Ј. Бојовић Манић, „Доживљени глаголски облици у приповеци *Роб незаробљени* Григорија Божовића“. Даница Андрејевић, Александра Костић Тмушић (ур.). *Поетика Григорија Божовића*, Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини; Ниш: Филозофски факултет; Зубин Поток: Културни центар „Стари Колашин“, 2016, 457–464.
37. Д. Бојовић 2017: Д. Бојовић, „Григорије Божовић и Иво Андрић: мистика међусобног читања и прећуткивања“, *Баштина*, бр. 42, Приштина – Лепосавић: Институт за српску културу, 43–56.
38. Ј. Бојовић 2018: Ј. Бојовић, „Семантички аспекти топонима у књижевном тексту Григорија Божовића“. Драгиша Бојовић (ур.). *Византијско-словенска чтенија I*. Ниш: Универзитет, Центар за византијско-словенске студије: Међународни центар за православне студије: Центар за црквене студије, 421–433.
39. Д. Бојовић 2016: Д. Бојовић, „Политички дискурс у путописима Григорија Божовића“. Даница Андрејевић, Александра Костић Тмушић (ур.). *Поетика Григорија Божовића*, Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини; Ниш: Филозофски факултет; Зубин Поток: Културни центар „Стари Колашин“, 275–287.
40. Д. Бојовић 2018: Д. Бојовић, „Певачи Григорија Божовића“. В. Питулић, Б. Сувајџић, Б. Златковић, Д. Ристић (ур.). *Савремена српска фолклористика V. Фолклорно наслеђе Срба са Косова и Метохије у словенском контексту*, Београд, Призрен, Нови Сад: Удружење фолклориста Србије, Богословија „Светог Кирила и Методија“ у Призрену, Матица српска, 381–402.

41. Д. Бојовић 2019: Д. Бојовић, „Григоријев Колашин међу вировима“. *Мој дивни Колашин*, Зубин Поток: Стари Колашин, 9–14.
42. Д. Бојовић 2019а: Д. Бојовић, „Сведочанства Григорија Божовића о Кости Пећанцу и његовом стрицу Авди Мухамеду“. *Београдски историјски гласник* 10, 139–147.
43. Ј. Бојовић 2020: Ј. Бојовић, „Лингвистичка запажања Григорија Божовића“. *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, Књ. 68, св. 1, Нови Сад: Матица српска, стр. 169–185.
44. Ј. Бојовић 2020а: Ј. Бојовић, „Григорије Божовић као дијалекатски лексикограф – на примеру *Женских бреспослица*“. Голуб Јашовић, Бранислава Дилпарић, Јелена Бајовић (ур.). *Наука без граница 3. Језик и језици*, Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини, 139–151.
45. Д. Бојовић 2021: Д. Бојовић, „Григорије Божовић о Његошу и његовом светитељству“. Драгиша Бојовић (ур.). *Осам векова Српске православне цркве у Црној Гори. Од Зетске епископије до Митрополије црногорско-приморске*. Ниш: Међународни центар за православне студије, Центар за црквене студије, 399–412.
46. Брборић 2015: В. Брборић, „Језички и национални идентитет у основној школи“. *Узданица*, XII/1, Јагодина: Факултет педагошких наука Универзитета у Крагујевцу, 147–156.
47. Бугарски 2010: R. Bugarski, *Jezik i identitet*. Beograd: Biblioteka XX : Knjižara Krug.
48. Букумирић 2007: М. Букумирић, *Живот Срба у Гораждевцу*. Посебна издања, књ. 61, Београд: Етнографски институт САНУ.
49. Вахтин Н. Б., Головки Е. В., *Социолингвистика и социологија језика*. Санкт-Петербург. ЕУ. 2004: <http://socling.genlingnw.ru/bibl.htm>
50. Вељовић 2015: Б. Вељовић, „Употреба имперфекта и аориста у роману Преображење Војислава Лубарде“, *Зборник радова са научног скупа Наука и слобода* (Пале, 6–8. јуни 2014), Филолошке науке, 163–182.
51. Вељовић 2018: Б. Вељовић, „Синтакса глаголских облика у говору Тутина, Новог Пазара и Сјенице“. *СДЗб LXV/1*, Београд: Српска академија наука и уметности, Институт за српски језик САНУ, 1–476.
52. Виријевић 2012: В. Виријевић, „Ибарски Колашин од 1918–1941. године“. Драгиша Бојовић (ур.). *Стари Колашин*, Зубин Поток: Стари Колашин, 101–115.
53. Вуковић 1938/39: Ј. Вуковић, „Говор Пиве и Дробњака“. *Јужнословенски филолог*, Књ. XVII, Београд: Српска академија наука, 1–113.
54. Вуковић 1967: Ј. Вуковић, *Синтакса глагола*. Сарајево: Завод за издавање уџбеника.
55. Вујовић 1969: Л. Вујовић, *Мрковићки дијалекат* (с кратким освртом на сусједне говоре), Београд: Институт за српскохрватски језик.

56. Вучетић 2010: Ј. Вучетић, „Речник фразеологизама Григорија Божовића: (*Мој Колашин*)“. *Баштина*, св. 28, Приштина – Лепосавић: Институт за српску културу, 75–147.
57. Вучинић 2009: Б. Вучинић, *Стари Колашин кроз векове*, Београд: Удружење писаца Поета.
58. Грицкат 1954: И. Грицкат, *О перфекту без помоћног глагола у српскохрватском језику и сродним синтаксичким појавама*. Београд: Научна књига.
59. Добрић 2010: В. Добрић, *Просветитељство и школство у Старом Колашину*, Стари Колашин, Зубин Поток.
60. Добрић 2014: В. Добрић, „Дубоки Поток – пут у светлост и слободу“. др Драгиша Бојовић (прир. и предговор написао). *Манастир Дубоки Поток*, Дубоки Поток, 29–57.
61. Дошлић 2006: М. Дошлић, „Писац за читанку“, Драгиша Бојовић (ур.). *Језик и стил Григорија Божовића*, Филозофски факултет, Стари Колашин, Косовска Митровица, Зубин Поток.
62. Ђорђевић 1993: З. Ђорђевић, *Политичко-просветна делатност Србије на Косову и Метохији у XIX и почетком XX века*, Призрен: Скупштина општине Призрен.
63. Ђуровић 2006: Р. Ђуровић, „Нека запажања о језику Божовићевих путописа по Старом Влаху“. Драгиша Бојовић (ур.). *Језик и стил Григорија Божовића*. Косовска Митровица: Филозофски факултет, Зубин Поток: Стари Колашин, 169–180.
64. Елезовић 1931: Г. Елезовић, „Колашин на Тари и Колашин на Ибру. Како је постало име Колашин“. *Јужни преглед*, 1, год. VI, Скопље.
65. Елезовић 1932: Г. Елезовић, *Речник косовско-метохијског дијалекта 1*, СДЗБ IV.
66. Елезовић 1935: Г. Елезовић, *Речник косовско-метохијског дијалекта 2*, СДЗБ V.
67. Есперсен 1958: О. Есперсен, *Философија грамматики*, Москва.
https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Linguist/esper/07.php
приступ 17.9.2020
68. Зарковић 2008: В. Зарковић, „О почецима савременог Ибарског Колашина“. *Баштина*, бр. 24, Приштина – Лепосавић: Институт за српску културу, 153–189.
69. Зарковић 2008а: В. Зарковић, *Афера у Ибарском Колашину 1901–1902. године*, Приштина – Лепосавић: Институт за српску културу.
70. Зарковић 2012: В. Зарковић, „Ибарски Колашин крајем 19. и почетком 20. века“. Драгиша Бојовић (ур.). *Стари Колашин*, Зубин Поток: Стари Колашин, 75–99.
71. П. Ивић 1953/54: П. Ивић, „Систем значења основних претериталних времена у говору Галипољских Срба“. *Јужнословенски филолог*, књ. XX, 229–262.

72. М. Ивић 1958: М. Ивић, „Систем личних глаголских облика за обележавање времена у српскохрватском језику“. *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, Књига III, Нови Сад, 139–152.
73. М. Ивић 1965: М. Ivić, „Problem norme u književnom jeziku (Referat na petom kongresu jugoslavenskih slavista u Sarajevu)“. *Jezik: časopis za kulturu hrvatskosrpskoga književnog jezika*. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo, 1–8.
74. М. Ивић 1980: М. Ивић, „О значењу српскохрватског плусквамперфекта“. *Зборник за филологију и лингвистику*, год. XXIII, бр. 1, Нови Сад, 93–100.
75. П. Ивић 1994: П. Ивић, *О говору Галипољских Срба*, Драгољуб Петровић (ур.). Сремски Карловци; Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
76. М. Ивић 1997: М. Ивић, *О Вуковом и вуковском језику*, Земун: Библиотека XX век; Београд: Чигоја штампа.
77. П. Ивић 2001: П. Ивић, *Дијалектологија српскохрватског језика : увод и штокавско наречје*. Драгољуб Петровић (ур.). Сремски Карловци; Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
78. П. Ивић 2009: П. Ивић, *Српски дијалекти и њихова класификација*. Слободан Реметић (ур.). Сремски Карловци; Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
79. П. Ивић 2018*: П. Ивић, *Расправе, студије, чланци. X/2**, *О дијалектологији*. Слободан Реметић (ур.). Сремски Карловци; Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
80. П. Ивић 2018***: П. Ивић, *Расправе, студије, чланци. X/2****, *О дијалектологији*. Слободан Реметић (ур.). Сремски Карловци; Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
81. Ярмач 2009: В. Ярмач, „Семантичкиј дiапазон плусквамперфекта в романi Драгослава Михаiловича „Коли цвiли гарбузи“ та в його перекладi украiнською мовою“, *О делу Драгослава Михаиловића*, Врање: Учитељски факултет, Центар за издавачку делатност.
82. Ярмач 2012: В. Ярмач, „Семантико-експресивниј потенциал претериталних форм сербског глагола в описаниях природы, внешности и психологического состояния героя литературного произведения как стилиобразующее средство коммуникативной стратегии автора“. *Проблеми слов'Янознавства*, Vol. 61. P. 104– 110.
<http://prima.lnu.edu.ua/slavistyka/n61/012.pdf>
приступ 17.5.2020
83. Јакшић 1996: С. Јакшић, *Просвете и школе у Старом Колашину*, Зубин Поток, Београд: Стари Колашин, Ars Libri.
84. Јашовић 2006: Г. Јашовић, „Лексичке јединице оријенталног порекла у приповеткама Григорија Божовића“. Драгиша Бојовић (ур.). *Језик и стил Григорија Божовића*, Косовска Митровица: Филозофски факултет; Зубин Поток: Стари Колашин, 113–122.

85. Јашовић 2008: Г. Јашовић, *Лексика оријенталног порекла у приповедној прози Григорија Божовића*. Косовска Митровица: Књижевно друштво Косова и Метохије : Филозофски факултет.
86. Јашовић 2016: Г. Јашовић, „Српски и арбанашки дијалекти у казивањима Григорија Божовића“. Даница Андрејевић, Александра Костић Тмушић (ур.). *Поетика Григорија Божовића*, Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини; Ниш: Филозофски факултет; Зубин Поток: Културни центар „Стари Колашин“, 2016, 409–420.
87. Јевтовић 1996: М. Јевтовић, *Личност и књижевно дело Григорија Божовића, књ. 1*, Стари Колашин, Нови свет, Институт за српску културу, Зубин Поток, Приштина.
88. Јевтовић 1997: М. Јевтовић, „Нација и вера у књижевном делу Григорија Божовића“. *Књижевност Старе и Јужне Србије до Другог светског рата*, Београд: Институт за књижевност и уметност, Балканолошки институт САНУ, 78.
89. Јевтовић 1998: М. Јевтовић, *Григорије Божовић. Личност и књижевно дело*, Народна и универзитетска библиотека, Приштина.
90. Јевтовић 2004: М. Јевтовић, (прир.), *Григорије Божовић у међуратној књижевној критици*, избор и предговор др Миленко Јевтовић, Приштина – Лепосавић, Косовска Митровица: Институт за српску културу, Филозофски факултет.
91. Јевтовић 2005: М. Јевтовић, „Приповедачки кругови Григорија Божовића“. *Косовско-метохијски зборник*. Београд: САНУ, 215–223.
92. Јерковић 1990: Ј. Јерковић, „Употреба претерита у Јакшићевој прози“. *Језик и писци*, Нови Сад: Матица српска, 176–184.
93. Јерковић 2005: Ј. Јерковић, „Супстандард у Сремчевом „Поп Ћири и поп Спири““. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*. Нови Сад: Матица српска, 109–133.
94. Јовановић 1990: А. Јовановић, *Косовске приче*, Београд: СКЗ.
95. Јовановић Стоимировић 1998: М. Јовановић Стоимировић, *Портрети према живим моделима*. Стојан Трећаков и Владимир Шовљански (прир.). Нови Сад: Матица српска.
96. Јовановић 2005: М. Јовановић, *Говор Паитровића*. Подгорица: Универзитет Црне Горе.
97. Јовановић 2007: В. Јовановић, „Улога језика и дијалекта у образовању стереотипа о Грцима : (на материјалу Кир Јање Јована Стерије Поповића и Кир Гераса Стевана Сремца)“. *Књижевност на дијалекту*, Лесковац: Лесковачки културни центар, 91–96.
98. Јовановић Симић 2018: Ј. Јовановић Симић, „О значењу и употреби врста перфекта“. *Наш језик XLIX*, св. 1, Београд: Институт за српски језик САНУ, 27–42.
99. Јовић 1985: Д. Јовић, *Језички систем и poetska gramatika*, Београд: BIGZ, Приштина: Jedinstvo.

100. Јовић 1992: Д. Јовић, „Људи и њихов језик у делима Григорија Божовића“. *Баштина*, Св. 3, Приштина: Институт за проучавање културе Срба, Црногораца, Хрвата и Муслимана, 9–22.
101. Јонке 1952: Lj. Jonke, „O raznolikoj službi književnog jezika“. *Jezik*, god. 1, br. 4, Zagreb, 100–105.
102. Јуришић 2014: М. Јуришић, „Синтакса падежа Горње Пчиње“. *СДЗб*. књ. 61, Београд: Српска академија наука и уметности, Институт за српски језик САНУ, 367–534.
103. Камп, Рајл 1993: Н. Kamp, U. Rayle, *From Discourse to Logic*. Kluwe, Dordrecht.
104. Катичић 1981: R. Katičić, „Kategorija gotovosti u vremenskom značenju glagolskih oblika“. *Jezik* 29 (1), Zagreb, 3–13.
105. Катнић-Бакаршић 1999: М. Katnić-Bakaršić, *Lingvistička stilistika*. Budimpešta: Open Society Institute.
106. Катнић-Бакаршић 2018: М. Katnić-Bakaršić, „Stilistika govornika i sugovornika“. *Croatica XLII* (2018) 62, Zagreb, 333–342.
107. Ковачевић 2000: „Прегнација у ауторској дидаскалији“. *Стилистика и граматика стилских фигура*. Крагујевац: Кантакузин.
108. Ковачевић 2006: „Стилске доминанте у Божовићевој причи *Први пут у Новом Пазару*“. Драгиша Бојовић (ур.). *Језик и стил Григорија Божовића*. Косовска Митровица: Филозофски факултет, Зубин Поток: Стари Колашин, 77–91.
109. Ковачевић 2011: М. Ковачевић, „Неологизми Лазе Костића у свјетлу његових погледа на српски језик“. *Стилска значења и зрачења*, Ниш: Филозофски факултет, 195–211.
110. Ковачевић 2012: М. Ковачевић, „Стилско-језичке карактеристике бајки Долина јоргована Тиодора Росића“. *Лингвостилистика књижевног текста*, Београд: Српска књижевна задруга, 254–273.
111. Ковачевић 2015: М. Ковачевић, „Доживљеност у приповједачкој прози Вељка Петровића“. *Стил и језик српских писаца*. Београд: Завод за уџбенике, 183–205.
112. Ковачевић 2016: М. Ковачевић, „Књижевни језик и језик књижевности“. *Српски језик, књижевност, уметност*, књ. 1, Крагујевац: ФИЛУМ, 15–32.
113. Ковачевић 2016а: М. Ковачевић, „Глаголски облици с претериталним значењем у приповиједи „Уклетва“ Григорија Божовића“. Даница Андрејевић, Александра Костић Тмушић (ур.). *Поетика Григорија Божовића*. Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини; Ниш: Филозофски факултет Универзитета у Нишу; Зубин Поток: Културни центар „Стари Колашин“, стр. 373–385.
114. Ковачевић 2019а: М. Ковачевић, „Умјесто увода: Шта је то интегрална стилистика?“. *Стилске доминанте српских прозних писаца*, Андрићград: Институт „Иво Андрић“, 7–41.

115. Ковачевић 2019б: М. Ковачевић, „Мјесто Црњанских *Сеоба* у језичкостилској типологији модерног српског романа“. *Стилске доминанте српских прозних писаца*, Андрићград: Институт „Иво Андрић“, 43–74.
116. Ковачевић 2019в: М. Ковачевић, „Стилистика прича о ријечима Мира Вуксановића“. *Стилске доминанте српских прозних писаца*, Андрићград: Институт „Иво Андрић“, 135–161.
117. Ковачевић 2019г: М. Ковачевић, „Поступци стилске пререгистрације у Тохолевим приповијеткама“. *Стилске доминанте српских прозних писаца*. Андрићград: Институт „Иво Андрић“, 163–190.
118. Кравченко 2014: „*ЯЗЫК ПИСАТЕЛЯ КАК СЕМИОТИЧЕСКИЙ КОНСТРУКТ*“. *АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ФИЛОЛОГИИ И ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ЛИНГВИСТИКИ*, 21–29. <https://cyberleninka.ru/article/n/yazyk-pisatelya-kak-semioticheskiy-konstrukt/viewer> приступ 4.5.2020.
119. Лилић 2016: Д. Лилић, „Властита имена у приповеткама Григорија Божовића“. Даница Андрејевић, Александра Костић Тмушић (ур.). *Поетика Григорија Божовића*, Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини; Ниш: Филозофски факултет; Зубин Поток: Културни центар „Стари Колашин“, 399–407.
120. Лома 2013: А. Лома, *Топонимија Бањске хрисовуље: ка осмишљењу старосрпског топономастичког речника и бољем познавању опитесловенских именованних образаца*, Београд: САНУ.
121. Лутовац 1954: М. Лутовац, *Ибарски Колашин. Антропогеографска истраживања*, Београд: Српска академија наука.
122. Љушић 2011: Р. Љушић, *Вујкина врата. Хроника подгорског села Исток*, први део, Фреска, Београд.
123. Maslov 1988: J. S. Maslov, „Resultative, perfect and aspect“. Vladimir P. Nedjalkov (ed.). *Typology of resultative constructions*. English translation edited by Bernard Comrie. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins, 63–85.
124. Маретић 1963: Т. Maretić, *Gramatika : hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*, Zagreb: Matica hrvatska.
125. Марић, Керкез 2012: Б. Марић, Д. М. Керкез, „В. А. Плунгян: Введение в грамматическую семантику: грамматические значения и грамматические системы языков мира“, *Јужнословенски филолог LXVIII*, 196–207.
126. Марковић 2012: Ј. Марковић, „Језик Ибиш аге Стевана Сремца“. *Годишњак за српски језик*, Ниш: Филозофски факултет, 99–115.
127. Марковић 2014: Ј. Марковић, „Језик у делима Боре Станковића“. Радмила Жугић (ур.). *Дијалекти српскога језика: истраживања, настава, књижевност 1*, Лесковац: Лесковачки културни центар; Врање: Универзитет у Нишу, Педагошки факултет, 29–37.

128. Микетић – Микетић 2008: С. Микетић, Д. Микетић, „Турцизми у књижи По Босни и Крајини Григорија Божовића“. *Баштина*, св. 25, Институт за српску културу, Приштина – Лепосавић, 9–28.
129. Микетић – Микетић 2016: С. Микетић, Д. Микетић: „Топоними турског порекла у приповеткама Григорија Божовића“, Срђан Словић (ур.). *Косово и Метохија у контексту балканских народа и држава*: тематски зборник од водећег националног значаја, књ. 1, Лепосавић: Институт за српску културу Приштина, 21–39.
130. Микић 2008: Р. Микић, „Књижевни језик и језик књижевности“. *Дијалекти и српска књижевност: тема Борине недеље 2007*, Врање: Књижевна заједница „Борисав Станковић“, 53–78.
131. Милановић 2008: А. Милановић, „Напомене о дијалектима у српској књижевности“. *Дијалекти и српска књижевност: тема Борине недеље 2007*, Врање: Књижевна заједница „Борисав Станковић“, 39–52.
132. Милетић 1940: Б. Милетић, *Црмнички говор*. Београд: Српска краљевска академија.
133. Милорадовић 1996: С. Милорадовић, „Употреба генитива у језику два романа Драгослава Михаиловића : Петријин венац и Гори Морава“. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, Нови Сад: Матица српска, 199–208.
134. Милорадовић 2003: С. Милорадовић, *Употреба надежних облика у говору Параћинског Поморавља: балканистички и етномиграциони аспект*. Београд: Српска академија наука и уметности, Етнографски институт.
135. Милорадовић 2004: „Истраженост српских народних говора Косова и Метохије у оквиру пројеката лингвистичке географије“. *Јужнословенски филолог LX*, Београд: Институт за српски језик САНУ, 125–134.
136. Милорадовић 2008: „Једно могуће читање Петријиног венца: књижевно дело као етнодијалекатски текст“. *Српске културе некад и сад*. 60 година Етнографског института САНУ, Зборник 24, Београд, 223–236.
137. Милорадовић 2015: „Синтакса падежа у српској дијалектологији – степен испитаности и теоријско-методолошки приступи“. *У простору лингвистичке славистике*. Универзитет у Београду: Филолошки факултет, 515–533.
138. Милошевић 1978: К. Милошевић, „О проучавању временских глаголских облика у сербокроатистици“. *Зборник за филологију и лингвистику*, XXI/2, 93–121.
139. Милошевић 1982: К. Милошевић, „Улога глаголских облика у сложеној реченици са темпоралном клаузом у савременом српскохрватском језику“. *Научни састанак слависта у Вукове дане 11/2*, 125–138.
140. Мимовић 2016: М. Мимовић, „Јаке позиције текста у приповеткама Григорија Божовића“. Даница Андрејевић, Александра Костић Тмушић (ур.). *Поетика Григорија Божовића*, Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини; Ниш: Филозофски факултет; Зубин Поток: Културни центар „Стари Колашин“, 433–443.

141. Митић 2008: К. Митић, „Иновјерни фолклор у путописно-репортерском стваралаштву Григорија Божовића“. В. Питулић, Б. Сувајцић, Б. Златковић, Д. Ристић (ур.). *Савремена српска фолклористика V. Фолклорно наслеђе Срба са Косова и Метохије*, Удружење фолклориста Србије, Богословија „Светог Кирила и Методија“ у Призрену, Матица српска, Београд, Призрен, Нови Сад, 403–411.
142. Murko 1951: М. Murko, *Tragom srpsko-hrvatske narodne epike I-II*, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
143. Мусић 1925/26: А. Мусић, „Аорист имперфективних глагола у српско-хрватском језику“. *Јужнословенски филолог V*, Београд, 27–41.
144. Мусић 1926: А. Мусић, „Прилози науци о употреби времена у српскохрватском језику“. *Глас Српске академије наука СХХI*, 109–176.
145. Павловић 1938: др М. Павловић, *Читанка са граматиком српскохрватског језика за четврти разред средњих школа*, пето, прерађено издање, Београд: Издавачко и књижевско предузеће Геца Кон А. Д.
146. Падучева 2010: Е. В. Падучева, *Семантичке истраживања: Семантика времена и вида у руском језику; Семантика нарратива*. 2-е изд., испр. и доп. Москва: Језици славјанској културе.
147. Палавестра 1986: П. Палавестра, *Историја модерне српске књижевности*, Београд: СКЗ.
148. Петровић 1959: П. Ж. Петровић, „Ибарски Колашин“. *Из наше народне прошлости I. Запажања и осврти*, Београд, 53–71.
149. Петровић 2005: Р. Петровић, „Помен ктитора из Ибарског Колашина и записи из XVII века у Цркви св. Јована у селу Црколезу“. *Косовско-метохијски зборник 3*, Београд: Српска академија наука и уметности, Међудодељенски одбор за проучавање Косова и Метохије. 153 – 161.
150. Пецо 1995: А. Пецо, „Стеван Сремац као дијалектолог“. *Јужнословенски филолог LI*, Београд, 247–265.
151. Пецо 1998: А. Пецо, „Употреба претериталних времена у књижевном делу Десанке Максимовић“. *Јужнословенски филолог LIV*, Београд, 59–78.
152. Пипер и др. 2018: П. Пипер, *Синтакса сложене реченице у савременом српском језику*. Нови Сад: Матица српска; Београд: Институт за српски језик САНУ, 5–90, 365–383.
153. Пешикан 1965: М. Пешикан, „Староцрногорски средњокатунски и љешански говори“, *СДЗб*, књ. XV, Београд: Институт за српскохрватски језик.
154. Плунгян 2011: В. А. Плунгян, *Введение в грамматическую семантику: грамматические значения и грамматические системы языков мира*, Москва.
155. Поповић 2012: Љ. Поповић, „Функције плусквамперфекта у савременом српском и украјинском језику“. *Јужнословенски филолог LXVIII*, 113–145.

156. Принс 2011: Dž. Prins, *Naratóloški rečnik*. Beograd: Službeni glasnik.
157. Продановић 1935: Ј. М. Продановић, *Читанка за први разред средњих школа*, IV проширено издање, Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон А. Д., Београд.
158. Пузовић 2017: В. Пузовић, *Руски путеви српског богословља. Школовање Срба на руским духовним академијама 1849–1917*, Београд: Службени гласник, Православни богословски факултет.
159. Радовановић 1969: М. Радовановић, „О наративним глаголским облицима“. *Прилози проучавању језика*, Нови Сад: Катедра за јужнословенске језике, 49–59.
160. Радовановић 1974: М. Радовановић, „О неким функцијама аориста и имперфекта у језику Борислава Радовића“. *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, књ. XVII/1, 209–212.
161. Радовановић 1975: М. Радовановић, „Значења и функције плусквамперфекта у „Роману о Лондону“ Милоша Црњанског“. *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, књ. 18, св. 1, 165–179.
162. Радовановић 1990: М. Radovanović, *Spisi iz sintakse i semantike*. Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
163. Радовановић 2003: М. Radovanović, *Sociolingvistika*. Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
164. Радовић Тешић 2015: М. Радовић Тешић, „Осврт на лексику Григорија Божовића“. М. Ковачевић, В. Поломац (ур.). *Путевима српских идиома*, Крагујевац: ФИЛУМ, 473–478.
165. Рајхенбах 1947: Н. Reichenbach, *Elements of Symbolic Logic*, New York, The Free Press.
166. Ракић 2016: Ј. Ракић, „Употреба аориста и имперфекта у приповеткама Григорија Божовића“. Даница Андрејевић, Александра Костић Тмушић (ур.). *Поетика Григорија Божовића*. Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини; Ниш: Филозофски факултет Универзитета у Нишу; Зубин Поток: Културни центар „Стари Колашин“, стр. 445–456.
167. Ратковић 2006/2007: Д. Ратковић, „Стилска сврховитост употребе дијалекатских облика у Горском вијенцу“. *Зборник за српски језик, књижевност и умјетност*, Бања Лука: Јавна установа Књижевна задруга, 183–194.
168. Реметић 1985: С. Реметић, „Говори централне Шумадије“, *СДЗб*. XXXI, Београд: Српска академија наука и уметности, Институт за српски језик САНУ, 1–555.
169. Реметић 2017: С. Реметић, „Српска дијалектологија јуче, данас и сутра“. *Јужнословенски филолог* књ. LXXIII, св. 3–4, Београд: Српска академија наука и уметности, Институт за српски језик САНУ, 85–112.
170. Рељић 2016: М. Рељић, „Етнофолизми у књижевном дискурсу Григорија Божовића“. Д. Андрејевић, А. Костић Тмушић (ур.). *Поетика Григорија Божовића*, Косовска

- Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини; Ниш: Филозофски факултет Универзитета у Нишу; Зубин Поток: Културни центар „Стари Колашин“, 421–431.
171. Rimon-Kenan 2007: Š. Rimon-Kenan, *Narativna proza. Savremena poetika*. Narodna knjiga; Alfa.
 172. Ристић 1994: Ј. Ристић, „Језик и стил Божовићевог путописа“. *Стремљења*, год. 34, бр. 8/10, 96–102.
 173. РСАНУ: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика САНУ I–21*, Београд: Институт за српски језик САНУ, 1959–2019.
 174. Симић 1980: Р. Симић, *Синтакса левачког говора. Употреба надежних облика*. Београд: Институт за српскохрватски језик.
 175. Симић 2018: Р. Симић, „О аористу имперфективних глагола и сродним појавама“. *Српска лексикографија – речници српског језика као изворишта граматичких и семантичких истраживања*. Београд: МСЦ, стр. 21–31.
 176. З. Симић 2018: З. Симић, *Синтакса надежа у говору романијског платоа: метафоризација простора*. Београд: Институт за српски језик САНУ.
 177. Скерлић 1914: Ј. Скерлић, *Исторја нове српске књижевности*, Београд: Издавачка књижарница С. Б. Цвијановића.
 178. Skok, Petar (1971): *Etimologijski rečnik hrvatskoga ili srpskog jezika I*, Zagreb: JAZU.
 179. Skok, Petar (1972): *Etimologijski rečnik hrvatskoga ili srpskog jezika II*, Zagreb: JAZU.
 180. Skok, Petar (1973): *Etimologijski rečnik hrvatskoga ili srpskog jezika III*, Zagreb: JAZU.
 181. Сладојевић 1953/54: „О имперфекту у српскохрватском језику“. *Јужнословенски филолог* : књ. 20, св. 1–4, стр. 213–228.
 182. Сладојевић 1955/56: „О значењу аориста у српскохрватском језику“. *Јужнословенски филолог* : књ. 21, св. 1–4, стр. 131–136.
 183. Сладојевић 1966: П. Сладојевић, *О основним временским категоријама употребе глаголских облика у српскохрватском језику*, Београд: Научна књига.
 184. Смиљанић 1925: Т. Смиљанић, *Мијаци, Горна Река, Маврово Поље*. Етнографски зборник Српске краљевске академије Београд, књ. 35.
 185. Собољев 1997: А. Собољев: „О синтакси јужноцрногорских и источносрбијанских говора са гледишта балканологије“. У: *О српским народним говорима*, Научни скуп Деспотовац 21 – 22. 8. 1996, (приредио С. Реметић), Деспотовац, 9–20.
 186. Станић 1997: М. Станић, *Ускочки говор*, Српски дијалектички зборник, књ. 22, Београд : Институт за српскохрватски језик.

187. Станковић 2002: „Дијалекти српскога језика на тлу Косова и Метохије (Социолингвистичка скица, ареал и досадашња проучавања)“. *Зборник радова Филозофског факултета XXXII*, Косовска Митровица, 251–259.
188. Станојевић 2007: В. Станојевић, „Аорист у српском и француском језику: семантичке и прагматичке разлике“. *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 36/1, стр. 123–136.
189. Станојевић, Ашић 2008: В. Станојевић, Т. Ашић, *Семантика и прагматика глаголских времена у француском језику*. Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет.
190. Станојевић 2013: В. Станојевић, „Темпорална прогресија и њено изражавање у наративном дискурсу“. у: *Научни састанак слависта у Вукове дане* 42/1, 93–104.
191. Станојевић 2013а: В. Станојевић, „Аорист у Ћопићевој *Башти сљезове боје*“. Зборника радова са научног скупа *Наука и традиција*, Пале, 18–19. мај 2012, Пале: Филозофски факултет, 169–182.
192. Станојевић 2014: В. Станојевић, „О аористу опет и с поводом“. *Српски језик*, бр. XIX, 117–132.
193. Станојевић 2014а: В. Станојевић, „Третман вишезначности на плану темпоралности: перфекат у француском и у српском језику“. *Српски језик, књижевност, уметност. Вишезначност у језику, књига I*, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 305–318.
194. Станојевић 2016: В. Станојевић, „Од неутралности до експресивности у употреби глаголских времена“. у: *Лингвистички правци прве половине 20. века и њихов утицај на српску лингвистику. Експресивност у српском језику 1*, 215–225.
195. Станојевић, Ашић 2016: В. Станојевић, Т. Ашић, „Нека запажања о француском и српском плусквамперфекту“, *О језику и језицима*, Нови Сад : Друштво за применјену лингвистику Србије, 179–197.
196. Станојевић 2016а: В. Станојевић, „Минимална семантика глаголских времена и употребе перфекта у српском“. *Српски језик у савременој лингвистичкој теорији*, Ниш: Филозофски факултет Универзитета у Нишу, 193–218.
197. Станојчић, Поповић 2002: Ж. Станојчић, Љ. Поповић, *Граматика српскога језика*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
198. Стевановић 1933/34: М. Стевановић, „Источноцрногорски дијалекат“. *Јужнословенски филолог*, књ. XIII, Београд, 1–129.
199. Стевановић 1953/54: М. Стевановић, „Значење имперфекта према употреби у језику П. П. Његоша“. *Јужнословенски филолог*, књ. XX, Београд, 39–80.
200. Стевановић 1967: М. Стевановић, *Функције и значења глаголских времена*, Посебна издања САНУ, Београд: Научно дело.
201. Стевановић 1972: М. Стевановић, „Глаголски облици као међусобне синтаксичке опозиције“. *Јужнословенски филолог*, књ. XXIX, св. 1–2, Београд, 81–102.

202. Стевановић 1977: В. Стевановић, „О језику главног јунака у „Коштани“ Боре Станковића“. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, Нови Сад: Матица српска, 45–79.
203. Стевановић 1986: М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик II*. Београд : Научна књига.
204. Стијовић 2007: Р. Стијовић, „Говор Горњих Васојевића“, *ССЗб*. Књ. 54, Београд: Српска академија наука и уметности, Институт за српски језик САНУ, 1–321.
205. Стојановић 2018: С. Стојановић, „О основном значењу српског перфекта активне дијатезе и његовој типолошкој класификацији“. *Јужнословенски филолог*, књ. LXXIV, Београд, 109–138.
206. Стојићевић 1951: „Значење аориста и имперфекта у српскохрватском језику“, Љубљана: Словенска академија знаности ин уметности, 1–171.
207. Танасић 1996: С. Танасић, *Презент у савременом српском језику*. Београд: Институт за српски језик САНУ.
208. Танасић 1996а: С. Танасић, „О перфекту и плусквамперфекту имперфективних глагола“. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* 1, 91–97.
209. Танасић и др. 2005: С. Танасић, *Синтакса савременог српског језика: проста реченица*, Београд: Институт за српски језик САНУ: Београдска књига; Нови Сад: Матица српска, 345–476.
210. Танасић 2012: „Простор и вријеме у приповијеткама Григорија Божовића“. *Косово и Метохија 1912–2012*, Косовска Митровица: Универзитет у Приштини, Филозофски факултет, 771–781.
211. Танасковић 2018: Т. Танасковић, *Територијално раслојена лексика у књижевном делу Драгослава Михаиловића*, докторска дисертација, Крагујевац.
212. Тежак 1997: S. Težak, „Dijalekti i književni jezik“. *Hrvatski dijalektološki zbornik*, knj. 10, 9–26.
213. Томић 2013: Д. Томић, „Фонолошке алтернације у изведеницама у роману „Нечиста крв“ Боре Станковића“. *Годишњак Учитељског факултета у Врању*, Врање: Учитељски факултет у Врању, 261–276.
214. Ћупић 1977: Д. Ћупић, *Говор Бјелопавлића*. Београд: Институт за српскохрватски језик.
215. Урошевић 2015: Д. Урошевић, *Релативна реченица у шумадијско-војвођанском дијалекту: докторска дисертација*. Нови Сад.
216. Финка 1966: В. Finka, „Stilistika u dijalektologiji“. *Suvremena lingvistika I*, Zagreb.
217. Челиковић 2020: Б. Челиковић, „Стари Колашин, Штавица и Рожаје у истраживањима“. *Стари Колашин, Рожаје и Штавица. Насеља, порекло*

становништва, обичаји, приредио Борисав Челиковић, Београд: Службени гласник, САНУ.

218. Шћепановић 2019: М. Шћепановић, „Типови дијалектизама у књижевном тексту Мира Вуксановића“. *Српско језичко наслеђе на простору данашње Црне Горе. Српски језик и књижевност данас*, Подгорица: Матица српска, Друштво чланова у Црној Гори; Нови Сад: Матица Српска; Бања Лука: Матица српска, Друштво чланова Матице српске у Републици Српској, 343–350.
219. Шћепановић 2019а: М. Шћепановић, „Облици и стилистичка функција неких заменичких прилога у роману *Звона за тројицу* Мирослава Тохоља“. *Емир Кустурица (ур.). Значај српског језика за очување српског културног идентитета. II, Српска књижевност као основа српског језика*, Вишеград: Андрићев институт, 249–256.

* * *

Извор:

Божовић 2019: Божовић, Григорије, *Мој дивни Колашин. Приче и путописи из Старог Колашина*, приредио и предговор написао Драгиша Бојовић, Стари Колашин, Зубин Поток.

Секундарни извори:

Божовић 1926: Г. Божовић, *Приповетке*. Београд: Српска књижевна задруга.

Божовић 1990: Г. Божовић, *Чудесни кутови. Путописна проза*, изабрао и приредио Гојко Тешић, Јединство, Приштина.

Божовић 1996: Г. Божовић, Григорије, *Мој Колашин. Приче и путописи из Старог Колашина*, приредио Драгиша Бојовић, Арс либри, Нови свет, Београд, Приштина.

Божовић 2016а: Божовић, Григорије, *Приповетке*, приредио Јордан Ристић, Завод за уџбенике, Београд,

Божовић 2016б: Божовић, Григорије, *Путописи*, приредио Јордан Ристић, Завод за уџбенике, Београд.

Божовић 2020: Божовић, Григорије, *Сава Немањић – први архиепископ и просветитељ Србије*, Међународни центар за православне студије, Ниш.

* * *

Архив Србије, МИД-ПП, П-48/1901.

Архив Србије, МИД-ПП, 1052/1905.

Божовић 1928: Г. Божовић, „Јован Ћирковић“. *Политика*, бр. 7207, 24. мај 1928. „Ношење крста у Колашину“. *Цариградски гласник*, бр. 30, 1900.

Д. Бојовић 2021а: Д. Бојовић, „Игњат и Игњатије: страдање књижевника Григорија Божовића“. *Печат*, бр. 669, 18. јун 2021, 67–69.

Београдске општинске новине

Време

Политика

Правда

Просветни гласник

Службени војни лист

Споменица Дружине „Растко“: Споменица педесетогодишњег верско-националног и културно-просветног рада богословско-литерарне дружине „Растко“ у Призрену 1889–1939, Скопље, 1940.

СТИЈОВИЋ 2021: Р. Стијовић, „Нови том Речника српског језика“. *Политика*, културни додатак, 6. фебруар 2021, 10.

„Уз наше слике“. *Нова искра*, бр. 3, 1. март 1901, 90.

VIII. БИОГРАФИЈА

Јована Бојовић је рођена 1. децембра 1989. године у Приштини. Основне студије србистике завршила је на Филозофском факултету Универзитета у Нишу. Звање мастер професора српског језика и књижевности стекла је на Филолошком факултету Универзитета у Београду. Студент је докторских академских студија на Филолошком факултету у Београду, на модулу Српски језик, где је положила све испите са просечном оценом 10,00. Октобра 2017. пријавила тему докторске дисертације *Дијалекатска подлога претерита у књижевном тексту Григорија Божовића* на Филолошком факултету Универзитета у Београду.

У библиотеци Центра за црквене студије у Нишу радила је као библиотекар-волонтер од 2009. године. У периоду од 2010. до 2013. године била је члан Савета Филозофског факултета у Нишу. Године 2013. била је члан Програмског одбора изложбе *Свети Ћирило и Методије и словенско средњовековно наслеђе*. Од 2013. године сарадник је Међународног центра за православне студије. Од октобра 2015. године члан је Асоцијације православних научника из Русије. Од 2016. године члан је Центра за црквене студије.

У периоду од 2014. до 2017. године била ангажована као истраживач приправник на пројекту *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* Института за српску културу Приштина – Лепосавић.

Од 1. новембра 2017. године запослена је као истраживач сарадник на Дијалектолошком одсеку Института за српски језик САНУ у Београду.

Објавила је више научних радова у категорисаним публикацијама и учествовала је на више националних и међународних научних скупова.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора Јована Бојовић

Број досијеа 14041/Д

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

„Дијалекатска подлога претерита у књижевном тексту Григорија Божовића“

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација ни у целини ни у деловима није била предложена за стицање дипломе студијских програма других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

У Београду, _____

Потпис аутора

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора Јована Бојовић

Број досијеа 14041/Д

Студијски програм Српски језик

Наслов рада „Дијалекатска подлога претерита у књижевном тексту Григорија Божовића“

Ментор проф. др Михаило Шћепановић

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањивања у **Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

У Београду, _____

Потпис аутора

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

„Дијалекатска подлога претерита у књижевном тексту Григорија Божовића“,

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду, и доступну у отвореном приступу, могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла:

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци. Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

У Београду, _____

Потпис аутора

1. **Ауторство.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.
2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.
3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.
4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.
5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.
6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.